

M*agyar*
T*udomány*

**ÜRES-E A KAMRA?
KÖRKÉRDÉS A MAGYAR
FILOZÓFIAI
HAGYOMÁNYRÓL**

**PÁLYÁNK EMLÉKEZETE
LEVÉL A GANGES PARTJAIRÓL
KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL
DUKA TIVADORTÓL (1857)**

**A MAGYAR KUTATÓK
IDEGENNYELV-TUDÁSA
AZ 1990-ES ÉVEK VÉGÉN**

2000/8

Magyar Tudomány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840

*CVII. kötet — Új folyam. XLV. kötet, 8. szám
2000. augusztus*

Főszerkesztő

CZELNAI RUDOLF

Szerkesztőbizottság

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY, KOVÁCS FERENC, KÓPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL, SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

Szerkesztőségvezető

HERNÁDI MIKLÓS

A lapot készítik:

HERNÁDI MIKLÓS (társadalom- és bölcsészettudományok, Interjú), SZENTGYÖRGYI ZSUZSA (természet- és műszaki tudományok, Kitekintés), CSATÓ ÉVA (Könyvszemle, Pályánk emlékezete), GAZDAG KÁLMÁNNÉ (szerk. titkár), HALMOS TAMÁS (Magyar medicina), PERECZ LÁSZLÓ (filozófia), SPERLÁGH SÁNDOR (környezetvédelem, tudománypolitika), SZABADOS LÁSZLÓ (olvasószerkesztő), TÓTH PÁL PÉTER (szaktanácsadó), F. TÓTH TIBOR (Szellemi értékek hasznosítása)

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor u. 7., tel./fax: 317-9524

E-mail: matud@helka.iif.hu

www.matud.iif.hu

www.mta.hu

Kiadja az Akaprint Kft.

1115 Budapest, Bártfai u. 65., tel.: 206-7975

E-mail: akaprint@matavnet.hu

Előfizethető: a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.), a Posta Hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőzetési és Elektronikus Posta Igazgatóságánál (HELP), 1846 Budapest, Pf. 863 és a folyóirat kiadójánál: AKAPRINT Kft. 1115 Budapest, Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 3500,- Ft.

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők.

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban.

A folyóiratot a Soros Alapítvány támogatja.

Fehér M. István

Filozófia és korkritika

A filozófusok saját diszciplínájukat az idők folyamán számtalan különböző módon próbálták leírni. Filozófia mint az első elveknek – avagy a létezőnek, a létezők egészének, totalitásának – a tudománya; filozófia mint életművészet; filozófia mint a felvilágosodást és az életben való eligazodást szolgáló, konvenciókat és áthagyományozott tudásigényeket, világképeket kritikailag fölülvizsgáló tudás; filozófia mint a bölcsesség tana. Az említett jegyek mellett tűnt föl a sor végén a kordiagnózis („Zeitdiagnostik”) megjelölés mint a filozófia sajátlagos, az előbb felsoroltakkal egyenértékű további jellemzője – mint olyan vonás, amely a filozófiát pl. a tudományoktól avagy az időtlen életbölcsességtől alapvetően megkülönbözteti.¹

A kordiagnózis megjelölés persze fölidézi a vele sok tekintetben rokon korkritika („Zeitkritik”) megjelölést, s ez az önjellemzés – filozófia mint kordiagnózis, korkritika – egy csomó filozófiára nézve nyomban kézenfekvőnek tűnik – olyannak, ami a filozófiák egy tetemes részére valóban jellemző. Ha ezt belátjuk, akkor épp ebből a szempontból viszont föltűnik, hogy manapság, az *ezredfordulón* ez a fajta filozófia – avagy a filozófia ezen jellege – nemigen lelhető fel.

Tanulmányomban egyfelől a filozófia ezen vonását (a filozófia mint korkritika fogalmát) próbálom történeti visszapillantásban némileg körüljárni, másrészt ehhez kapcsolódva azt a kérdést szeretném föltenni, vajon miért tűnt el napjainkra a filozófiából szinte teljesen ez a vonás, vajon vesztettünk-e ezzel valamit, s ha igen, mit.

A kordiagnózis-, korkritika-kifejezések a német nyelvből erednek, s a magyarba minden bizonnyal onnan kerültek át – angolra való fordításuk csak meglehetősen körülményeskedéssel oldható meg, az eredmény pedig többnyire suta, lehangoló avagy semmitmondó. S aligha véletlen, hogy azokat a filozófiákat, melyekben ez a jelleg erőteljesen kidomborodik, az esetek többségében – noha persze nem kizárólagosan – német gondolkodók hozták létre; olyan gondolkodók, akiknél a *Zeitkritik* gyakran egyúttal *Kulturkritik* is.²

Alighanem Nietzsche hozható föl itt mindenekelőtt példa gyanánt, aki saját korának s a kor kultúrájának ismeretes módon elsőpró erejű kritikáját fogalmazta meg.³ A korkritika jelen van persze egy sor más XIX–XX. századi gondolkodónál – Diltheynél, Spenglernél, Simmelnél, Ortega-nál, Lukácsnál és másoknál –, s a fenti fölsorolás első helyén említett elméleti-szisztematikai igényű (ontológiai-episztemológiai beállítottságú) filozófiák egy jó részét is alapjaiban át- meg áthatja: gondolhatunk itt elsősorban Heideggerre, de nem kevésbé Husserlre is.⁴ Ha a filozófiai kordiagnózis, korkritika fő jellemzőjét abban látjuk, hogy a „jelenkor tendenciáinak találó leírását” nyújtja, s az elvi-fogalmi megalapozás, konzisztencia bizonyos szintjét eléri,⁵ akkor tipikus jelenség lehet itt – mint már a cím is egyértelműen utal rá – Karl Jaspers *Die geistige Situation der Zeit* c. könyve, mely a harmincas évek elején egyedülálló módon ad hangot a kort átható érzésvilágnak, a kor tehetetlenség-, erőtlenség- és sodródás-érzésének⁶, és teszi ezzel, amit Rorty szerint a filozófusok tipikusan tesznek (nem csupán a korkritikus filozófusok, de persze elsődlegesen ők): „embertársaiknak a kor veszélyeit jelzik”.⁷ A kordiagnózis, korkritika nyilvánvalóan fejlett történetiség-, ezen belül pedig mindenekelőtt jelenkor-tudatot feltételez, s Jaspers szerint ebben az értelemben volt korkritika már Fichte *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* c. műve; az a mű, mely a jelenkort – mint tudjuk – a kiteljesedett bűnösség korszakaként („Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit”) határozta meg.⁸

Eddigi példáim nagy része a XIX. század végéről s a XX. század elejéről származik, amikor is a korkritika sajátlagos tartalmi jegyekkel kapcsolódott össze. A kordiagnózis, korkritika azonban tárgyalt összefüggésünkben a filozófia formai jellemzője, melynek szubsztantív-tartalmi kikristályosodása, kitöltődése csupán másodlagos, noha persze a korkritika már meghatározásánál fogva is hajlik a korhoz való kritikai viszonyulásra. Amikor Kant arra a kérdésre, „vajon *felvilágosodott* korban élünk-e most” abban az értelemben ad választ, hogy „a felelet: nem, de mindenestre a *felvilágosodás* korában” majd magyarázatként hozzáfűzi: „még sok minden hiányzik ahhoz, hogy az emberek képesek [...] legyenek arra, hogy mások vezetése nélkül biztosan és helyesen tudjanak gondolkodni”⁹, akkor a maga módján nem kevésbé nyújt korjellelmzést, azaz korkritikát, kordiagnózist, mint a XIX. század végének, a XX. század elejének a kultúra válságán borongó bármelyik kritikusa (mondjuk a fiatal Lukács, amikor az életet a félhomály anarchiájaként írja le, avagy a modern kort olyan korszakként jellemzi, mint „amelynek a számára az értelem életimmanenciája problémává vált”¹⁰). Ebben a tekintetben elmondható: az optimista *Aufklärer* nem kevésbé művel korkritikát, mint a pesszimista kultúrkritikus felvilágosítást – amennyiben ti. az előbbi éppúgy a korhoz szól, mint amennyire az utóbbi kíméletlenül felvilágosítja a kortársakat (Rorty fenti szavai szerint) a kor veszélyeiről. A korkritika a fönti felsorolásban szereplő tudományos filozófia mellett láthatóan a felvilágosodást és az életben való eligazodást szolgáló, konvenciókat és áthagyományozott tudásigényeket, világképeket kritikailag fölülvizsgáló tudással is képes elegyedni. Az emberek eligazítása, orientálása, felvilágosítása: a *Volksaufklärung* ebben az értelemben Kant szerint a filozófusnak kifejezetten is feladata, noha persze Kant a felvilágosítást még nem az orientálásnak abban a tág értelmében

fogta föl, mint amelyben ma szokás beszélni (az életben való) eligazításról, orientálásról.¹¹ A *Volksaufklärungot* Kant szűkebb értelemben az állampolgári jogok és kötelességek felőli felvilágosításként értette. Ez azonban szerinte kifejezetten is a filozófusok dolga, nem pedig mondjuk a jogászoké.¹²

A műfaj vélhetően vallási eredetű. A kordiagnózis, korszak eredeti markáns formái közé számíthatók minden bizonnyal azok, melyekben mondjuk az ótestamentumi próféták ostromozták korukat, s ezzel összefüggésben egyúttal alkalmasint világvégét, avagy fordulópontot jósoltak.

Az elmúlt száz-kétszáz esztendő folyamán a kordiagnózis, korszak a filozófia egyik lényegi összetevőjét, ösztönzőjét alkotta, s úgy a XX. század utolsó harmadáig különféle változatos formákban – kultúrkritikai-kultúrpeszsimista avagy utópikus, jövő felé forduló alakban – a filozófia egyik kiemelkedő, meghatározó törekvése maradt. Innen szemlélve tesz szert igazán jelentőségre az a tény, hogy e jelleg az elmúlt évtizedek folyamán szinte teljesen a háttérbe szorult, s az ezredforduló táján a teoretikus gondolkodás peremvidékein tengődve lelhető immár csak fel, egyfajta őskövületként, a kétséges törvényesség éppenhogy megtűrt intermundiumaiban, rezervátumaiban. Azon kevesek, akik még valamilyen formában szóba hozzák, maguk is gyakran bizonytalanok abban, vajon legitim dolgot művelnek-e egyáltalán. A korszak végét persze egy adott kordiagnózis is képes volna megmagyarázni, mondjuk Fukuyamának a történelem végét illető állítása; ha a történelmi fejlődés lezárult, akkor nincs itt mit (kor-)kritizálni, (kor-)diagnosztizálni. S akkor épp ez volna az abszolút – immár meghaladhatatlan – kordiagnózis.

Egy filozófiai törekvés vagy irányzat hanyatlásának számtalan oka lehet: pl. a riválisok erősebbnek bizonyulnak, az irányzat önmagában kimerül, művelői elfordulnak tőle stb. Az érdekes itt nyilván az irányzat önmagában való kimerülése, s az az ehhez kapcsolódó tézis, mely szerint ellenfeleinél sokkal inkább képesek barátai egy elméletet lejárítani. Eszerint a korszak megszűnéséért nem pusztán és nem annyira a rivális ellenfelek, mint elsősorban maguk a korszakosok volnának a felelősek.¹³ Érdeemes lesz ezt a hipotézist kicsit közelebről megvizsgálnunk.

Az a kordiagnózis, korszak, mely a hatvanas-hetvenes években közkezen forgott, jórészt baloldali-marxista ihletésű társadalomkritika, közelebről kapitalizmuskritika volt; ennek nyugati és keleti formái az idő előrehaladtával egyre jobban kiüresedtek, egyre szólamszerűbbé, hiteltelenebbé, tartalmatlanabbá váltak. Amikor a filozófia mint korszak lehányatlott, már hosszabb ideje szinte senki sem hitt benne, az érdeklődés iránta – éppen mint korszak iránt – erőteljesen megcsappant. A kapitalizmuskritika Keleten azért vált hiteltelenné, mivel kimondott vagy kimondatlan előfeltevésként a létező szocializmus fennsőbbrendűségének tézisének nyugodott. E tézis idővel egyre hihetlenebbé vált, egyrészt mivel a létező kapitalizmus egy csomó szociális intézményt, juttatást, társadalmi megfontolást épített be a maga rendszerébe, másrészt mivel a létező szocializmus a gazdasági szűkösség és az egyéni szabadsághiány egy adott fokán jött létre

és merevedett meg. A Nyugaton művelt kor-, azaz kapitalizmuskritika – elsősorban a Frankfurti Iskola szellemiségéhez kötődő gondolkodók – jó része persze nem fogadta el a létező szocializmus fennsőbbrendűségét illető tézist, ezzel azonban csak saját helyzetét nehezítette meg: kapitalizmuskritikát művelni a létező szocializmus kevéssé vonzó alternatívájának nyomasztó árnyékában egyre kétségesebb vállalkozásnak tűnt; a korkritikának a létező szocializmus árnyától való eloldása pedig szinte kivitelezhetetlen feladatnak bizonyult. A hiteltelenedéshez hozzájárult végül az is, hogy minden elméleti frissítés elléne a baloldali kapitalizmuskritika továbbra is az újkori filozófia végtelenségmetafizikájához, az emberi haladásnak, fejlődésnek, az emberi képességek akadálymentes kifejtésének, kibontakoztatásának XIX. század eleji filozófiai perspektívájához, a német idealizmus örökségéhez kapcsolódott, egy olyan filozófiai nézőponthoz, mely a XX. század végére, a század döntő történelmi-filozófiai élményeinek hatására, egyre inkább talajtalanná vált.

A korkritikát ily módon részben maguk a korkritikusok tették a sirba, hiszen amit ilyen címszóval műveltek, régóta nagyrészt liturgikus formulává, imamalommá süllyedt tevékenykedés volt, melyből éppen a korra való eleven vonatkozás, a találó kordiagnózis, a jelenkori történelemmel való élő kontaktus hiányzott. A kordiagnózis, a korkritika filozófiai esélyét ugyanis a kor tendenciáira való gyors, érzékeny reagálás, az új tapasztalatok, fejlődési tendenciák friss szemmel való észrevétele és eredeti elméleti-fogalmi feldolgozása alkotja. Univerzalisztikus szölamok ismételtetése (pl. a kapitalizmus időtlen, örök ellentmondásainak taglalása, avagy a szocializmus elvi felsőbbrendűségének ünnepélyes ecsetelése): nos, ez talán nem mond ellent *mindenfajta* filozófiai tudásnak – talán van olyan, amellyel összefér –, ám valamely univerzalisztikus tudás hitszerű erősítgetése-reiterációja – ilyesvalami épp a korkritika lényegének mond ellent.

Így jutunk el a nyolcvanas évek végén a keleti blokk összeomlásához. Évtizedek mozdulatlansága, állóvize után hirtelen megindul a történelem; hirtelen esély látszik arra, hogy a tan ismét életre kelhet; ám érdekes módon épp ekkor helyezik hatályon kívül – akkor, amikor annyi évtizednyi üresjárat, légüres térben való repülés után hirtelen úgy néz ki, a tan visszakerül elemébe, levegőjébe, avagy így is mondhatnánk: talajt fog. Annak értelmezésére, ami most történik, a baloldali kapitalizmuskritika eszköztára nem volna teljességgel alkalmatlan, ez az eszköztár nem is ismeretlen – ám ez a történések végbemenetele ellen hatna, így a priori gesztussal hatályon kívül helyezik, érvénytelennek nyilvánítják. Ha valaki az ismert parancsolatokra (ne ölj, ne lopj stb.) azt mondja, elbizonytalanodott, vajon érvényesek-e még, akkor ez nem föltétlenül az érvényességfogalomban beállt szubtilis fogalmi nehézségekre utal, hanem egyszerűen azt jelezheti, az illető lehetőséget lát arra, hogy a jövőben nem fog hozzájuk igazodni, cselekvése számára többé nem lesznek mértékadóak. Az érvényesség elismerése vagy visszavonása performatív előrejelzés vagy predikció; előrejelzése annak, hogy a cselekvő a maga jövőbeli cselekvésére nézve mit ismer el érvényesnek és mit nem – mindezt pedig anélkül, hogy az önmagában való érvényesség fogalmi szubtilitásaiban egy pillanatra is el kellene merülnünk. Ha egy végrehajtani szándékozott cselekvéssort egy bizonyos – azt kísérő – értelmezés fogalmi apparátusa igencsak megnehezít, mivel kedve-

zötlen színben tüntet fel, akkor egy másik értelmezés nézőpontjához kell folyamodni; pl. a kapitalizmus sötét csengésű, baljós fogalmát valamilyen rokonszenvesebbel kell fölcserélni, s a végrehajtani kívánt cselekvéssor máris megkönnyebbedik, rokonszenvesé és emelkedetté válik. Hiszen az ember önértelmező, sőt öngazoló lény, akinek cselekedeteit ez utóbbiak valamilyen fokú tudatossága avagy értelmezése kíséri. A filozófia nem pusztán kórkritika: éppenséggel (kor-)apológia, (ön-)igazolás is; a filozófia nem is pusztá ideológiakritika; ahhoz, hogy az legyen, előbb ideológiának kell lennie – a filozófia egyszerre önmaga és önmaga ellentéte: a filozófia, mondotta egy helyen Heidegger, mindig részben szofisztika is.¹⁴

Bárhogy legyen, a kordiagnózis, kórkritika a kilencvenes évekre rezervátumokba szorul vissza. A letűnt szocializmus fél évszázadát a legtöbben igyekeznek minél gyorsabban elfelejteni. Elvi számvetés a múlttal, kordiagnózis, kórkritika nemigen tapasztalható. Pedig épp a jövő felé való fordulás szempontjából volna rá szükség. Hogy ne essünk – legfőképpen a fonákjáról – a régi hibákba. Államosítás, de mindenáron, hangzott a negyvenes-ötvenes években; magánosítás, de mindenáron, hangzik most a kilencvenes években hasonlóképpen a jelszó.

Pedig a rezervátumokba szoruló kórkritika figyelmeztető jelzései teljességgel nem hiányoznak.

Egy ilyen rezervátumba szorult példány volt Michael Schneider: *Das Ende eines Jahrhundertmythos. Eine Bilanz des Sozialismus* című 1992-ben Németországban megjelent könyve – egyike ama csekély számú kísérletnek, amely – mint már alcíme is mutatja – mérleget akar vonni a szocializmus koráról, s amelynek némely gondolatát az alábbiakban vázlatosan ismertetni kívánom.

A könyv egyik, szempontunkból fontos fejezete a „Piacgazdaság: az üdvözülés új eszméje” címet viseli.¹⁵ Schneider a rendszerváltás korszakának két nálunk is jól ismert képletét foglalja itt össze. Az első szerint: „Szabad [...] piacgazdaság = a termelési eszközök magántulajdona + szabadverseny. Eredmény: a lehető legnagyobb fokú hatékonyság, növekedés és jólét mindenki számára.” A ellentétes, ill. elrettentő képlet így hangzik: „Szocializmus = állami tulajdon + központi tervgazdaság. Eredmény: gazdasági hatékonysághiány, krónikus válság és általános elszegényedés”. Ezek a „kanonikus antitezisek”, fogalmaz Schneider, „melyek a rendszerváltás óta Keleten az összes multimédia csatornáiból ömlenek, valamely harmadik lehetőség gondolatát hivatottak kizárni: 'Tertium non datur', hangzik sugallatuk. Hogy itt valójában demagóg rövidrezárásról van szó, egyáltalán nem csökkenti propagandisztikus hatásukat. Épp fordítva: minél inkább rövidre zárt és demagógikus, annál hatékonyabb a nagyközönség számára.”¹⁶

A továbbiakban Schneider hat pontban összegzi, szerinte miért hamisak ezek a közkézen forgó képletek. Először is azért, mivel a sztálini jeucgu központi tervgazdaságot összemossák a „szocializmussal”. Másodsor, mivel a valóban létező kapitalizmust hallgatólagosan azonosítják a piacgazdasággal. Harmadszor, mert a piacgazdaságot és a gazdasági hatékonyságot egyetlen tulajdonformához, a magántulajdonhoz kapcsolják. Negyedszer, mivel hallgatással siklanak el afölött, hogy „szabad piacok egyáltalán csak ott funkcionálnak, ahol szabadságukat az állam szabályozza és valamilyen

társadalmi ellenerő korlátozza, s hogy ahol ezek hiányoznak, ott mindenütt romboló hatást fejtenek ki.” Ötödször, hamis az a beállítás, miszerint terv és piac egymást kizáró nagyságok. Hatodszor és végül elhallgatják, hogy a profitorientált növekedésért milyen magas társadalmi és ökológiai árat kell fizetni.

A kelet-európaiak hajlanak manapság a „piac dicshimnuszát zengeni”, zárja ez irányú gondolatait Schneider, mivelhogy számukra ez évtizedeken keresztül tiltott dolog volt. Annál inkább szükséges ezt az új gazdaságpolitikai üdvfogalmat mítosztalanítani s a valódi szabad piacok funkcionálásáról kellő felvilágosítást nyújtani,¹⁷ többek között rávilágítva arra, hogy gazdasági hatékonyság és kapitalista magántulajdon között nincs kényszerítő erejű összefüggés,¹⁸ s hogy a hatékonysághiányban szenvedő állami nagyvállalatok nem lesznek azáltal automatikusan hatékonyabbá, hogy reprivatizálják őket.

A kommunizmus alól fölszabadult keleti népek ama reménysége, hogy a piaccgazdaság náluk is éppoly „szociális” lesz, mint Nyugaton, fejt ki Schneider, éppannyira hiú remény, mint az, hogy a nyugati fogyasztási szintet nemsokára elérhetik.¹⁹ Schneider bizonyos lehetőséget lát arra, hogy változatlan világbanki politika esetén Kelet-Európa nem pusztán az Európai Unió felvevőpiacává, olcsó beszállítójává és nyersanyag-ellátójává, hanem egyúttal a Világbank reménytelen adósává is válik: az Európai Unió, azaz az Európai Egyesült Államok dél-amerikai típusú előudvarává, előcsarnokává.²⁰ Ami Dél-Amerika az USA számára, az lehet Kelet-Európa az Európai Unió számára. A kérdés végső fokon nem az: tervgazdaság vagy piaccgazdaság? – hiszen mindkettő mindenfajta gazdasági rend elengedhetetlen része. A kérdés sokkal inkább az: „Aki tervez, kinek az érdekében tervez, s milyen prioritásokat helyez előtérbe a tervezés?”²¹

Ez a kilencvenes évek elejéről származó kordiagnózis meglehetősen sötét tónusú; ihetően láthatóan baloldali marxista, olyan beállítottságú, melyre nálunk akkoriban – s részben még talán ma is, a mércék megfordulása révén – egykoron baloldali marxista ihletésű értelmiségiek hajlottak azt mondani: jobboldali, talán szélsőjobboldali beállítottságú. Ez a megítélés persze arányban van a korkritika visszaszorulásával, száműzetésével, azzal, hogy a korkritika a kilencvenes években nem pusztán önmagától szorul vissza, de az átalakulást üdvözlő korszellem (a korkritikát kiszorító korszellem) nem is igen tolerálja immár, s hajlamos különféle kevéssé rokonszenves címkékkel ellátni.

Korábban olyan világrendszerben éltünk, melyben – amint arra Kopátsy Sándor és mások rámutattak – a szatellita országok paradox módon nagyobb gazdasági jólétet és nagyobb fokú szabadságot élveztek, mint a birodalom központja. Ebben a tekintetben elmondható, hogy azóta helyreállott a rend, illetve a normalitás – a gazdasági jólét tekintetében föltétlenül. Ami a szólásszabadságot illeti: nos, a központi területekről beszivárog azért valami – valami *korkritika*, amit ott szabad még művelni: ott Seattleben és Párizsban vagy esetleg Berlinben –; beszivárog a Libération havi melléklete az Élet és Irodalomban, melyben gyakoriak a globalizációkritikai írások, sőt újabban a Népszabadságban is megjelennek nyugati átvétel gyanánt ilyen jellegű írások.

Így nemrég olvashattuk a Nobel-díjas német író Günter Grass és a neves

francia szociológus, Pierre Bourdieu beszélgetését, melynek már a címe is magáért beszél: *Civilizáljátok a kapitalizmust!* Olyan dolgok hangzanak el ebben a beszélgetésben, miszerint „Amit ma neoliberalizmusként adnak el, az visszanyúlás a XIX. századi manchesteri liberalizmus módszereihez. [...] Mióta a kommunista rendszerek összeomlottak, a kapitalizmus a bolondját járja, mintha minden ellenőrzés alól kiszabadult volna. [...] a neoliberalizmus megismétli a kommunizmus hibáit, amikor hittételeket hirdet, és tévedhetetlennek akar látszani”. „Szembe kell szállnunk a globális neoliberalizmussal.”²² A beszélgetés léghőjét jelentős pontokon az jellemzi, amit a föntiekben úgy foglaltam össze, miszerint a résztvevők nem egészen bizonyosak abban, legitim dolgot művelnek-e, avagy van-e szavuknak egyáltalán értelme; mindenesetre egyfajta értelmiségi civil kurázszi, a „kinyitom a számat” elv alapján próbálnak némi alapvető aggályuknak hangot adni.

Nem kevésbé sötét a hangvétele a neves szociológus Immanuel Wallersteinnel készült „A jövő zűrzavaros és félelmetes” című interjúnak.²³ Innen először is megtudhatjuk azt, hogy mi, itt Magyarországon egyfajta félperiférián élünk (olyan valami, amit valamilyen szinten persze úgyis tudtunk már, legfőlegbb önmagunk előtt is szeretünk elkendőzni). „Nekem az a véleményem”, fogalmaz Wallerstein, „hogy egy összeomlás kezdetének vagyunk a tanúi, amely a következő évtizedekben fog végbemenni”. – „Az állam egyre kevésbé testesíti meg az emberek számára a törvényes hatalmat. Az állami védelem híján, a félelem ellen küzdve azután egyre több ember veszi kezébe a fegyvereket. Egyre több a kerítés, amely egyes embercsoportokat, városrészeket elkülönít egymástól. Egyre több a magánrendőrség.”²⁴ A példája jól mutatja, hogy 1989 után a bizonytalanság és a reménytelenség nemcsak a volt szovjet zónában uralkodott el, hanem a centrum országaiban is. És nem csupán Nyugat-Európában, hanem Észak-Amerikában is. „Michel Camdessus, a Világbank volt elnöke Bangkokban tartott leköszönő beszédében [...] arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy még soha nem volt olyan nagy a különbség a gazdagok és a szegények között, mint jelenleg.”²⁵

Wallerstein az új technikai fejlemények iránt is szkeptikusan viseltetik. „Száz esztendővel ezelőtt ugyanolyan reményeket fűztek a távközléshez, amilyeneket ma az internethez”, mondja. „Csakhogy az információ terjedésének gyorsulása eddig legalább ugyanolyan mértékben eredményezte az elnyomás hatékonyságának a növekedését, mint az ellenállását,” fűzi hozzá, s itt persze eszünkbe jut, hogy a humanista marxizmus által ihletett hatvanas-hetvenes évekbeli kapitalizmuskritika során azt tanultuk, hogy a technikai fejlődés, a találmányok a technokrácia önmagában nem oldja meg a kizsákmányolás problémáját, sőt épp ez volna jellemző az ún. pozitivisták megoldásokra, amelyek a fejlődést egyszerű technikai kérdésként fogják föl. „A kapitalizmus mint rendszer messze túllendült optimális középállapotán”, hangzik Wallerstein összefoglaló véleménye, ám szavainak kicsengése végül is optimista: „Így jóval nagyobb az értelmiségi cselekvés lehetősége, de az intellektuális felelőssége is. A mai határok sokkal inkább átjárhatók, nyitottak.”

Vesztettünk-e valamit azzal, tettem fel kezdetben a kérdést, hogy az ezredforduló felé a színvonalas filozófiai kordiagnózis, korkritika alig-alig létezik? Nos, mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban a tét, hogy úgy mondjam, az emberarcú kapitalizmus kialakítása, avagy a kapitalizmus civilizációja. Ebben az értelemben elmondható, hogy a színvonalas kordiagnózis hiánya összefügg az emberarcú kapitalizmus visszaszorulásával. A szocialista világrendszer bukása a kapitalizmust is civilizálatlanabbá tette, új, lappangó kapitalista energiákat szabadított fel szerte a világon. Ilyen körülmények között a feladat a *phronesis* értelmében vett józanság, s megint egyszer az álmokból és az illúziókból való felébredés lehet. Az osztály nélküli társadalom tűnékeny ábrándja után a korlátlan szabad piac, illetve az arra épülő gazdaság utópiájából is ideje fölébrednünk immár.²⁶

JEGYZETEK:

1. Némi kiegészítéssel Christoph Horn jellemzését foglaltam a fentiekben össze. L. *Christoph Horn: Legitime Vielfalt des Philosophieverständnisses? Die Burse und die Philosophische Fakultät.* A Tübingeni Egyetem Filozófia Karának kiadványa. 1999. 23. o.
2. A Zeitkritik további rokon terminusa a Zeitgeschichte, melynek immár magyarra való átültetése sem nehézségektől mentes, s mellyel kapcsolatban arra szokás hivatkozni, hogy ezt már Thuküdidész is művelte. E célra egyébiránt intézmény is létezik Németországban, ti. Münchenben, mely épp a múlt év végén ünnepelte ötvenéves fennállását (l. 50 Jahre Institut für Zeitgeschichte, hrsg. H. Möller u.a., München: Oldenburg, 1999). Az intézet tudományos tanácsának elnöke, Hans-Peter Schwarz nemrég töltötte be 65. születésnapját, s az ez alkalomból megjelent több mint nyolcszáz oldalas Festschrift – a mi szempontunkból jellegzetes módon – a Macht und Zeitkritik címet viseli (hrsg. P.R. Weilemann u.a., Paderborn: Schnöningh, 1999).
3. A *B. Magnus* és *K.M. Higgens* által szerkesztett Cambridge Companion to Nietzsche kötetben (Cambridge University Press, 1996) szereplő Nietzsche, Modernity, Aestheticism című tanulmányát Alexander Nehemas a következő mondatokkal kezdi: „A long line of philosophers, from Plato to Aquinas, from Descartes to Kant, from Hegel to Heidegger, have composed their works at least partly out of concern with the broader social and cultural events of their time. Yet, for a variety of reasons, it is Nietzsche who is most often read as addressing directly the issues and problems created by his historical period” (i.m. 223. o.).
4. Heideggernél elsősorban a második korszakra, a léttörténet korszakára utalhatunk, s Husserlnél is a késői korszak, az életvilág-fenomenológia korszakára kézenfekvő gondolnunk, noha e törekvés valójában már jóval korábbi éveiben is jelen van. A filozófia mint szigorú tudomány programjának a hasonló címet viselő tanulmányban való meghirdetése pl. 1910/11-ben teljes egészében korkritikai ihlettségű: a fenomenológiát mint szigorú tudományt Husserl éppenséggel a kor betegségei, nyavalyái elleni gyógyszerként javasolja kortársainak orvosság gyanánt (l. *Husserl: A filozófia mint szigorú tudomány*, Budapest: Kossuth, 1993, 107. sk. o.).
5. *Christoph Horn*, id. hely.
6. Vö. *Karl Jaspers: Die geistige Situation der Zeit.* Achter Abdruck der im Sommer 1932 bearb. 5. Aufl. Berlin – New York: de Gruyter, 1979, 7. o. („specifisches Gefühl der Ohnmacht”), 15. o. („Stimmung der Gefahr”), 42. o. („Gefühl des Mangels”) stb.
7. *R. Rorty: A filozófia ma Amerikában*, Magyar Filozófiai Szemle XXIX, 1985/3–4, 599. o. (Philosophy in America Today, in: *Rorty, Consequences of Pragmatism*, Minneapolis:

- University of Minnesota Press, 1982, 229.: „make articulate to their fellow-citizens the dangers of the time”.)
8. *Jaspers*: Die geistige Situation der Zeit, id. kiadás, 12. o.
 9. *I. Kant*: Mi a felvilágosodás? *L. Kant*: A vallás a puszta és határain belül és más írások, ford. *Vidrányi Katalin*, Budapest: Gondolat, 1974, 86. sk. o. (Kant kiemelései.) Eredetiben I. Was ist Aufklärung? In, *Kant*: Werkausgabe, szerk. *W. Weischadel*, Bd. XI, 59. o.: „Wenn denn nun gefragt wird: Leben wir jetzt in einen aufgeklärten Zeitalter? So ist die Antwort: Nein, aber wohl in einem Zeitalter der Aufklärung. Daß die Menschen, wie die Sachen jetzt stehen, im ganzen genommen, schon im Stande wären, [...], sich ihres eigenen Verstandes ohne Leitung eines andern sicher und gut zu bedienen, daran fehlt noch sehr viel.”
 10. A tragédia metafizikája, Ifjúkori művek, szerk. *Tímár Árpád*, Budapest: Magvető, 1977, 493. o.; A regény elmélete, in: A heidelbergi művészeti filozófia és esztétika. A regény elmélete, ford. *Tandori Dezső*, Budapest: Magvető, 1975, 525. o. (Zeitalter [...], für das die Lebensimmanenz des Sinnes zum Problem geworden ist; Die Theorie des Romans, Darmstadt und Neuwied: Luchterhand, 1971, 47. o.)
 11. A filozófia mai értelemben vett orientáló funkciójáról I. pl. *J. Mittelstraß*: Wissenschaft als Lebensform. Reden über philosophische Orientierungen in Wissenschaft und Universität, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1982, pl. 138. skk., 162. skk. o. és passim. Mittelstraß megvilágító módon tesz különbséget e tekintetben egyfelől Verfügungswissen és Orientierungswissen (az előbbi Mittelwissen, az utóbbi Zweckwissen), másfelől Orientierungswissen és puszta Lehrbuchwissen között (I. id. mű, 20., 62., 138., 152., 162. o.). Amikor Mittelstraß azt írja, „Auch die Universität unserer Tage hat noch Philosophie [...], aber sie hat keine philosophische Orientierung mehr” (159. o.), akkor ez egyúttal a szó pregnáns értelmében vett Zeitkritik is. – Filozófia mint Orientierungswissen és filozófia mint Aufklärung összefüggéséről I. *Herbert Schnädelbach*: „Philosophie als Wissenschaft und als Aufklärung, in uő., Zur Rehabilitierung des animal rationale. Vorträge und Abhandlungen, Bd. 2, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1992, 372–386. o., különösen 385. sk. o.
 12. L. A fakultások vitája, *Kant*: Történelemfilozófiai írások, ford. *Mesterházi Miklós*, Budapest, Ictus, 1997, 427. o. (=Werkausgabe, Bd. XI, 362. o.)
 13. Klasszikus ebben a vonatkozásban Kant 1799-es Fichte-ellenes nyilatkozata s az ebben szereplő ismert olasz közmondásra való hivatkozás: „Dagli amici mi guardi Iddio ché dai nemici mi guardo io” (Isten óvjon a barátaitól, mivel hogy ellenségeimtől magam is meg tudom óvni magam). *L. Kant*: Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre, Gesammelte Schriften, Akademie-Ausgabe, Berlin–Leipzig, Band XII, 370. o.
 14. Kontextusban: „Wenn jede Forschung und Wissenschaft diese Möglichkeit des Verfallens in sich trägt und notwendig ist, versteht sich auch, daß die Philosophie notwendig immer ein Stück Sophistik ist, daß sie in sich selbst als Vollzugsform de Daseins diese Gefährdetheit bei sich trägt” (*M. Heidegger*: Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs, Gesamtausgabe, Bd. Hrsg. Von P. Jaeger, Frankfurt/Main: Klostermann, 1979, 417. o.).
 15. L. Die 'Marktwirtschaft' – der neue Heilsbegriff. *Michael Schneider*: Das Ende eines Jahrhundertmythos. Eine Bilanz des Sozialismus. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1992, 331. skk. o.
 16. *Michael Schneider*: Das Ende eines Jahrhundertmythos, i.m. 331. o.
 17. Uo., 332. o.
 18. Uo., 334. o.
 19. Uo., 363. o.
 20. Uo., 370. o.
 21. Uo., 398. o.
 22. Népszabadság, 2000. jan. 8. (Eredeti megjelenés: Die Zeit 1999. dec. 2.)

23. Népszabadság, 2000. márc. 4., 21. o.
24. Wallerstein itt egy olyan aggálynak ad hangot, amely manapság a hazai vitákban is többször előtérbe kerül. Mivel a rendszerváltás előtt minden hatalom forrása és hordozója az állam (a teljhatalmú pártállam avagy állampárt) volt, kézenfekvő volt a vélekedés: az állam hatalmát minél inkább vissza kell szorítani, le kell bontani, s ezzel elő lehet segíteni az egyéni szabadság (birodalmának) megvalósulását. A tapasztalatok fényében, melyekre az elmúlt években szert tehattünk, azt lehet mondani: az energiamegmaradás tétele (energia nem vész el, csak átalakul) többé-kevésbé érvényes a hatalomra is: hatalom nem vész el, csak átalakul – avagy áthelyeződik, s ily módon anonimmá válik, láthatatlanná lesz és elrejtőzik. Az államtalanítás (amellett, hogy az államot bizonyos hagyományos civilizatórikus funkcióinak ellátásától – egészség- és iskolaügy, közbiztonság stb. – egye inkább megfosztja) nem eredményezi automatikusan a szabadság kis köreinek növekedését. Sőt, bizonyos értelemben az ellenkezője tapasztalható: a hatalom államtalanítása, decentralizálása lehetőséget ad minidiktátorok elszaporodására, zsarnokoskodására, mely jelenség alól alkalmasint nehezebb az embernek kivonnia magát, mint a távolban (a centrumban) trónoló centralizált hatalom alól. Hogy az államnak ne legyen hatalma – pl. titkosrendőrsége révén – az emberek életébe beavatkozni, jogos igény, s az állam ilyen jellegű túlhatalmának visszaszorítása a szabadság előmozdítása irányában hat. A tétel túlhajtott általánosítása s ezzel együtt járó kontextustalanítása azonban már aligha tartható. Az államtalanítás = hatalomtalanítás tétele, mely az állam szerepének visszaszorítása mögött hallgatólagosan meghűződik, egyfajta – a totalitarius államból való kilábalással együtt járó (kanti értelemben vett transzcendentális) – illúzió, melyet a totális állam alóli felszabadulás különben jogos vágya táplál, ám amely naiv antropológiára épül (arra a fajta antropológiára, melyről fentebb tettem említést abban az értelemben, hogy „az újkori filozófia végtelenség-metafizikájához, az emberi haladásnak, fejlődésnek, az emberi képességek akadálymentes kifejtésének, kibontakoztatásának XIX. sz. eleji filozófiai perspektívájához” kapcsolódik). Idemácsolok ezzel összefüggésben egy idézetet, melyre 1992/93-as amerikai utam alkalmával bukkantam, s amely ebben a tekintetben számomra megvilágítónak tűnt. „There is no such thing as a gay traitor. But the lack of a [...] community in a normative sense may well be for the best. For the norms which community in turn prescribes when pressed by a minority upon itself, simply substitute new local tyrannies for old global ones – and the local variety is likely to be the more intrusive and pervasive in its manipulations of individuals.” (Richard G. Mohr, *Gay's Justice*, New York: Columbia University Press, 1988, 12. o.; kiemelés tőlem). Ha létezik valami olyasmi, mint substituting new local tyrannies for old global ones (ahol is ráadásul „the local variety is likely to be the more intrusive and pervasive”), akkor az államtalanításhoz mint a szabadság előmozdításához kapcsolódó túlhajtott utópikus illúziók is tarthatatlanok. Wallerstein hivatkozása a magánrendőrségek szaporodására azt mutatja, az egyéni szabadság megvalósulása, az erőszak megszüntetése, az ember méltóság tisztelete, az emberi jogok betartása stb. bonyolultabb dolgok annál, semhogy egyszerűen egy mumusnak (mely a történelem folyamán időnként tényleg az volt): az államnak a visszaszorításával, esetleges elhalásával megoldhatók volnának.
25. Hogy a gazdag országok egyre gazdagabbak, a szegények egyre szegényebbek lesznek, Schneider is megemlíti (Das Ende eines Jahrhundertmythos. Eine Bilanz des Sozialismus, i.m., 61. o.). L. ugyancsak *William L. McBride*: A demokrácia, az amerikai kultúra, és a kelet-európai változások, *Valóság* 1996/4, 14–22., itt 20. o.: „Az a tény, hogy [...] a földgolyó gazdag és szegény társadalmi – továbbá a gazdag országok gazdagjai és szegényei – közötti szakadék egyre mélyül, minden bizonnyal egyike ama világszerte terjedő rossz érzés legmélyebb okainak, melynek létét nehéz volna tagadni.” McBride ugyanitt nagy erővel hívja fel a figyelmet a szabadpiaci kapitalizmus és a demokrácia közötti fogalmi feszültségekre.

26. A tanulmány némely gondolatát (így a múlttal való elvi számvetésnek a jövő felé való fordulás szempontjából való fontosságát, az egyik végletből a másik végletbe való esés kártékony voltát, az absztrakt utópizmussal szembeállított phronesis-gondolat mai aktualitását, a filozófiai kultúra elmúlt évtizedbeli hanyatlását) különböző összefüggésekben érintettem néhány korábbi írásomban, melyekre az alábbiakban utalok: A hazai filozófiai munkálkodás ágai és jelentősége c. előadás a magyarországi filozófia történetéről 1992. júniusában Miskolcon rendezett konferencián, szövegét l. *Existentia* 1992/1-4, 495-540. o., ill. kötetben: *Gondolatok gondolatokról. A magyarországi filozófia történetéből* című konferencia előadásai, szerk. *Veres Ildikó, Mezei Balázs*, Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1994, 11-35. o.; A filozófia a nyolcvanas években c. előadás A nyolcvanas évek címmel 1993. szeptemberében Lillafüreden rendezett konferencián, l. *Literatura* 1995/1, 21-57. o. illetve *Új Holnap* 1995. Nov., 193-235. o.; *Gibt es die Hermeneutik? Zur Selbstreflexion und Aktualität der Hermeneutik* Gadamerischer Prägung c. előadás az 1995 júliusában Tübingenben *Philosophische Hermeneutik* címmel megrendezett konferencián; nyomtatásban l. *Internationale Zeitschrift für Philosophie*, 1996/2, 236-259. o.; *Hermeneutika mint politikai filozófia* c. előadás az 1996 januárjában Miskolcon tartott filozófiai konferencián; nyomtatásban l. *Valóság*, 1996. március, 1-13. o., bővített formában: *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*, szerk. *Fehér M. István és Veres Ildikó*, Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1999, 27-56. o.; *Európai filozófia – európai filozófia* című konferencián (Szeged 1998. szeptember 17-18), nyomtatásban l. *Valóság*, 1998/10, 1-11. o., ill. *Európai integráció – európai filozófia*, szerk. *Csejtei Dezső, Laczkó Sándor*, Szeged: Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány, 1999, 7-20. o.; *Válaszok a Concordiának a filozófia XX. század végi világhelyzetét illető körkérdéseire*, in: *Quo vadis Philosophie? Antworten der Philosophen Dokumentation einer Weltumfrage*, hrsg. R. Fornet-Betancourt (Concordia. International Zeitschrift für Philosophie, Reihe Monographien, Bd. 28) Aachen: Wissenschaftsverlag Mainz 1999, 100-104. o.; *Forradalom és rendszerváltás. Kemény Zsigmond politikai röpiratai mai szemmel* c. előadás A forradalom után címmel 1999. novemberében az MTA-n rendezett konferencián (nyomtatásban megjelenés alatt a *Literatúrában*, illetve a vonatkozó konferenciakötetben).

Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak azoknak a kollégáknak (*Tamás Gáspár Miklósnak, Bence Györgynek, Endreffy Zoltánnak, Radnóti Sándornak és Heller Ágnesnek*), akik az előadásomhoz a vitában hozzászóltak; reflexióik, megjegyzéseik, kritikái észrevételeik igen értékesek és tanulságosak voltak, s alkalmat nyújtottak arra, hogy rávilágítsanak álláspontom esetleges gyengéire, s ily módon arra ösztönöznek, hogy újragondoljam az általam kifejtett gondolatokat. Az észrevételek egy része nyíltan vagy hallgatólagosan vitába szállt a referátum ama tézisével, mely szerint manapság a kórkritika visszaszorulóban volna. Tamás Gáspár Miklós úgy vélte, elsiklom a kórkritikai írások egy jelentős – többek között általa is művelt – dimenziója fölött, Bence György pedig arra emlékeztetett, hogy a világ tele van ma agresszív partikuláris kritizálással (pl. feminizmus, ökológia), s hogy ez a kritika nem annyira univerzális, mint inkább politikai jellegű, s különféle partikuláris érdekek érvényesítése motiválja. Szerinte továbbá az általam említett korábbi (pl. jaspersi típusú) kor-, illetve kultúrkritikát az ember tehetetlenségének, az eseményekben való tehetetlen sodródásának érzése kíséri (ami egyfajta filozófiai lamentálás volna), s ettől megkülönböztetendő az olyan kórkritika, amely ebben a vonásban a századelő kultúrkritikájától markánsan elválik. Endreffy Zoltán úgy vélte, létezik ma filozófiai igényű kórkritika, s példa gyanánt arra a jellegű feminizmusra hivatkozott, mely a teóriát, a nyugati civilizációra jellemző teoretikus beállítottságot a létező maskulin jellegű urálásával hajlik összekapcsolni, s tiltakozás gyanánt egyfajta feminin jellegű világviszonyulást (pl. az odaadást) mint kívánatos alternatív életmódot állítja az előtérbe. Radnóti Sándor a vallási háttérre és a profétai elemre vonatkozóan tett

lényeges kiegészítő megjegyzéseket, s egyúttal annak a véleményének adott hangot, hogy a korkritika manapság pl. a francia kultúrtudomány nyomán nagyon is jelen van, ám formája egyre affilozofikusabb. Elhangzott továbbá az a fontos észrevétel is, miszerint a korkritika partikularizálódása, univerzális jellegének háttérbe szorulása vélhetően a nagy narratívák korának leáldozásával állhat összefüggésben. Heller Ágnes végül arra figyelmeztetett, hogy pl. egy hegeli állásponttal a filozófia mint korkritika fogalma meglehetősen nehezen egyeztethető össze.

Talán nem lesz haszontalan, ha a diszkusszióban adott válaszaimat e helyen némileg átgondolt s átfésült formában rekapitulálom. Az első és leglényegesebb kérdés magára az előadás tárgyára vonatkozik. Témaválasztásomban az a kettős megfontolás játszott szerepet, hogy egyrészt a konferencia rendezőinek kérésére valamilyen átfogó, széles jellegű témát válasszak, s ugyanakkor ezen belül is – másodsor – lehetőleg olyat, melynek az alkalomhoz, a konferencia címében is megfogalmazott ezredfordulóhoz valamilyen átfogó, széles jellegű témát válasszak, s ugyanakkor ezen belül is – másodsor – lehetőleg olyat, melynek az alkalomhoz, a konferencia címében is megfogalmazott ezredfordulóhoz valamilyen közelebbi, lényegi kapcsolódása van. A téma ilyen jellegű körülhatárolása persze azt kockáztatja, hogy az időbeli kifejtés szűkös keretei között vállalt széles témaválasztás árát némi fogalmi elmosódottsággal kell megfizetni; s ebben a tekintetben készséggel elismerem, hogy a „filozófia és korkritika”, illetve a „filozófia mint korkritika” avagy a „filozófiai korkritika” fogalmi terében számtalan további pontosításra, fogalmi finomításra nyílik lehetőség. Kiindulópontom a korkritikának a filozófián belüli elhatárolása volt, a filozófia (mint korkritika fogalmának a filozófia mint valami mástól való megkülönböztetése (mely utóbbi formákkal, mint utaltam is rá, persze számtalan módon kapcsolatba léphet), s a megjegyzések egy része arra világít rá, hogy a korkritika filozófiai és nem-filozófiai típusainak egymástól való elhatárolása is elvégzendő feladat. Kézenfekvő, hogy korkritika nem pusztán filozófiai lehet: létezhet számtalan más formája (történeti, szociológiai, publicisztikai stb.), s akkor a feladat bizonyos határvonalak megvonása volna. Noha erre az előadásban nem vállalkoztam, úgy érzem, némely megjegyzés, valamint – főképp – fősorolt példatár kellő mértékben mutatja, mit értek filozófiai kordiagnózison, korkritikán. Az észrevételek ama része, melyek szerint ma is létezik korkritika, eszerint abban az értelemben válaszolható meg, hogy ezek nem filozófiai jellegűek. Elfogadom a megjegyzést, mely szerint ma is van korkritika, pl. agresszív, partikuláris jellegű, politikai motivációjú, s különféle hatalmi érdekek érvényesítésére szolgáló formában, de tézisemen (hogy a filozófiai korkritika visszaszorulóban van) ez nem változtat, mivel az ilyen jellegű irodalmat az előadás implicite kizárja a filozófiai jellegű korkritika fogalmából (ettől persze még létezik – tudom-tudom, magam is szomorúan tapasztalom –, sajnálatos módon korunk egyik jellemzője – olyan valami, ami éppenséggel maga is megérdemelne egy kiadós korkritikát). Hogy a mai korkritika „partikuláris”, „afilozofikus”, arra másfelől Bence György, illetve Radnóti Sándor maga is utalt. Külön probléma a filozófiai korkritika háttérbe szorulásának a „nagy narratívák” lehanyaglásával való összefüggésére vonatkozó kérdés. Ezen alaposabban el kellene gondolkodni, s itt nem tehetek mást, minthogy jelzek két lehetséges kutatási irányt. Egyfelől a kérdés az lehet: vajon a filozófiai korkritika elvileg szükségképpen olyan jellegű-e, hogy benső kapcsolódást igényel valamilyen nagy narratívához? S fordítva: a nagy narratíva mint olyan szükségképp tartalmaz-e korkritikai vonásokat? Bárhogy álljon is a helyzet a nagy narratívák lehanyaglásával – s a filozófiai korkritika ezzel esetlegesen összefüggő háttérbe szorulásával –, valamely mai filozófiai korkritikának, ami azt illeti, volna éppenséggel sajátlagos tárgya – az előadásból ez, gondolom, kikövetkeztethető –, éspedig értelemszerűen a globalizáció. Ez pedig aligha partikuláris jelenség. A globalizáció kellőképpen globális (s ami azt illeti, történetileg alighanem példa nélkül álló) folyamat ahhoz, hogy (történjék nagy narratíva keretében vagy sem) valamilyen univerzális korkritikai megközelítés tárgyát képezze. Heller Ágnes megjegy-

zésére, mely szerint egy hegeli állásponttal a filozófia mint korkritika fogalma meglehetősen nehezen egyeztethető össze, az a válaszom, hogy természetesen léteznek olyan filozófiák, amelyek nem korkritikai jellegűek (és pedig nem csupán azért, mert e a szempont egyszerűen irreleváns számukra, hanem azért, mert releváns ugyan, de elutasítólag viszonyulnak hozzá), s ezek közül valóban az elsők között említhető a hegeli filozófia. Vannak persze olyan értelmezések (az ifjúhegelianusoktól kezdve napjainkig, számomra az egyik legfontosabb mű *Marcuse Reason and Revolution* c. könyve volt), melyek a megbékélés-gondolatot igyekeznek Hegelben a háttérbe szorítani, s Hegelt egyfajta (ezoterikus) forradalmárként bemutatni; olyanként aki minden látszat ellenére mégsem békült maga korral. Akármilyen lett legyen is mármost a történeti Hegel, az a Hegel, aki a poszthegeiánus filozófia nagyjainál: Feuerbachnál, Marxnál, Kierkegaard-nál, és persze az idős Schellingnél hatott és a jövő számára mértékadó lett, nem ez a Hegel volt; s a poszthegeiánus filozófia nagyjai kellőképpen lerombolták a megbékélésre – ha úgy teszük: a korkritika kizárására – alapuló abszolút hegeli rendszer fogalmi alapjait. A hegeli kibékülésről egyébként a mai irodalomban Manfred Frank mint „a valósággal mindenáron való békekötésről” beszél (l. M. Frank: *Einleitung, Schelling: Philosophie der Offenbarung*, szerk. M. Frank, Suhrkamp, Frankfurt/Main 1977, 24. o.) s e kifejezőmód arra utal, hogy itt akarati aktusról van szó, s hogy – amennyiben megkötötte – Hegelnek mégsem lehetett olyan egyszerű e békét megkötnie.

Végül még egy megjegyzést tennék. Az előadás egyik lényegesnek szánt tétele az, hogy az *Aufklärer* is korkritikus, s itt még egy további összefüggésben is kézenfekvő Kantra utalni, ti. Kant filozófiafogalmára, közelebről pedig az *in sensu scholastico* értett filozófiával szembeállított *in sensu cosmopolitico* fölfogott filozófiára, melynek véleményem szerint föltétlenül korkritikai csengése is van. „A tulajdonképpeni filozófus a gyakorlati filozófus”, mondotta Kant; csak emiatt beszélhetünk a filozófia méltóságáról; „a filozófus inkább magatartásáról, mint tudományáról kapja a nevét” (l. Pölitz-féle metafizikai előadások, *Kant: A vallás a pusztaság határain belül és más írások*, id. kötet, 130. sk.) A vallás a pusztaság határain belül c. írás első részét pedig Kant azzal az állítással kezdi, mely szerint „Hogy baj van a világgal, oly régi panasz, mely egyidős a történelemmel”, s nem sokkal rá következik a hangsúlyos horatiusi idézet: „Elődeinknél már szüleink kora / satnyább, s mi náluk is silányabb / atyjai még gonoszabb fiaknak” (*Lator László* fordítása, uo. 144. o.). Ha a filozófia nem pusztán tan, hanem életmód, akkor egyúttal valamilyen erkölcsi-morális tartást is sugall, példászerű életmódot, melynek ettől elválaszthatatlan lényegi része a kortársak, ill. a kor életmódjában rejlő hamisságoktól, tisztátalanságoktól való kritikai elhatárolódás, ill. az ezekre való rávilágítás. Hogy az ember hajlik arra, hogy önmagát „rőzsaszín ködön keresztül lássa”, arról Kantnak nagyon is volt tudomása, s ezt éppenséggel „tisztességtelenség” tartotta (A vallás a pusztaság határain belül, id. kiadás, 169. o.). Kant e megjegyzése lényegi párhuzamokat mutat azzal a főtebb (a 14. sz. jegyzetben) idézett Heidegger-gondolattal, mely szerint minden kutatás és tudomány, mint az ember létmódja, magában hordozza a bukás lehetőségét, s a filozófia így szükségképp mindig szofisztika is – avagy, mondhatnánk jelen összefüggésben, mindig egyúttal ideológia is. Kant csakúgy, mint Heidegger, e ponton (mint felvilágosítók) egyúttal ideológiakritikusok, ez pedig fölhívja a figyelmet a korkritika egy további fontos kapcsolódási pontjára, jelesül az ideológiakritikával való affinitására. Ezzel tovább bonyolódik, ill. további árnyalatokkal gazdagodik a filozófia mint korkritika fogalma.

Boros János

A megismerés határai

Filozófia az 1990-es években

Ha azt állítanánk, hogy a huszadik század kilencvenes éveinek filozófiáját az útkeresés jellemezte, akkor nem mondanánk többet, mint hogy a filozófia ebben az évtizedben ténylegesen filozófiaként viselkedett. A filozófia ugyanis mindig is a gondolkodás és a cselekvés helyes útvonaltát (*hodosz*) kereste, mivel az úton, az útnak megfelelően (*methodosz*), módszeresen kívánt eljárni. A módszer a filozófia számára (Sellars után szabadon) a legtágabb értelemben vett világgal való legtágabb értelemben vett helyes bánásmód, avagy a világ útjainak megtalálása, azokon való járás. A helyes útvonaltal, a módszer valójában kapcsolat, *interface* az ember, a szubjektum, az „itt lévő” gondolkodó és cselekvő, valamint a világ, az objektum, az „ott lévő” között. Ha a filozófia találna valami olyant, mint az egyedül „helyes” módszer, tehát megtalálná azt a kapcsolatot, ami *pontosan* megfelel mind az embernek, mind a világnak, akkor mindent tudna az emberről és a világról. Tudná, hogy hol, hogyan kell haladni, és azt is, hogy *ki* halad *ott*. Ettől a teljességtől azonban távolabb van, mint bármikor, ugyanis a kognitív fejlődés során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy minden előrelépés – ahelyett, hogy közelebb vinne bennünket a „világrejtély” megfejtéséhez, vagyis ahhoz, hogy fölismerjük azt, ahogy a világ *ténylegesen* van – egyre tágabb és egyre elérhetetlenebbnek tűnő horizontokat és világokat nyit meg. A filozófusok, a természet- és humán tudományok művelői, de talán a művészek is úgy vannak, mint a magashegyi vándorok: minden előttük tornyosuló csúcs megmászása után tágabb panoráma, még magasabb meghódítandó csúcsok látványa tárul fel előttük. De míg *végül* a legmagasabb hegycsúcs is megmászható, az emberiség kognitív vándorútja mindeddig nem ért el a legmagasabb csúcstra, amely mint végpont és cél minden jel szerint nem is létezik. E csúcs talán csak abból a látószögből látható, amelyet Hilarly Putnam, a Harvard egyetem professzora „Isten perspektívájának” nevez.

De az alpinizmus helyett felhozhatnánk a Mandelbrot-féle fraktálok példáját is: bármilyen irányba haladjon is a tárgyak (a világ, a nyelv, a gondol-

kodás struktúrája és dinamikája, a gondolkodás logikai, ismeretelméleti vagy fiziológiai szerkezete) analízise, mindig újabb és újabb, alsóbb és alsóbb, vagy felsőbb és felsőbb, egymáshoz gyakran hasonló strukturális, formális vagy morfológiai sajátosságokat mutató mélyszerkezeti szinteket tárhatunk föl – vég nélkül. Mint tudjuk, minél pontosabban akarjuk lemérni a tengerpartot, annál hosszabb lesz az, és nincs az a pontosság, aminél ne lehetne még nagyobb precizitást elérni vagy elgondolni. És így van ez minden méréssel: a pontosság a végtelen felé halad, de újabb és újabb mikroszerkezeti tájképek tárulnak elénk, és soha nem érünk el egy abszolút végső értéket. A fizikában a pontosságnak ráadásul az egyre mélyebbre hatoló részecskekutatások során az fog határt szabni, hogy egy további szintre való lehatoláshoz egyre nagyobb energiák és gyorsítók kellenének, melyekhez először talán csak egész naprendszerünk, később egész galaxisunk energiájának eltüzelésére lenne szükség. Maga a fizikai világ vált abszolút értelemben megragadhatatlanná és feltérképezhetetlenné.

A második évezred végén a filozófiában is újra tudatosultak a gondolkodás határai és az emberi kutatás behatároltságának felismerése új módon hozta közel egymáshoz a különböző irányzatokat. A határokkal való bánásmódnak három fajtáját különböztethetjük meg, ahol két irányzat tematizálja a határokat, míg a harmadik nem foglalkozik velük. 1. A gondolkodás ismeretelméleti határainak – melynek előjelei megjelentek a késő középkorban Ockhamnál, majd Descartes-nál, Locke-nál és Hume-nál – elismerése mellett továbbra is erőfeszítéseket kell tennünk a filozófia által fölvetett kérdések megoldására, hiszen az ismeretelméleti kutatások valamilyen módon mindig előrevitték a tudományokat és a kultúrát. Ennek az irányzatnak jellemző képviselője az amerikai Hilary Putnam, a társadalmi nyelvhasználatot és társadalomfilozófiát a filozófiai paradoxonok feloldásában korrekтив tagként használó német Jürgen Habermas, a filozófia határait az irodalom, a társadalom, a nyelv mélyszerkezeti „zajlásai” és a pszichoanalízis felé megnyitó francia Jacques Derrida és a gondolkodás etikai aspektusát hangsúlyozó Heller Ágnes.

Hilary Putnam (1926) egy egész sor olyan területet lát, ahol a filozófia megújításra szorul, nem öncélként, hanem azért, mert a kortárs tudományos és társadalmi kérdések megoldásához szükség van javaslataira. Mint hangsúlyozza, a filozófia jelen helyzetében újraélnékitést, megújítást kíván (Putnam 1992, ix.), és nemcsak a hagyományos problémák látszólagos megoldhatatlansága miatt, hanem azért is, mert az angolszász világban sokan úgy vélik, hogy a tudomány elfoglalta a filozófia helyét, és a filozófusoknak legfeljebb a jós szerepe jut, akik előre jelzik azokat az irányokat, amerre a tudomány haladni fog. Putnam elveti ezt a felfogást hangsúlyozva, hogy a tudomány mai állapotából nem lehetséges a hosszú távú előrejelzés, hiszen a holnap tudománya más lesz, mint a máé. A tudomány korában Putnam a filozófia feladatát nem abban látja, hogy a tudományos kutatásban részt vegyen, nem is abban, hogy a tudományt módszerében utánozza, hanem abban, hogy a tudományos kutatás eredményeinek megfogalmazásában, értékelésében részt vegyen, és azok társadalmi közvetítésével, megértetésével és alkalmazásával foglalkozzon. A filozófiának *minden* létező felé nyitottnak kell lennie és nyitottságot kell tanítania, ahol a létező nemcsak a világ dolgai, hanem a különféle nyelvek, kultúrák, filozófiák, vallások, egye-

di emberek is. Szókratész, James és Dewey nyomán állítja, hogy a filozófiának nincs egyetlen üdvözítő módszere. A filozófiai, tehát mindenre kiterjedő kíváncsiság csillapítására ugyanúgy kevésnek bizonyul az analitikus filozófusok által kizárólagosan elfogadott érvelés, mint egyes kontinentális filozófusok képzelteteli víziói. A filozófiával eszméket, életvezetést akarunk találni, kialakítani és másoknak is felkínálni: „James számára, mint Szókratész számára a középponti kérdés az, hogy *hogyan élünk*. De James számára, akár Szókratész és követői számára hamis az az ellentét, amelyet az így értett filozófia és a technikai kérdéseket feszegető filozófia közt tételeznek. Ideálokat, világnézetet akarunk, és azt akarjuk, hogy ideáljaink és világnézetünk egymást támogassák. A filozófia, amely csak érvelésből áll, nem csillapítja valódi éhségünket; ugyanakkor a filozófia, amely csak vízió, éhséget csillapít ugyan, de csak korpával.” (Putnam, 1995, 23.) Putnam az utóbbi években szembeszáll a tudat redukcionista, tehát kizárólagosan fizikalista magyarázatával, az evolucionista elméletnek az ismeretelméletben való kritikátlan felhasználásával, az ismeretelméletben a fogalmi relativizmus hangsúlyozásáról az ontológiai relativizmusra való áttéréssel, a filozófiának valláskritikaként való kihasználásával, hogy végül eljusson Dewey demokraciafilozófiájához. Szerinte e pragmatikus, szókratikus filozófia-felfogásnak kellene minden filozófiaújítás háttérében állni: „amikor Dewey megkérdézi, mennyire éljük meg ténylegesen demokratikus hitünket, ennek az lehet a hatása, hogy megváltoztatjuk életünket és azt a módot, ahogy életünket látjuk; és ez a filozófiai gondolkodás legfontosabb szerepe.” (Putnam, 1992, 200)

A Frankfurti Iskola vezető kortárs alakja, *Jürgen Habermas* (1929) munkássága során mindig hangsúlyozta, hogy a filozófia értelmét az egyéni és társadalmi kontextusba való folyamatos visszacsatolás adja. A hegeli–marxi hagyományból induló, de azt jócskán meghaladó német filozófus arra törekszik, hogy a szókratészi etikai és a platóni–arisztotelészi metafizikai filozófiafelfogást a társadalmi gyakorlatra való hivatkozás által összekapcsolja. Számára nincs igazság igazságosság nélkül, kommunikatív közvetíthető tudás a hatalmi viszonyok zárójelbe tétele és etikai impetus nélkül. Az igazságigénnyel fellépő kijelentéseink ugyanis nyelvi megfogalmazásban értelmesek, a nyelvhasználat pedig mindig egyben cselekvés is, a cselekvésnek pedig végső soron etikai normáknak kell megfelelnie: „A mindennapi gyakorlatban a nyelvet nem tudjuk használni anélkül, hogy ne *cselekednénk*” (Habermas 1996, 727.). A filozófiai igazságfogalomnak egyszerre kell a koherencia és a korrespondencia ismeretelméleti és a tág értelemben vett etika normatív kritériumainak megfelelnie, amire úgy törekedhetünk, hogy miközben elméletileg igazoljuk állításainkat, azokat mindig mint a világban már működő és a világgal folytonos sikeres nyelvi interakció részének tekintjük: „Az igazolás folyamata egy az igazoláson túllévő, ám a cselekvésben már mindig operatív hatékony igazságot szerint tájékozódhat” (Habermas 1996, 737.). A nyelvhasználó világa iránti felelősségét növeli, hogy a nyelv soha nem üres beszéd, hanem mint a világ része, közvetlenül bekapcsol bennünket a világ folyamataiba: „a nyelv és a világ számunkra *földoldhatatlan* módon átjárják egymást”, (Habermas 1966, 725-6) ami természetesen nem jelenti, hogy a társadalmi világ történetisége feloldódna a világ objektivitásában. Habermas tervezete szerint a filozófia, a társadalmi- és életvilág

folyamatos kritikájával, egy jobb, demokratikusabban működő társadalom kialakításában segíthet bennünket.

Jacques Derrida (1930) sokak szerint korunk leginvenciózusabb gondolkodója, amivel természetesen együttjár, hogy nem kevesen vannak, akik hevesen elutasítják filozófiáját. Nevéhez fűződik a dekonstrukció kidolgozása, mely elsősorban Husserl, Saussure, Nietzsche, Freud és Heidegger filozófiáját meghaladva a filozófiai tradíció újraértelmezésére szólít föl. A dekonstrukció Derrida értelmezésében nem egyszerűen kritika, hanem a tradíció újragondolása, olyan aktivitás, mely a filozófia első létrehozói, a preszókratikusok és Szókratész teremtő aktivitásával teszi egyenértékűvé és teremtővé a mai gondolkodót. A dekonstrukció a filozófia újraírása, mely miközben tiszteletben tartja az elmúlt két és fél ezer évet, ugyanígy tiszteli a jelenben történő újraértelmezést. Számára nincs eredeti, felsőbbrendű, autorizált szöveg, melyet egy másodrendű tevékenységgel utólag értelmezni kell, csak magának a szövegnek újra meg újra történő *megírása*. Derrida pályája elején, mikor a dekonstrukció gyakorlatát kidolgozta, a filozófia alapkérdéseivel foglalkozott. A filozófia határait látva, ennek az egyéb területek, az irodalom, a művészetek, az építészet, a pszichoanalízis felé való megnyitását szorgalmazta. A kilencvenes években írásaiban egyre inkább előtérbe került a társadalmi felelősség vállalása. *Marx kísértetei* című könyvében a marxizmus fennmaradó aktualitására, ám naiv vagy dogmatikus visszatértenek veszélyeire is föl hívja a figyelmet. *A másik egy nyelvusege* írásában a nyelvreszületés, a nyelvi világkonstitúció, a nyelvvel való azonosulás és azonosságképtelenség kérdéseivel foglalkozik, egyben az egyértelmű és átlátszó jelentéseket kereső nyelvfilozófia kritikáját adva. *Ki az anya?* címen 1993 novemberében a pécsi egyetemen elhangzott előadásában többek közt a tudomány, elsősorban a genetika mélyszerkezeti valóságátalakításának ismeretelméleti, etikai és biológiai összefüggéseit érintette. Legújabb munkáiban az etika alapfogalmait vizsgálja és „írja” újra a vendégszeretet fogalma segítségével.

Egy második felfogás szerint, mivel a modern ismeretelméleti probléma-tika elvileg megoldhatatlan, a filozófiát nemcsak mint metafizikát, de mint ismeretelméletet is el kell vetni. Ezen irányzat prominens képviselője az amerikai Richard Rorty, továbbá az 1998-ban elhunyt francia Jean-François Lyotard. Az ismeretelméleti program elvetése ugyanakkor nem szerves következménye a pragmatikus gondolkodásnak, mint azt Hilary Putnam példája illusztrálja.

Richard Rorty (1931), a neopragmatizmus „atyja” filozófiai munkássága azzal indult, hogy kritika alá vette az Amerikában egyeduralomra jutott analitikus filozófiát. Elsősorban azt kifogásolta, hogy ez a fajta filozófia nem foglalkozik saját előfeltevéseivel, és nem ismeri föl, hogy a nyelv szigorú és pontos elemzése elsősorban a nyelvről ad felvilágosítást, de nem oldja meg a hagyományos ismeretelméleti kérdéseket, sőt a bonyolult technikai elemzések gyakran elterelik a figyelmet a tényleges filozófiai problémákról. Fő kritikai érve – melyet számtalan összefüggésben és a legkülönbélebb módon megfogalmaz – úgy hangzik, hogy a nyelv vizsgálata segítségével nem tudjuk meg, hogy miként jön létre a nyelv-világ kapcsolat, vagyis miként jut a nem nyelvi valóság a nyelvbe. Tekintve, hogy a világ nem emberi nyelven beszél, semmiféle nyelvi elemzés nem visz közelebb minket ahhoz, ahogy a dolgok

ténylegesen vannak. Ellenfelei azzal vágnak vissza, hogy a filozófiának és azon belül különösen az ismeretelméletnek nincs más eszköze, mint a nyelv, minden, a világról szóló kijelentés nyelvi, tehát mielőtt bármit mondhatnánk a világról, a nyelv működését kell feltárni. Rorty az elvont nyelvi analízis helyett a filozófia társadalmi-politikai felelősség- és szerepvállalását sürgeti. Bár visszautasítja a hagyományos filozófiai problémák technikai vizsgálatát, továbbra is középponti alakja mind az amerikai analitikus filozófiai vitáknak, mind a politika- és demokráciaelméleti diszkusszióknak. 1998-ban mindkét területhez könyvvel szolt hozzá. Rorty álláspontját a klasszikus pragmatizmus álláspontjából következőnek tekinti, ami nem teljesen helyes, hiszen a pragmatizmus pusztán egy attitűd, amely klasszikus formájában is sokrétegű volt, és olyan Rortytól eltérő álláspontot is megenged, mint az utóbbi időben magát pragmatikusnak mondó Putnamé.

Egy harmadik csoport szerint a filozófia határaival, teljesítőképességével nem kell, mert értelmetlen foglalkozni. Wittgenstein hangsúlyozta a „határ” fogalom problematikuságát, nevezetesen, hogy a határ két oldalt feltételez, ám a megismerés és a gondolkodás határa nem tételezhető, mivel nem ismerjük, nem tudjuk elgondolni a „tűlsó” oldalt. Ebbe a csoportba sorolhatók az angolszász analitikus filozófia olyan képviselői, mint Willard V. O. Quine, Donald Davidson, Saul Kripke, Keith Lehrer, John McDowell, Robert Brandom, Michael Williams, Daniel Dennett, valamint a többé-kevésbé a kanti-hegeli hagyományban továbbdolgozó olyan mai német filozófusok, mint Hans-Georg Gadamer, Dieter Henrich, Otfried Höffe, Wilhelm Vossenkuhl és a magyar filozófusok közül Nyíri Kristóf, Vajda Mihály, Fehér M. István, Kelemen János, Újvári Márta, Tengelyi László, továbbá a filozófia társadalmi-etikai felelősségét hangsúlyozó és azt írásaiban gyakorló Bence György, Kis János és Tamás Gáspár Miklós.

Donald Davidson (1917) a mai analitikus filozófia talán legjelentősebb alakja. Mesterét, Quine-ot követi minimalista filozófiájában, mely a lehető legkevesebb ontológiai feltevessel próbálja fölépíteni a filozófiailag „biztos” módon képviselhető állításokat. Ismeret- és cselekvésemélete naturalista. Wittgensteint kritizálva amellet érvvel, hogy a cselekvés indítékai a cselekvés okaiként is fölfoghatók. A nyelv folyamatos a természeti világgal, abba beágyazott és azzal oksági viszonyrendszerben van. Állításaink a természet „funkcióiként” nagyobb részét igazak, ezért nincs szükség ismeretelméletre. A kijelentések igazságának egyedüli tesztje a sikeres nyelvhasználat és kommunikáció. A kommunikatív nyelvhasználó közösség pragmatikus dimenziójának az analitikus filozófiába való bevonásával Davidson filozófiája közel kerül Rorty és Habermas filozófiafelfogásához. A 1990-es években nyelvfilozófiáját az irodalomelmélet és a freudi pszichoanalízis felé is megnyitja.

Keith Lehrer (1936) filozófiájának középpontjában a hétköznapi tudat elismerése és annak filozófiai fogalmakkal való megértése áll. Filozófiai módszeréről azt írja, hogy „a hétköznapi tudatnak megfelelően alkot elveket és ebből vezet le következtetéseket” (Lehrer, 1981, 8.). Ellentétben Davidsonnal, Putnammal és Rortyval, Lehrer továbbra is a megalapozási kérdések iránt érdeklődik. Nem feltétlenül a köznapi tudat elismerésére valló karteziánus megalapozási próbálkozásában a megismerő szubjektum, az „én” önmagába vetett bizalmára hivatkozik, arra, hogy ha a világról való

tudásunk eddig jól működött és nem csalatkoztunk, akkor bizhatunk abban, hogy állításaink igazak.

John McDowell (1944) pozícióját az 1994-ben kiadott és nagy visszhangot kiváltó *Mind and World* című könyvében mutatta be. Tételét Davidsonnal és Rortyval szemben fogalmazza meg, és azt állítja, hogy a naturalista szemlélet kantiánus paradigmában is fenntartható. A kanti transzcendentális szubjektum naturalizálható és a kognitív-nyelvi struktúra mint „második természet” a természet részeként fogható föl. *Daniel Dennett* (1942) viszont Quine-ot követve úgy véli, hogy a kognitív struktúrák kutatását nem a korábbi filozófiai fogalmakkal kell folytatni, hanem az ismeretelméletnek át kell adniuk a helyüket evolúciós-biológiai, neurológiai és fiziológiai kutatásoknak.

A filozófia a huszadik század végén kevésbé hozható egy nevezőre, mint valaha. A filozófiaelmélet, a filozófiatörténet, az ismeretelmélet, a nyelvfilozófia, a tudatfilozófia területén a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen intenzitással folynak a kutatások. A filozófia mint a gondolkodás és az emberi szabadság védnöke és par excellence „megtettesítője”, miközben megtartja kritikai távolságát és függetlenségét a tudományoktól és a társadalomtól, a megismerés és a társadalom problémáival foglalkozva minden bizonnyal újabb szempontokkal, „lökésekkel” fog szolgálni a következő évek tudományos és társadalmi fejlődéséhez, újabb módokon fog hozzájárulni az emberiség kognitív, tudományos, esztétikai és életvilágbeli határainak kitágításához.

IRODALOM:

- Derrida, J.*, Marx kísértetei, Pécs, Jelenkor, 1996.
Derrida, J., Ki az anya?, Pécs, Jelenkor, 1996.
Derrida, J., A másik egynyelvűsége, Pécs, Jelenkor, 1996.
Habermas, J., „Rortys pragmatistische Wende”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 44, 1996, 5.
Habermas, J., „Richtigkeit vs. Wahrheit”, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 46, 1988, 179–208.
Lehrer, K. (ed.), R. J. Bogadan, Dordrecht, Reidel, 1981.
McDowell, J., *Mind and World*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1994.
Putnam, H., *Reason, Truth, and History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
Putnam, H., *Renewing Philosophy*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1992.
Putnam, H., *Pragmatism*, Oxford, Blackwell, 1995.
Rorty, R., *Truth and Progress*, Cambridge University Press, 1998.
Rorty, R., *Achieving Our Country*, Harvard University Press, 1998.

Jávor Kata

Az „örökösök” nemzedéke

Fejezet a Zsolnay-család történetéből

A Buddenbrook-effektus elmélete szerint a vállalkozók „alapító” nemzedékének gyermekei, az „örökösök” nemzedéke, jó esetben megőrzi, gyakrabban feléli az apák által felhalmozott tőkét. Zsolnay Vilmos (1828–1900), a vállalkozó, pécsi majolikagyáros, és egyetlen fia, Zsolnay Miklós (1857–1922) esetében fogjuk e kérdést a továbbiakban megvizsgálni. E problémakörön kívül érdekes nyomon követni vállalkozási stratégiájuk, életmódjuk alakulását is, a hasonlóságok és eltérések tekintetében.

Az igen jó képességű Zsolnay Miklós rendkívül gondos, sokoldalú kulturáltságot adó otthoni nevelés után a bécsi Technische Hochschule kereskedelmi tagozatán fejezi be tanulmányait, ahonnet kiváló minősítéssel, 16 éves korában kerül haza Pécsre. Ettől kezdve az ő élete is, először apja oldalán tevékenykedve, szinte egygé válik a gyáréval. Fiatalon kap életkorát meghaladó feladatokat folyton kísérletező, elfoglalt apja mellett, aki ráadásul állandó szakemberhiánnyal küzd. Miklós 19 éves, amikor az 1873-ban megrendezett párizsi világkiállításon apját helyettesítve, ő képviseli a Zsolnay-gyár termékeit a nagy nemzetközi seregszemlén. Ezt a megoldást elsősorban a kényszer, apja túlterheltsége szüli, de Miklós kiválóan alkalmas is e feladatra tehetsége és nyelvtudása révén. Már itt, Párizsban kitűnik jó fellépésével és reklámérzékelével, például amikor a Zsolnay-porcelán összetétele iránt érdeklődő szak-

embereknek hirtelen ötlettel a földhöz vág egy Zsolnay-tárgyat, hogy a csepepek alapján annak anyagáról többet is megtudhassanak.

Miklós műveltségében, tájékozottságában, neveltetésén kívül nagy szerepet játszanak külföldi utazásai, amelyekre apja is ösztönzi. Alig múlik el év, hogy nagy üzleti utakat ne tenne.¹ Jó kapcsolatba kerül pl. a „darmstadti körrel,” amely a szecesszió egyik legfontosabb európai szellemi műhelye.² Ez volt az ő kulturálisan megtermékenyítő közege. Utazásai először látóköre tágítását, majd egyre konkrétan a gyár érdekeit szolgálják. 1887-es közel-keleti útjáról pl. „kincset érő török és perzsa csempéket hoz haza”, de tálakat és vázakat is (l. a Magyar Tudomány 1999/12. számát). Egy görög kancsót pl. a helyszínen vásárol meg egy paraszttól, aki azt szántás közben találta, és épp a múzeumba indul vele. E tárgyakkal új világokat hoz haza magával Pécsre, amelyek „szélesre tárták a gyár kapuit a közel-keleti hatások előtt”.³

Míg Zsolnay Vilmos, a korai tőkés vállalkozó elsősorban kutató, kémikus és művész, fia, Miklós remek kapcsolatteremtő, és ezek építésével a piac alakítására nagy súlyt helyező vállalkozó-menedzser. Konstantinápolyban való tartózkodásakor is olyan magas összeköttetésekre tesz szert, hogy maga a szultán fogadja, kitünteti „a török császári Medjidje-rend III. oszt. jelvényével”, és ígéretet tesz, hogy egy ott létesítendő Zsolnay-gyár számára minden segítséget megad.⁴

Fordulatot hoz életébe és családjával való viszonyába is, amikor kapcsolatba kerül egy dúsgazdag műértővel, aki bevezeti őt a somogyi dzsentritársaságba. A Pécs központú Baranya megye nagy részét ugyanis több ezer holdas egyházi uradalmak foglalják le, így a vidám „úri” élet a szomszédos Somogy megyei birtokokon folyik. Miklós 1881-ben „itt látott először szabad úri életet, és itt ébredt fel benne a vágy a fényezés iránt”. Kis híján eljegyzik egy előkelő somogyi birtokos család leányát, de kiábrándítja a lány zilált megjelenése egy átmulatott éjszaka hajnalán.

„Nagyon megváltozott – írja róla nővére –, kinőtt a helybeli kereskedők szűk látókörű, gyakran korlátolt képességű fiai közül. Estéit színházban, bálokon és egyéb mulatságokon” tölti, és sokat átvesz az úri világ allűrjei közül. Személyi kiadásai igen magasak. Nagyban kártyázik, színésznőkhöz jár, kitűnő fogatot tart, tehát úgy él, mint a korabeli aranyifjak, kivéve azt az el nem hanyagolható különbséget, hogy munkáját kifogástalanul ellátja.⁵

Egyik unokaöccse naplójában külön megemlékezik nagybátyja, Miklós lovairól, ami mutatja, hogy nem lehettek akármilyenek: „Betyár és Rajkó, egy szürke és egy pej, Freistadtler féle nevelésű *lipicai* képezték akkor Miklós b. (bácsi) *junker fogatát*”. „Hátaslova pedig a Fecske.” Hatéves kori emlékeit írja meg a naplóíró Mattyasovszky-Zsolnay Tibor ekkor. 1888-at írunk, s ugyanekkor nagy építkezés is van a gyárban: „Miklós bácsi nagy szobájával, terasszal és a csatlakozó vendégszobákkal bővül a lakás,...és a szökőkút felállításával”. Ugyanekkor, számol be az unokaöcs, „eseményszámba

¹ „Zsolnay”, 1974. 137.

² Csenkey Éva közlése

³ Katona I. 1977. 112.

⁴ Katona I. 1977. 114.

⁵ „Zsolnay”, 1974. 105.

ment a valóban luxusosan kiállított 12 lóra való új istállónak az egész család jelenlétében történt ünnepélyes felavatása”.⁶ Nem kizárt, hogy Zsolnay Vilmos fiának akart gesztust tenni ezekkel a nagystilű beruházásokkal.

Mindenesetre egyre gyakrabban támad éles ellentét a puritán gondolkodású apa és fia között. Teréz így fogalmazza meg a köztük lévő különbséget: „Atyánk a jövőben bizva nem riadt vissza a jelen nehézségeitől, addig Miklós azonban csak biztos alapon akart továbbhaladni...Nem volt meglepődve a gyár hozamával. Nagyobb haszonra tört. Jobban ki akarta aknázni ... a piaci lehetőségeket.”⁷ „Angliában az árunkkal csakhamar milliomosok lehetnénk” – írja apjának Angliából, s egyben kéri, hogy szakítsa meg a bécsi Wahllissal kötött biztos, de előnytelen üzleti szerződést, amely e nagykereskedőnek kizárólagos jogot biztosít a Zsolnay-kerámia külföldi terjesztésére. Zsolnay némi csalódottsággal válaszol: „Mindig azt reméltem fiam, hogy benned nemcsak az elért sikereim, hanem a szellemem utódját is megtalálom”.⁸

Ennek ellenére, valószínűleg Miklós kérésének engedve, Zsolnay Vilmos életének utolsó esztendeiben felbontják az említett szerződést. A bécsi piac be is szűkül, az épületkerámiaik terjesztésével megbízott bécsi K. Habenicht céggel is megszűnik az összeköttetés, talán a hazai megrendelések egyre növekvő mennyisége miatt is. Zsolnay Miklós gyárvezetésének korszakában (1900–1921) mindössze egyetlen számottevő bécsi megrendelést kap a gyár. Áttevődnek tehát a gyár piacának súlypontjai apja időszakához képest, amelyet minden szempontból Monarchia-centrikusság jellemezett. Miklós kitör ebből.

Az ő kapcsolatai révén kap viszont a gyár megrendelést 1901-ben a secesszió már említett fellegvárából, Darmstadtból, ahonnét „a Möbelfabrik és Kunstsalon Rt. részére és a Művésztelepre lakásberendezési tárgyakat és edényeket, jardiniert, lámpát, hamutartót rendelnek”. Ez a rendelés „a Zsolnay gyár termékeinek művészi színvonalát minősíti”.⁹ A díszműárúk külföldi értékesítésére egyébként Miklós megnyitja a párizsi lerakatot a Jules Houry-cégnél. Ezenkívül a nemzetközi kiállításokon köttetnek az üzletek. Zsolnay Miklós bár sokat utazik külföldre, de sohasem „üzletkötések végett”.¹⁰ Ő tehát már, apjával ellentétben, a Monarchia keretein kívül gondolkodik, Törökországban akar gyárat építeni, s a balkáni piac felé tájékozódik. Abban azonban egyik, hogy Miklós is „szenvédélyesen csüggött a gyáron”.¹¹

1897-től önálló cégvezetői jogkört kap a gyárban, majd apja hirtelen halála után, 1900-ban a gyár „nagyvonalú és művelt, nagyratörő és fáradhatatlan vezetője lett”.¹² Lerakatok felállításával a kereskedelmi tőkét félretolta, kiépítette a közvetlen kapcsolatot a gyár és a piacok között. A

⁶ „Apa emlékiratai”, 2-3.

⁷ Rúzsás L. 1954. 124.

⁸ „Zsolnay”, 1974. 150.

⁹ Mendöl Zs. 1999. 233.

¹⁰ „Zsolnay”, 1974. 191.

¹¹ „Zsolnay”, 1974. 158.

¹² Csenkey É. 1992. 130.

megnövekedett piacra ontani akarja az árut, és ezért fokozza a termelést.¹³ Egy munkáspárti lap szerint: „jobban tudja szórni a pénzt, mint egy született mágnás,” mialatt gyárában egészségtelen helyiségben ... munkások százai robotolnak nyomorult éhbérért”.¹⁴ Ha ez így túlzás is, annyi bizonyos, hogy az ő viszonya munkásaival már közelről sem olyan patriarkális természetű, mint apjáé volt, egyszer még fel is pofoz egy munkást. De közben az idők is változtak. Ő már nem patriarkális vezetője a gyárnak, hanem inkább menedzser-igazgatója.

Az is tény, hogy Zsolnay Vilmos halála után sokkal nagyobb összeget fordítanak személyi célokra, s nem a többi családtagnak, hanem elsősorban Zsolnay Miklósnak a kiadásai emelkednek meg jelentős mértékben. Míg a gyáralapító életében a család évi kiadása 30 000 korona körül mozog, Miklós 1901-ben pl. 27 250 koronát költ, 1902-ben és 1903-ban 40 000 koronát, 1904-ben kis híján 70 000 koronát stb. Ugyanakkor a gyárban vezető beosztásban dolgozó két vő közül Sikorski Tádé műépítész, nővére, Zsolnay Júlia férje, évente 7200 korona, Mattyasovszky Jakab geológus, másik nővére, Zsolnay Teréz férje, pedig mindössze 4800 korona fizetést kap.¹⁵ Mindehhez hozzá kell azonban fűznünk, hogy Zsolnay Miklós „személyi céljai” nehezen választhatók el a gyár érdekeitől.

Némileg eltérő képet kapunk ugyanebben a tárgykörben Zsolnay Teréz visszaemlékezéséből, aki azt írja öccse anyagi ügyeiről, hogy mivel igen sok vállalatnál töltött be elnöki tisztséget vagy igazgatói tagságot, ezekből igen jelentős jövedelmet húzott, s ezt az összeget költötte saját „szerény szükségleteinek fedezésére”, valamint közcélokra. Ugyanakkor, Teréz visszaemlékezése szerint Miklós nem nyúlt a pécsi gyári jövedelméhez, „sőt a budapesti gyártól kapott tekintélyes elnöki tiszteletdíjat is a pécsi gyárnak juttatta”.¹⁶ A két fontos forrás által nyújtott egymástól ennyire eltérő képet nehéz feloldanunk. Annyi bizonyos, hogy megállapításaihoz a tényanyagot Rúzsás az üzleti könyvek magán- és háztartási számláiból veszi. Másrészt Teréz nehéz öccsével szemben elfogultsággal vádolni. Ott van viszont a családi diszkréció és image-alakítás. Amikor Teréz „a” család történetét írja, bizonyos fókig alakítja is azt továbbá figyelembe kell vennünk, hogy más idők jártak, a puritanizmus már nehezen fért össze egy olyan nagyszabású, nemzetközi szintű üzletvitellel, amely Zsolnay Miklós gyárvezetését, menedzselését jellemezte.

Ő már elsősorban vállalkozó, aki még műveltségét is, „a kortárs művészet nemzetközi mozgásának” ismeretét¹⁷, európai kapcsolatait is üzleti érdeknek tekinti. Hogy jól élt ezekkel az adottságaival, azt mi sem mutatja jobban, mint a gyárral kapcsolatos tevékenysége. Szecessziós jelenségek ugyan korábban is jelentkeztek a gyár termékein, de a gyár második nagy világszínvonalú, ezúttal szecessziós kivirágzása 1899 és 1907 között következik be, tehát akkor, amikor már Miklós vezeti a gyárat.¹⁸

¹³ Rúzsás L. 1954. 125.

¹⁴ „Munkás”, 1903. dec. 25.

¹⁵ Rúzsás L. 1954. 151.

¹⁶ „Zsolnay”, 1974:190.

¹⁷ Csenkey Éva közlése, 1992. 130.

¹⁸ Csenkey Éva közlése, 1999.

Kvalitásait és szokatlan méretű munkabírását tekintve igazi Zsolnay volt, de a nagypolgári életvitelnek, és eszmerendszernek liberális, kozmopolita változatát képviselte, amely ugyanakkor bizonyos „úri”, dzsentroid behatásoktól sem volt mentes, s amely így sok tekintetben távol, sőt szemben állt apjáéval. Apja lételeme az állandó kísérletezés, fejlesztés volt, s így mintegy a jövőnek élt. Miklós a maga területén szintén a gyár fejlesztését szolgálja. Az ő stratégiájának viszont szerves része a kapcsolatteremtés és a reprezentáció. Sok energiát és anyagi tőkét fektet a társadalmi tőke gyűjtésébe, azért, hogy ezáltal megrendeléseket szerezzen a gyárnak. Nemcsak külföldön, de itthon is igen gazdag kapcsolatrendszert épít ki. Hetente kétszer, éjszaka utazik föl Pestre, a még apja életének utolsó esztendeiben ott létesített Zsolnay-gyár irányítása céljából. Van olyan időszak, amikor Zsolnay Miklós a hét minden éjszakáját vonaton tölti.¹⁹ Gyakori pesti tartózkodásának fő célja emellett az üzletkötés volt, e napok alatt nemigen pihent. „Nevet építőművészekkel, az illetékes minisztériumok és állami intézmények... főtisztviselőivel, és a nagyobb vidéki városok vezetőivel kiépített kapcsolata volt. Baráti összeköttetéseit megnyerő modorának köszönhető” – s tegyük hozzá, a gyár javára kamatoztatta. „Estéit a társadalmi összeköttetések ápolása ... töltötte ki”²⁰ – írja róla unokahúga, Zsolnay Margit, aki folytatja anyja félbemaradt visszaemlékezéseit.

A rohanó vonat szinte jelképévé vált életének. „Hetente hozta bőröndjében Budapestről az építészeti tervrajzokat, az elfogadott színpróbákat, s egyenest az építészeti műterembe sietett, ahol a munkavezetőkkel tételenként beszélte meg a munka menetét. A budapesti tervező-építészekről minden rajzot maga vett át, s azokhoz szakszerű jegyzeteket készített. A tervek és a kivitel között utólagos félreértés nem támadhatott.”²¹

Gyárbeli munkája mellett sok közéleti szereplést vállalt. „Sosem jelöltette magát, de mindig képviselte akár az egyes emberek, akár a város ügyét. Igen sok elnökséget és tiszteletbeli hivatalt vállalt.”²² Tekintélyét „általános műveltségének, világlátottságának, nyelvtudásának, kitűnő megjelenésének és mindennekfelett rendkívüli akaraterejének, emberfeletti munkabírásának köszönhető.”²³

A legnagyobb dicsőséget 1907-ben a pécsi Országos Kiállítás rendezésével aratta, amellyel talán a legpregnansabban bizonyította be szervezőképességét, üzleti érzékét, és azt, hogy „nagy összeköttetéssel és széles áttekintőkészséggel rendelkezett”. A remek kiállítási épületek, és a fővárosi színvonalú rendezvények mellett a legkisebb apróságra is gondja volt, például arra, hogy a kiállítás kapujában mindig ott álljon egy saját fogata a rendező bizottság hivatalos használatára.

Kiadatott egy Kiállítási Kalauzt, amely a gyakorlati tudnivalók mellett megkísérelte a látogatót végigkalauzolni a városban. Külön „elszállásolási bizottságot” hozott létre, amelynek az volta dolga, hogy az utasokat már a pályaudvaron informálja a városban rendelkezésre álló szállásokról, kiadó

¹⁹ „Zsolnay”, 1974. 191.

²⁰ „Zsolnay”, 1974. 192.

²¹ Nikelszky G. 1959. 41–42.

²² „Zsolnay”, 1974. 158.

²³ Dr. Bezeredy Gy. 1996. 41.

szobákról. A kiállítás előtt „megszerezte az összes mérvadó lapszerkesztő nevét és címét, s két héttel a megnyitó előtt 150 újságíróat hívott meg, és fényes bankettet rendezett a Nemzeti Kaszinóban”. Számára valójában az egész kiállítás a gyár propagálást szolgálta: „mindenekelőtt a Balkán felé irányuló piac megteremtését tartotta szem előtt, amikor elvállalta az elnöki tisztséget. Ennek jegyében fogadta a kiállítás alatt a Boszniából és Hercegovinából érkezett küldöttséget is.”²⁴

Ez már nem a puritán vállalkozó gesztusa. A kiállításnak egymillió látogatója volt, s 100 000 koronás nyereséget hozott Pécs városának. A rendezés maga egyébként nem az ő ötlete volt. És „ez is jellemző rá, hogy nem kezdeményezett, de lelkesen vállalt minden, a város kultúráját szolgáló ügyet”.²⁵ De tagja minden nemzetközi iparművészeti kiállítás bíráló bizottságának is. Az 1911-es torinói kiállítás elnöke, ő képviseli a magyar államot is. Pavilonjával az olasz király első díját nyeri el.²⁶

Nemcsak a nemzetközi és hazai művészeti élet egyik jegyzett embere, de a közélet és a politikáé is. Elnyeri a Ferenc József rend csillagos középkeresztjét, majd az uralkodó 1913-ban a főrendi ház tagjának nevezi ki. Egy családi fotón, amely őt örökíti meg Bécsben egy fiákerben, a következő felirat olvasható: „Onkel Miklós fährt zum Kaiser”.

A munkáspárti sajtó másképp kommentálja Zsolnay Miklós társadalmi sikereit: „A Nádbeli hazárdkártyások szakszervezete ezután méltósággal játszik...”²⁷ Kártvázási szokásait a pécsi kispolgárság elítélte, de a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökévé választották, s szobra még 1944-ben is a Szövetség dísztermében volt elhelyezve.

Zsolnay Miklós élénken részt vesz Pécs életében. Pécs ekkor a kis-, és középüzemek városa, amelyeket az osztrák és cseh ipar nagyon szorongat. „A század első évtizedében az egész pécsi polgárság az önálló vámterületet óhajtotta, erősen függetlenség párti volt.”²⁸ Ennek az óhajnak adtak hangot Zsolnay Miklós pécsi díszpolgárrá választásakor is. Gazdasági sikerei révén azonban megváltoznak politikai nézetei, kormánypárti lesz, s a védővámok kapcsán kiegyezik Béccsel, az osztrák nagyburzsoáziával. Egyszeriben elveszíti népszerűségét a pécsi kereskedők, közép- és kisüzemek tulajdonosai előtt. „A kereskedelmi és iparkamara elnöki tiszteből 1913-ban ki is buktatták.”²⁹

1910-ben, sajátja nem lévén, adoptálja nővére gyermekeit. Ugyanebben az évben, 53 évesen feleségül vesz egy elvált, gyermekes színésznőt. Ezzel a feleségválasztással polgári családját egészen kétségbe ejti. Nem idegen tőle a polgárpukkasztás sem: színésznő feleségét úgy mutatja be a családnak, hogy a családi karácsonyon egy lezárt dobozba ültetve, az ajándékok közé helyezi, s mikor a szalagot kibontja, s felesége előlép, a megdöbbsent család nőtagjai sírnak, egyetlen szót sem tudnak kiejteni, s mint életük legborzasztóbb karácsonyára emlékeznek vissza erre. Miklós feleségének, Bónis

²⁴ Dr. Bezerédy Gy. 1996. 42.

²⁵ „Zsolnay”, 1974. 189.

²⁶ „Zsolnay”, 1974. 190.

²⁷ „Reakció”, 1913. febr. 23.

²⁸ Rúzsás L. 1954. 153.

²⁹ Rúzsás L. 1954. 154.

Mályvának a neve a családban el sem hangzik, semmi írásos nyoma sincs létezésének, csak akkor, mikor halála után első házasságából származó fia havi apanázt kér peres úton a családtól. Feleségétől Miklós később különvállik, s mint a későbbi Zsolnay-per egyik tanújának elmondja, „egy Mária nevű nővel folytat viszonyt, akit agyondicsért”.³⁰ A család, s az, ami ezzel együttjáró erkölcsi norma, az ő értékrendjében tehát nem meghatározó elem.

A család polgári hagyományainak való hátat fordításnak számít Miklós feleségének reformátussága, s elvált állapota is ebben a katolikus családban, ahol lehetséges, hogy a vallás csak forma, a polgári kultúra egyik tartozéka életükben, de ahol azért a pécsi székesegyházban illik esküdni, s a kanonok családi barát, aki a család gyermekeit keresztvíz alá tartja, esketi. A többi gyerek – Júlia és Miklós –, akik utóbbi alól kibújnak, a családnak más szempontból is formabontó tagjainak mutatkoznak. E családban még a közvetlen rokonságban is van pap, s Zsolnay Vilmosnak, apjának, igen jó pap barátja is van.

Az „öreg alchimista kinézetű gazdá”-nak, – ahogy Rippl-Rónai Zsolnay Vilmos munkászubonyos, hosszú hajjú, szakállas figuráját nevezi³¹ – szinte ellentéte Miklós fia frissen borotvált, hibátlan eleganciája, mely munkájának, az üzletkötésnek is fontos tartozéka. A polgárpukkasztó, kozmopolita Zsolnay Miklósnak van díszmagyarja is, amelyen, igaz, briliánsok között és aranykarmocskáktól tartva, de a híres Zsolnay-eozinból vannak a gombok, ékkő helyett. Ebből is látszik, hogy mennyire Zsolnay ő is. Kimagasló ünnepek alkalmával, vagy amikor a magyar államot képviseli, például a torinói világiállítás alkalmával visel díszmagyart.

Életformája a különböző értékrendek és stílusjegyek legnagyobb keveredését mutatja. Otthonosan mozog a polgári világban, Karlsbadba megy pihenni, s pesti tartózkodása idején Operába jár, karácsonykor a Bazilikába megy, igaz, előfordul, hogy spiccesen.³² De szabadidejét javarészt kaszinókban tölti, ott ebédel és gyakran vacsorázik is. „Este utolsónak jött fel az irodából, megvacsorázott, átöltözött, és sietett a kaszinóba, ahol már várta egy szűk körű társaság.” Gyakran hajnalig kártyázik. Azonban ilyenkor is kifogástalan küllemmel, reggel 7 órakor elsőként érkezik a gyárba. Ez az egy káros szenvedélye, a kártya, ez számára a kikapcsolódás a megfeszített munka után.³³ Azt mesélik róla, hogy kártyapartnerét néha szándékosan hagyja nyerni, hogy így jóindulatát megnyerve, megrendelésével majd az ő gyárához forduljon. Ő, apjával ellentétben inkább üzletember, mint gyáros. A gyártással nem foglalkozik, viszont apját, míg él, megszabadítja az üzletvezetés terhéértől.

Életvitelét nagyrészen a társadalmi tőke munkájával szorosan összefüggő gyűjtése határozza meg, igen sokat költ reprezentációra, reklámra, de úri allűröktől, bohémságtól sem mentes. A városban sokat sugdostak nagy nyereségeiről és veszteségeiről. Nővére úgy véli, hogy őt egyik sem érdekelte

³⁰ Baranya megyei Levéltár, Pécs, Ct 613/5, 23.

³¹ JPM. MO. 631–74.

³² Baranya megyei Levéltár, Pécs, Ct. 613/5. 24.

³³ „Zsolnay”, 1974. 191.

igazán”. Higgadt, nyugodt játéka megvédte a kilengésektől, nem futott soha a pénze után.³⁴

Nem idegen tőle a puritánság sem, ékszert, ingatlant nem vesz, távol áll tőle az egyéni spekuláció, pedig helyzeténél fogva sok előnyös ajánlatot kap bérpaloták, földbirtokok, műkincsek vételére. Ebben apjára hasonlít. Rá is áll, amit egy késői családtag magáról mondott: bírvágyó nem volt, csak becsvágyó. Miután az uralkodó kitünteti a Lipót Rend II. osztályával, ez feljogosította volna arra, hogy a bárói cím elnyerését kérje, ő azonban nem él ezzel a jogával.³⁵

Személyiségét nehéz bármi módon beskatulyázni, bárkihez hasonlítani. Neve biztosíték volt, ezért nem csoda, hogy számos egyesületnél, közintézménynél választják be az igazgatósági testületbe. Több mint 100 tisztséget viselt, számos hazai és külföldi kitüntetés bizonyítja munkájának magas színvonalát, társadalmi sikerességét, és egyben személyiségének összetett voltát is. Tisztségeinek listájából kiderül sokirányú érdeklődése és érdekeltisége. Támogat minden közhasznú ügyet, legyen az régi vagy új. A minden új iránti érdeklődés mélyen lényéből fakad. Nem véletlen, hogy őt kéri fel minden új, a hagyományoktól eltérő ötlet támogatójaként. Elnöke egy filmgyárnak, alelnöke pl. az Országos Halotthamvasztó Egyesületnek, választmányi tagja a Magyar Automobil-Club-nak. Megériint pl. a szabadkőműves eszmeiség is. Nemcsak üzletember, hanem a hazai iparművészetnek is lelkes pártolója. 1897-től a Magyar Iparművészeti Társulat választmányi tagja, majd alelnöke, s több országos ipari, művészeti és majdnem minden kulturális intézmény alapító vagy vezető tagja.³⁶

Nemcsak címeket visel és tisztségeket tölt be, de Pécs városának nagyvonalú mecénása is. A várost 1910-ben díszkúttal, a Nemzeti Kaszinót pedig egy eozin kacsás kúttal ajándékozza meg.³⁷ Az ő nevéhez fűződik a Mecsek oldalán felállított francia emlékmű is, amely a napóleoni háborúban pestisben itt elpusztult francia katonáknak állít emléket, s bizonyára egyben a francia piac megnyerését szolgáló gesztus is volt Zsolnay Miklós részéről.

Lokálpatrióta. A Zsolnay családnak, s Miklósnak különösen fontos szerepe van az ekkor alakuló Mecsek-kultuszban, amely különösen Trianon után erősödik fel. Sok tisztsége között a Mecsek Egylet parkosztályának elnöke, és a Mecsek Egylet alelnöke is egyben. Mivel utat is építenek hozzá, ez különösen fontos lépés a Mecsek mint kirándulóhely divatba hozásában.

Fontos megjegyeznünk, hogy Zsolnay Miklós nemcsak egy korábbi polgári világ és értékrend „dezertörje”, hanem az új, polgári, liberális értékrend előfutárja is volt. Értékrendje sok tipikus vonást mutat a kialakuló modern nagypolgárság elitrétegének gondolkodásával, amelynek „eszmei gyökerei a felvilágosodáshoz, a szabadkőműves tanokhoz, valamint a merkantilista elvekhez vezethetők vissza”.³⁸

Emberi gyarlóságai ellenére, amelyek egy része korán elhatalmasodó súlyos betegségével, vérbajából keletkezett elmebetegséggel függ össze, szinte a

³⁴ „Zsolnay”, 1974. 191.

³⁵ ifj. Mattyasovszky Zsolnay Tibor (Kanada) közlése

³⁶ „Zsolnay”, 1974. 190.

³⁷ „Zsolnay”, 1974. 189.

³⁸ Bácskai V. 1989. 175.

legutolsó időkig meg tudja őrizni azt a színvonalat a gyár termelésében, amit apja elért.

Gyógyulni 1919-ban még a Monarchiába, egy Bécs melletti gyógyintézetbe viszik, ahol két évig zárt intézetben él. Itt, 1922-ben bekövetkezett halála után teteme már nem a Monarchiába érkezik vissza, hanem egy háborút vesztett, területileg megcsonkított országba, ahol a gyár működése is szinte lehetetlenné válik, mivel a gyár fő nyersanyagelőhelyei az új határokon kívülre kerülnek. 1921-ben hagyják el a várost a megszálló szerb katonák, másnap vonul be Pécsre a magyar közigazgatás, augusztusban a magyar hadsereg. Utánuk pár hónappal érkezik haza Zsolnay Miklós – koporsóban, amelyet impozáns menet kísér az állomástól a városházáig, ahol a polgármester búcsúztatja, majd a gyári irodák előtt felállított ravatalon beszentelik a koporsót. A búcsúztatók után a gyár munkásai vették vállukra koporsót, és vitték fel a mauzóleumba, ahol az atyja szarkofágja mögötti fülkében helyezték el.³⁹ Betegsége már előbb kiszakítja őt a gyár munkájából.

Az ő életével lezárul egy korszak, a gyár többé már nem lesz ugyanaz, ami volt apa s fia életében, a Monarchia keretei között. Ő már a gazdasági elitnek ahhoz a szűk csoportjához tartozott, akik esetében a szervezeti csúcspozíciók halmozása elengedhetetlen volt. Átlagosan hét-nyolc az egy elit tagra jutó csúcspozíciók száma.⁴⁰ Ilyen multipozicionális tagja a magyar gyáriparnak Zsolnay Miklós. Apja esetében még nem pozíciók betöltése jelentette a társadalmi rangot, hanem inkább informális polgári kezdeményezések elnöki tisztségre választása, vagy éppen ilyen kezdeményezések indítása.

IRODALOM:

Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Budapest, 1989.

Bezerédy Győző: A pécsi vásárok 1846--1937. In: *Szirtes G.* (szerk.): A pécsi vásárok története 1846—1996. Pécs, 1996. 17–50.

Csenkey Éva: Zsolnay szecessziós kerámiák. Budapest, 1992.

Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: *Gyáni G.—Kövér Gy.* Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. 169–356.

Katona Imre: Zsolnai. Budapest, 1977.

Mattyasovszky-Zsolnai Tibor naplója: „Apa emlékiratai.” é.n. Kézirat

Mendöl Zsuzsanna. A Zsolnay-gyár üzleti könyveinek művészettörténeti forrásértéke. In: *Szirtes G.—Vargha D.* (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Pécs, 1999. 228–237.

Nikelszky Géza: A Zsolnay-gyár művészete. Pécs, 1959.

Rúzsás Lajos: A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest, 1954.

„Zsolnay”: *Zsolnay Teréz* és *M. Zsolnay Margit*: Zsolnay. Budapest, 1974.

³⁹ Rúzsás L. 1954. 193.

⁴⁰ Gyáni G. 1998. 219–220.

Üres-e kamra?

Körkérdés a magyar filozófiai hagyományról

„De haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmánya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk öhozzájuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen számúzve van.”

(Apáczai Csere János, 1656)

„Különösen minden szeretettel fordulok a hazai bölcsészet művelőjéhez. Emlékeztetem őket az eddigi foganatlan kísérletekre a bölcsészet útján, melyek mint rendszeren, idegenből jött mozdulatok, csak függelékei a külföld munkásságának, mint ügyekvés, csak vesztegetése az erőnek, mint előmenet, csak toldozásai a szellem életének.”

(Erdélyi János, 1857)

„A filozófia helyzetét hazánkban nem tekintem biztónak. Hazánk kultúráját nagy tradíciók nem kötik a filozófiához, mely a tanításban korszakonként tisztos helyet foglalt el, de az iskola falain túl önálló jelentőségre szert tenni nem tudott.”

(Alexander Bernát, 1893)

Az idézett három gondolatmenet figyelemre méltóan egybecseng: mindhárom a magyar filozófiára vonatkozó kételyének ad hangot. A gondolatmenetek megfogalmazói pedig, ismeretesen, azok közé tartoznak, akik alighanem a legtöbbet tették a magyar filozófiai hagyomány megteremtéséért. Hogy ez sikerült-e nekik, hogy tehát létezik-e ez a bizonyos magyar filozófiai hagyomány: máig nyitott kérdésnek számít. A hazai filozófia múltjáról még ma is nagyon keveset tudunk. Megalapozott ismeretek helyett egészen a közelmúltig jóformán kizárólag pozitív-túlértékelő vagy negatív-alábecsülő vélekedéseink voltak csupán róla. Az elmúlt tíz évben azonban alighanem több történt ez ügyben, mint a korábbi négy évtizedben: szövegkiadások és földolgozások sora igyekezett újrarajzolni a magyar filozófia történetéről alkotott képünket.

Kérdéseimmel ennek az újrarajzolósi folyamatnak a legjelentősebb személyiségeit kerestem meg: a hazai bölcsélet múltjának tudós kutatóit és megszállott szerelmeseit. (1) Létezik-e magyar filozófiai hagyomány? (2) Ha igen, játszhat-e valamelyes szerepet a magyar filozófia kortársi megújulásában? Mond-e valamit a magyar filozófia múltja a magyar filozófia jelenének? (3) Mit tudunk erről a hagyományról, és mit kellene még megtudnunk róla? Mi az, amit elvégeztünk a föltárása érdekében, mi az, amit még el kellene végeznünk?

Percz László

Egyed Péter

Akadémiai székfoglalójában Nyiri Kristóf igen tanulságosan „tessékeli ki” a hagyomány fogalmát a filozófiából – éppen.¹ Gondolatmenete roppant tanulságos, legalábbis két szempontból: ha a filozófiai hagyomány sajátos meghatározást igényel, minek tekintjük akkor a nemzeti keretekben megteremtett – vagy megteremteni kívánt – filozófiát? Apáztai Cseri János programja világos volt: a tudományok és a filozófia magyar nyelvisége nélkül egyáltalán nem látta biztosítotttnak a magyarság fennmaradását. A filozófiában azonban nem kívánt valami különösképpen eredetit teremteni. Mostanság, a heideggeriánus szemléletű gondolkodási paradigmában nagy szerepet tulajdonítanak a kezdetnek, a teremtés mozzanatát látva benne. A magyar tudományos nyelvezet és a filozofálás kezdetei egybeesnek, ez valóban nem lehet lebecsülendő mozzanat. Mindenképpen kiemelendőnek tartom azonban a kezdet mozzanatában a programmatikus szándékot, a filozófia és a nyelviség összekapcsolását, valamint az intézményteremtési szándék hangsúlyos jelenlétét. Ehhez azonban mindenképpen hozzáveendő, hogy a filozófia platóni programja óta és arisztotelianus skolasztikus tanítási módja okán, ahol matematikatanítás folyik, ott óhatatlanul megjelenik a filozófia vagy legalább annak igénye is. A dolgok tehát szerintem sokkal bonyolultabbak, mint annak egyszerű kijelentése, hogy a magyar (nyelvű) filozófiát eleink egyszerűen akarták. Mindezeket a felvetéseket kiegészíthetjük azzal, hogy a magyar (nyelvű) filozófia sajátosan a magyar műveltséggel kapcsolatos igényeket kívánt kielégíteni, idevágó szükségleteknek megfelelni – s ennyiben éppen annyira nemzeti jelenség (azaz európai), mint a bibliafordítás.

A magyar nyelvterületen művelt filozófia programjaiban ismét két külön komponensre kell figyelmeznünk: az egyik az eszmei, a másik a nyelvi. (Az európai kultúra latinnyelvűségének a kérdése a nemzeti nyelveken művelt filozófiákat végül is – mindeddig, az időbeli terjedelem okán – alfejezeteknek tekintheti.)

Introductio ad principia philosophiae solidoris című művében (1757) Stephano Hatvani, med. doct. et philos. prof. szerintem igen megszívlelendő argumentációjú rendszert dolgoz ki, amelyben éppúgy megtalálhatóak a transzcendentális idealizmus bizonyos csirái, mint a velünk született ideák tanának és az axiomatikának egyes formái. Ez ugyan az istentelenség és az ateizmus ellen íródott, szerintem azonban igen jeles munka volt (Tóth Péter érdeme, hogy usque 250 évre, hogy megszületett, a művet megmagyarította.²)

1804-es *A bihari remete vagy a világ így megyen* című felvilágosító és nevelő célzatú munkáját Bessenyei György valamilyen magyar társalkodási nyelven írta – amelyet a testőrírók a szalonok lombikjaiban kísérleteztek ki. A következő passzusban a morál transzcendentális eszméjét találjuk: „Mit érzek? Mit látok? Ha tselekedetre nem tekintek, igasságot sehoggy, és sehol sem szemlélhetek. Maga, az igaz lelki eszmét, tselekedet nélkül hol fedeztessen fel? hogy tanállyon magára? Ki ismerné az Istent ha magán kívül senkit, és semmit nem teremtet volna? E’ szerint, az igasság mindenütt lévén sehol sint. Tselekedetekre oszolván széllyel, it a Földön sehol nem tanáltauk. Van a tetben; de magában nints életben. Hol lakik hát lelke ismérétnék igassága? Rajtam kívül, a tselekedeteimben. Ki ditsekedjen hát lelkének igasságával, ha gonoszul tselekszik? Avagy nem a jóságos tselekedetnek Mennyei tüköre mutatta é meg a léleknek igasságát?”³

Van ebben a passzusban szó persze még sok mindenről: a cselekvésben realizálódó lelkiismereti igazságokról, az Abszolútum hipotéziséről mint a morális cselekvés legfőbb garanciájáról – négy beszűrés és nyolc kérdés egy bekezdésben nemcsak Bessenyei bizonytalankodásait jelzi, hanem a kategóriák hiányát – ugyanakkor azt a törekvést is, amely ezek megteremtése felé irányul. (Gilles Deleuze és Félix Guattari nagyszerű közös munkájukban még a XX. század végén is azt tartják, hogy a filozófia programmatikusan kategóriákat *teremt*.⁴)

Vélem, hogy a bihari remete teljesítményét nem Kantéhoz kell mérni, hanem önmagához és magyar kortársaihoz, miképp a német egyetemi intézményeknek sincs párjuk a

magyar nyelvterületen – mert nincs. De egy ilyenfajta intézményi rendszer nélkül sem képzelhetjük el a filozófiát, annak oktatását, művelését. Visszatérve a hagyomány kérdésére, az akadémiai hagyomány kérdéskörét a filozófia művelésével szervesen összekapcsoltnak tartom. A filozófia ilyen értelemben institutionális kérdés is.

Még egy példa: Kazinczy és Bessenyei kortársa volt Sipos Pál szászvárosi és sárospataki rektor-tanár. „... 1809-ben a sárospataki kollégium bölcsészeti és matematikaprofesszora úgy nyilatkozik a nyelvújítási harc vezérének (ti. Kazinczynak), hogy a filozófia jobban szól német nyelven.”⁵ Sipos írt latinul, magyarul és németül – életében egyetlenegy filozófiai munkája sem jelenvén meg. (Az osztrák politikai és az egyébképpen vallási cenzúra szintén hozzátartozván a honi bölcsélet történetéhez.) Azonban amikor e sorok írója előlvasva Sipos Pál 1809-es *A keresztyén vallásnak és a világosodásnak együtt való terjedéséről* című munkáját, azt kellett megállapítania, hogy matematikushoz méltó fogalmi szigorral megírt munkát tart a kezében, amely a protestáns hitelvek alapján a valóságnak egy igen eredeti fogalmát dolgozza ki, anélkül, hogy túlzottan elbonyolódnék immanencia és transzcendencia viszonylataiban. Sipos a kritikai filozófia alapján írt egy német nyelvű munkát is: *Propedeutische vorläufige Betrachtungen über die Philosophie* címmel – ezt bizony magyar tankönyvnek lehetett volna használni. Benkó Samu idézett munkájának függelékében közöl egy Sipos-esszét: *Lehet é, és mennyire lehet a filozófiát popularizálni?* címmel. Megszívlelendő tanulásként idézzük a programatikussá passzusz: „Átaljába a mi Terminológiáink itt csak vehiculum gyanánt szolgálnak, hogy kifejezhessük magunkat: de semmi pozitívus jelentések nincsen, mely a dologra tartoznék. Azért kellett ezt megjegyeznek, ne hogy dogmatizálni láttassunk; mely akkor lenne, ha a szók jelentését kiterjesztenék ezekre a transcendentális dolgokra, mivel akkor az esméretet is láttatnánk.”⁶

A magyar filozófiatörténet kutatóinak egy csoportja, az *eredetiséget*, a *szinkronitást*–*aszinkronitást* követve (típusalkotási módszer ez vagy nemes prekonceptió – nem feladatom itt eldönteni) a fenti Sipos-megfogalmazások olvastán nem kevés joggal állíthatná, hogy hát hiszen ez az analitikus (nyelv)filozófia programja... Tézisem az, hogy a magyar filozófiatörténet kutatásában ami az utóbbi két évtizedben történt, az is egy szakasz csupán, beleértve a fenti és hozzá hasonló terminológiai (követő-adaptáló) sematizmusokat.

Az eddigieket összefoglalva: a magyar filozófiatörténeti kutatás sokat nyerne, ha szisztematikusan követné a magyar filozófusok programatikussá megnyilvánulásait, megnyilatkozásait. A nyelviség kérdéskörében döntő fontosságúnak tekintem a magyar filozófiai nyelv leválását a németről és a latinról – ez nemcsak megszületés, hanem elveszés is.

De az igazi megszületés – lázas. A reformkorban meginduló nagy fordítási hullám a maga nyelvi programjaival⁷ azt a kérdést is exponálja, hogy maga az idegen nyelvű filozófiák magyarra fordításának története is része a magyar filozófiatörténetnek (és művelődés-megnyelvtörténetnek).

Merem vélni, hogy a magyar filozófiának a századokban van egy belső evolúciója, melynek a végpontján Böhm Károly műve, *Az ember és világa* áll – azért vélem ezt, mert még programatikusan magyar nyelvű rendszert kívánt teremteni, iskolát is teremtett, ilyen értelemben összegezte mindazt, amit elődei kétségtelenül leküzdendő hiányjelenségnek tartottak.⁸ A kérdés az – s nem filozófiai, hanem nemzetkaraktológiai –, hogy abban, amit nemes elődeink a gondolkodásban Temesvári Pelbárttól Böhmgig létrehoztak, *mi a magyar?* (A 20. század – egy más történet.)

Szerintem még mindig nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az ún. magyar filozófiatörténetről tipológiai elveket valljunk, vagy mértékadó ítéleteket alkossunk. Ha csak szűkebb kutatói területemre gondolok – minden kiadatlan, quasi ismeretlen. Fejet hajtok azon szegedi, miskolci, debreceni, budapesti, egri, pozsonyi, kolozsvári és máshol kutató kollégáim szakmai teljesítménye előtt, akik minden prekonceptió nélkül, ámde alázattal és igen magas színvonalon magával a tárggyal foglalkoznak.

Hogy mi a tárgy? – ez a szép filozófiai kérdés, tudjuk, olykor mily nehezen megfogalmazható. Szerintem sokkal bonyolultabb, összetettebb és fogósabb kérdés, mint ahogy eddig hittük.

JEGYZETEK:

1. *Nyíri Kristóf*: A hagyomány fogalma. Magyar Tudomány, 1994. 8. 969. o.
2. *Hatvani István*: Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe. Budapest, 1990. 3. o.
3. *Bessenyei György* Összes Művei. Próza munkák 1802–1804. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 387. o.
4. *Gilles Deleuze – Félix Guattari*: Qu'est ce que la philosophie? Les Editions de Minuit, Paris, 1991. 10. o.
5. *Idézi Benkó Samu*: A helyzettudat változásai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 99. o.
6. I. m. 414. o.
7. A fordítás nagyszerű nyelvi játék, alkotás, tevés-vevés. Ha a posztmodern filozófiának van valamilyen apportja, az egyik kétségtelenül az, hogy felhívja a figyelmet ennek a fontosságára. Montesquieu első magyar fordítója (A törvények lelkéről, Pozsony, 1833.) szabályos kis nyelvi kánont alkot: „A' Szerző szavai némienemű mentségre lehetnek a fordító azon merészségének, hogy némely eddig nem közszokású, de csakugyan a' nyelv' és a' dolog' természetéből vett szavakkal él: azt tartván különben is, hogy kár ott idegen, s' többnyire korcs szavakkal tarkázni virágzó de komoly szabású nyevünket, a' hol ennek termékenységé megsgzenvedi a' sajátunkkal való élest.” (Következik egy imádnivaló kis szótár-csokor a fordító bevezette terminusokról.)
8. *Karácsony Sándor* véleménye azonban más volt: „Akkor nyáron kezdett egyébként derengeni előttem, hogy van magyar filozófia, ha nincs is magyar filozófiai rendszer (mert a Böhm Károlyét nem tartom magyar filozófiai rendszernek). Ez a magyar filozófia a dolgok gyakorlati létéből kiindulva halad a valóságos létezés felé, s akkor visszafordul, s úgy »igaz«, ha a valóságos létből *visszatalál* a gyakorlati léthez, s értelmét adja annak. Ázsiai filozófia ez, az európai szubjektív és komplikált filozófiai szisztémái és módszere közül ad hoc-szerűnek tetszik, pedig csak szemléletes: objektív és primitív”. Vö. A magyar észjárás. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 415–416. o.

Fehér M. István

Kiindulópontul az első kérdést választom: *létezik-e magyar filozófiai hagyomány?* Ez a kérdés közelebbi szemügyrevételkor – mint minden kérdés általában – többféle értelmezést enged meg, esetünkben elsősorban aszerint, hogy a hagyomány fogalmát hogyan értjük. Ha a hagyományt valamilyen emfatikus értelemben fogjuk fel, akkor a kérdés valahogy így hangzik: *létezik-e számunkra – itt és most – valamilyen mértékadó, mintaképpül szolgáló hagyomány?* Érthetjük azonban a hagyományt distanciált, semleges értelemben is, s akkor a kérdés arra irányul, vajon léteznék-e a magyar filozófiában bizonyos állandó, konstans elemek, visszavisszatérő jellegzetességek, amelyek – követésre méltóak-e avagy sem – egyfajta kontinuitást, s ebben az értelemben hagyományt alkotnak. Ám fogjuk fel a kérdést az említett két mód bármelyikén, avagy valamilyen további értelemben, azt hiszem, annyi nyilvánvaló: ahhoz, hogy a különféleképpen értett-értelmezett kérdésre bármiféle érdemi választ adjunk, először is szükséges a magyar filozófia történetét tanulmányoznunk. A „*Létezik-e magyar filozófiai hagyomány?*”-kérdésnek innen szemlélve van tehát – hogy hermeneutikai szakzsargonban fejezzem ki magam – egy hallgatólagos „Vorfrage”-ja, ez pedig valahogy így hangzik: *szükséges-e, kívánatos-e a magyar filozófiai hagyományt, a magyar filozófia történetét tanulmányoznunk?* Az erre a „Vorfrage”-ra adott igenlő válasz, úgy tűnik, előfeltétele annak, hogy érdemben tudjunk válaszolni a kérdésre: *létezik-e magyar filozófiai hagyomány?*

Erőfeszítéseim láthatóan arra irányulnak, hogy benső összefüggést állapítsak meg kérdés

és előzetes kérdés (Vorfrage) között. Ez azonban – a tisztesség kedvéért hozzá kell tennem – egyáltalán nem szükségszerű. Lehet másképp is eljárni. Lehetséges – nem példa nélkül álló –, hogy a kérdésre: *létezik-e magyar filozófiai hagyomány?*, anélkül próbálunk választ adni, hogy tárgyát, a magyar filozófiai hagyományt előzetesen tanulmányoztuk volna. A kérdés ebben az esetben sem válik feltétlenül alapatlanná vagy funkciótlaná: a reá adott válasz legfőljebb nem a szóban forgó tárgy előzetes tanulmányozásán *alapul*, hanem tanulmányozásának *előbe vág*, éspedig tanulmányozását vagy előkészíti – bátorítja, megnyitja, szorgalmazza –, avagy – az esetek többségében – elhárítja, elhárítását igazolja, tanulmányozása alóli fölmentésre szolgál.

A kérdés és előzetes kérdés közti kapcsolat tehát, noha talán nincs híján egyfajta plauzibilitásnak, mégsem tekinthető szükségszerűnek vagy kényszerítő erejűnek. Bárhogy legyen is, a következőkben a kérdést ebben az értelemben fogom fel, s egyúttal örömmel élek Percz Lászlónak a bevezető szöveget kísérő levelében megfogalmazott megjegyzésével. Eszerint „a kérdéseket tekintsd inkább orientáló jellegűnek: a témára vonatkozó gondolataidat szabadon fejtsd ki tehát”.

Mondanivalóm kifejtésére a „*Létezik-e magyar filozófiai hagyomány?*”-kérdés helyett tehát a „*Tanulmányozzuk-e magyar filozófiai hagyományt, a magyar filozófia történetét?*”-kérdést választom vezérfonalul, s azt állítom, ez utóbbi kérdés megválaszolása előfeltétele az előbbi kérdésre adandó *érdemi* válasznak. Ezzel egyúttal azt is kívánom sugallni, hogy az előzetes kérdésre adott igenlő válasz fontosabb magára a kérdésre adandó válasznál: bárhogy válaszoljuk meg a „*Létezik-e magyar filozófiai hagyomány?*”-kérdést (pl.: igen, létezik, ebben és ebben az értelemben; nem, nem létezik; a kérdés fonák, értelmezhetetlen stb.), ami elsősorban lényeges és fontos: hogy tanulmányozzuk a magyar filozófia történetét.

Érveim két csoportra oszthatók. Az első csoportba azok a megfontolások tartoznak, melyek szerint nincs itt szükség semmiféle különleges érve (s ezt lehetne az „értelenség”-argumentumnak nevezni). Hivatkozni lehet itt arra, hogy a magyar irodalom, zene stb. történetét is kutatják, hasonlóképpen Magyarország történetét, s mindezt különösebb érvek nélkül. Ha valaki fölvetné, Mohács utáni történelmünk nem éppen sikereiben gazdag, akkor erre azt lehetne mondani: ez alighanem jó adag igazságot tartalmaz. Ennek ellenére kutatják a Mohács utáni évszázadokat, s az előbbi megállapítást vélhetően senki sem fogná fel úgy – sőt, feltehetően megrökönyödést okozna, ha valaki azzal a javaslattal állna elő –: mivel nem különösebben fényes korról van szó, nem is érdemi meg a tudományos kutatás figyelmét. Ezt azért említem, mivel a magyar filozófia múltjának tanulmányozását jó időn keresztül arra hivatkozva vették le a kutatás napirendjéről, hogy nyugati szomszédainkhoz képest bizony elég sápatag múltról van itt szó. Eltekintve attól, hogy ez a vélekedés nem az illető kutatási terület beható tanulmányozása után, hanem még az előtt fogalmazódott meg – s éppenhogy a vonatkozó tárgy tanulmányozása alóli fölmentést óhajtotta szolgálni –, föl lehet vetni: ez éppannyira állhat a magyar történelemre, irodalomra, művészetre. Aligha lehet vitás, hogy mondjuk a felvilágosodás kora Magyarországon mind történelmileg, mind kulturálisan elmarad jeles nyugati nációk mögött – tanulmányozni ettől még lehet, miképp ténylegesen tanulmányozzák is.

Érveim ezen első csoportjának mondanivalóját a következőképpen lehetne összefoglalni. Ha a magyar filozófia történetét akarjuk kutatni, ha érdeklődésünket fölkelti a hazai filozófia múltja, nem szükséges különösebb érvek után kutatnunk. Ilyenformán nem kell gyötrődnünk amiatt sem, ha nem találunk ilyet. Nem kell azt hinnünk: ilyen érv híján a vonatkozó stúdiumba nem is vághatunk bele.¹

De persze vannak pozitív megfontolásaim is, s érveim második csoportját immár ezek a szó sajátlagos, azaz pozitív értelmében vett érvek alkotják. Mielőtt ezekre rátérnék, hasznos lesz azonban történeti visszpillantást végezni. Az ugyanis, hogy valamely kutatási terület valamikor, valahol létrejön és hosszabb időre megszilárdul, avagy fordítva: nem kerül a tudományos érdeklődés körébe, vagy kiszorul belőle és feledésbe merül – nyilván nem független a mindenkori tudományos nyilvánosság hermeneutikai szituációjának szerkezetében rejlő kimondott vagy hallgatóságos előfeltevések halmazától. Mármost egy olyan filozófiai nyilvánosság, melyben eleven a vélekedés, miszerint megtaláltuk az abszolút érvényes,

meghaladhatatlan filozófiát – nyilván erősen csökkent érdeklődést enged csak meg a filozófia története mint kutatási terület iránt: nem csupán a magyar filozófia, de a filozófiatörténet mint olyan iránt általában. Ha itt a filozófia történetére egyáltalán kiterjed az érdeklődés, akkor is e terület legfőljebb abban az erősen behatárolt értelemben kerül a kutató pillantás körébe, hogy milyen történeti tendenciák mutatnak az abszolút filozófia kialakulása felé, avagy fordítva: milyen tendenciák hatottak ellene, gátolták létrejöttét – avagy az abszolút filozófia immár meglelt vitathatatlan igazságai felől hogyan lehet a múltat a megítélés mérlegére helyezni. Az első két vizsgálati szempont történetileg nyilván az egyetemes vagy világfilozófia történetére irányul, úgyhogy itt a magyar filozófia története elvileg sem igen jöhet szóba. Egy ilyen hermeneutikai szituációban a magyar filozófia történetének tanulmányozása bizonyos fokig joggal – mindenestre nem alaptalanul – hull ki a kutatói érdeklődés köréből. Jelen (abszolút jelen) és múlt között áthidalhatatlan, elvi szakadék tátong: a megtalálni vélt igazság magaslatáról szemlélve a múlt a szerencsétlen tévelygések időszakának tűnik föl – esetlegesen felvillanó, előre mutató sejtésekkel. Ám ha ez az értelmezés összeomlik, akkor vele együtt a múlt kutatásának napirendről való levételét igazolni hivatott érvek is megmognak, talajtalanná válnak; s a hazai filozófia múltja iránti érdeklődés elutasítása – pontosabban: ezen elutasítás *főntartása* – immár tarthatatlanná válik. Ha megdől a megtalált abszolút filozófiába vetett meggyőződés, akkor pedig megszűnik a jelen és múlt között tátongó elvi szakadék is, s ilyenformán visszatérhet jogaiba többek között a hazai filozófiai múlt is – a hazai filozófiai múlt mint tudományos tanulmányozásra érdemes és a jelen számára alkalmazható figyelemre méltó tanulságokat hordozó, tanulságokat ígérő kutatási terület.

Az abszolút filozófia magaslatáról a múlthoz való hozzáférés fentebb említett harmadik esete azonban nem fordul el szükségszerűen a múlttól: ösztönözhet egyenesen a múlt átfogó feldolgozására, egyfajta – az abszolút filozófia magaslatáról szemlélt – véglegesnek szánt összegző megítélésére, „elhelyezésére”. Gondolok itt Sándor Pál 1973-ban megjelent két kötetes magyar filozófiatörténeti munkájára, ám példák más területekről is hozhatók; azokat az összegző történeti munkákat, melyek az ötvenes évektől úgy a hetvenes évekig az irodalomtörténet, a jogtörténet, a történettudomány terén születtek, vélhetően hasonló motiváció hatotta át. Az ilyen összefoglaló munkák létrejöttének az abszolút filozófia szilárd értékrendszere, úgy tűnik, kifejezetten kedvez. Az összegző megítélés alapelvei persze vitán felüliek, amennyiben a feldolgozott anyagot igazolásra nem szoruló a priori elvek szabályozzák, s engednek rálátást reá. Amikor ezen elvek megdőlnek, csak akkor indulhat meg a múlt alkotó újrafelfedezése, a múlthoz való újfajta hozzáférés.

Gyakori szembeállítás itt – hazánkban különösképpen – a tudományos filozófia (szisztematikus filozófia, az érvényességre irányuló filozófia) és a filozófiatörténet szembeállítása. Akiktől e megkülönböztetés ered, s akik azt használhatónak, értelmesnek tartják, magukat többnyire az előbbi képviselőiként hajlanak azonosítani, s e megkülönböztetés révén vélik magukat egyúttal az utóbbi csoportba sorolt kutatók fölött állónak nyilvánítani, az utóbbi területet pedig egyúttal a sajátlagos filozófia területéről egyenesen kiutasítani. E megkülönböztetéssel szemben egy gyenge és egy erős érv hozható fel. A gyenge érv szerint a tudományos filozófia *mellett* létjogosultsága van még a filozófiatörténetnek is: hiszen pl. nem nevezhető művelt embernek az, aki nem ismeri a filozófia történetét. Úgy látom azonban, alapunk van egy erősebb érv megfogalmazására. Eszerint a filozófiatörténetnek nem csupán az érvényességre irányuló kérdéseket vizsgáló, tudományos filozófia *mellett* van létjogosultsága, hanem annak elengedhetetlen részeként: tudományos filozófia éppenséggel nem létezhet filozófiatörténet nélkül. Hogyan ítéljük meg ugyanis ama tudományos filozófia tudományosságát – mennyire tudományos az a filozófia –, amely elmulasztja a múlttal való megmérést, avagy elzárkózik tőle, előle kitérni igyekszik? A múlttal való összemérést persze akarni kell, enélkül nem jön létre (oly szempont, melyet a tudományos elméletek inkompenzurabilitásáról folytatott vitákban, úgy látom, nem méltattak kellőképpen figyelemre, amennyiben a kompenzurabilitást vagy inkompenzurabilitást fatalisztikusan fogták fel). Hogy tudományosan mi előbbre tartunk-e, mint elődeink: ezt csak akkor tudjuk érdemben kideríteni, ha készek vagyunk önmagunkat elődeinkkel összemérni – ha kezdeményezzük, s tisztességes módon megvalósítjuk ezt az összemérést. A múlt tanulmányozása tehát nem pusztán a tudományos

filozófia mellett üzött (valamiféle alárendelt létjogosultsággal mégiscsak rendelkező) tevékenység, hanem teljességgel a tudományos filozófia érdekében folytatott foglalatalkodás.²

Érveim második csoportját a szó sajátlagos, azaz pozitív értelmében vett érvek alkotják, mondtam fentebb, s iménti meggondolással voltaképpen már rá is tértem ezek ismertetésére. Sőt, az iménti megfontolásom bizonyos értelemben az egyik fő érvet próbálta megfogalmazni a hazai filozófia történetének tanulmányozása mellett. Második érvként Nietzsche egyik gondolatához nyúlok vissza, s próbálom jelen összefüggésben relevánsként fölmutatni.

A *történelem hasznáról és káráról* címet viselő korszerűtlen elmélkedésében Nietzsche ismeretes módon három történetírói módszert különböztet meg: a monumentális, az antikvárius és kritikai történetírást. Bemutatja előnyös és hátrányos oldalait, elismeri a maga módján mindegyiknek a létjogosultságát, s a három egyfajta egyensúlyát szorgalmazza a történelemszemléletben. Fő megközelítési szempontja szerint a történelemmel való foglalkozás „nem a tiszta megismerés, hanem az élet szolgálatában áll”.³ Jelen szempontból az antikvárius történetírás nietzschei jellemzését tartom lényegesnek. Ez a fajta történetírás „hűséggel és szeretettel pillant vissza oda, ahonnan jön”, s „azzal, hogy a régtől fogva fennállót [...] ápolja, [...] az életnek szolgál” (42.). „E történeti-antikvárius tisztelet-érzék legnagyobb értéke [...] abban van”, húzza alá nyomatékkal Nietzsche, „hogy az egyszerű, megkapó jókedv és elégedettség érzését terjeszti ki szerény, zord, sőt nyomorúságos körülmények közepette is” (43.). A mondott jóérzés, hangzik plasztikus hasonlata, nem más, mint „a fa jóérzése saját gyökerei fölött” (44.). A múlt tiszteletteljes ápolása kontinuitás-tudatot terjeszt, életkedvet sugároz, eredményeként a múlt meghosszabbításának tudjuk magunkat; tipikus megjelenési formája a város- és helytörténet. Nietzsche nem mulasztja el felsorolni ezután e szemléletmód többféle hiányosságát is – mint említettem, mindháromnak van éppannyira előnyös, mint hátrányos oldala –, s e hátrányok (mint a másik kettő esetében is) akkor mutatkoznak meg, amikor egyoldalúvá válik s a másik két szemléletmódot maga alá gyűri – ezekről a hátrányokról azonban majd egy olyan körkérdésre adott válaszban beszélnek, amely akörül forog, hogy a hazai filozófia múltja mellett vajon tanulmányozzuk-e még az európai filozófia történetét is. – Nietzsche gondolatában a következőt látom fontosnak: nem szükséges, hogy az antikváriusként szemlélt múltban minden kiemelkedő, dicséretes és nagyszerű legyen, sőt – mint írja – az ósatyák ingóságai lehetnek korlátozottak és rozogák is, a múlt sokfajta balgaságot rejthet magában. Az ember azonban „mindebben önmagát találja meg” (43.), ennek eredményeként pedig „nem merőben tetszőlegesnek és véletlennek tudjuk magunkat, hanem egy hosszú múltból sarjadt örökösnek” (44.). Nietzsche nem állítja azt – s én sem állítom, bizonyosság rá többek között éppen előző érvem –, hogy ne lehetne az újítás szándékával föllépni, hiszen a cél éppen az, hogy a történelem az életet, a jövőt szolgálja – szolgálja, azaz előmozdítsa, ne pedig bénítsa. Am alkalmasint épp ehhez: a jövő szolgálatához van szükség a gyökerek, a múlt ismeretére és ápolására. Így szolgálhatja a hazai filozófia kutatása a jövőt, s mondhat valamit a hazai filozófia jelenének.⁴

Ideje lesz reflexióim végére jutnom. Úgy gondolom, igaza van Pecz Lászlónak, amikor azt írja: „Az elmúlt tíz évben [...] alighanem több történt ez ügyben, mint az azt megelőző négy évtizedben: szövegkiadások és földolgozások sora igyekezett újrarajzolni a magyar filozófia történetéről alkotott képünket.” De kicsit előbb ő maga is elismeri: „A hazai filozófia múltjáról még ma is nagyon keveset tudunk.” Saját munkájában, az *Athenaeum* folyóiratról szóló könyvében pedig így fogalmaz: „A magyar filozófiatörténetben feltáratlanok az alapvető források és kialakulatlanok a meghatározó kánonok, a filozófiatörténész így egyként kényszerül forrásfeltárára és kánonképzésre.”⁵

Ami a magyar filozófia kutatását illeti, úgy gondolom, többé-kevésbé az érvényes rá, ami az egész kulturális életre a rendszerváltás és az ideológiai korlátok ledőlése után általában: rengeteg egyéni kezdeményezés születik – számtalan új folyóirat, kiadvány, kiadó, könyvsorozat. A színvonal vegyes. A hazai filozófia körébe vágó szemelvénygyűjtemények és szövegkiadások (összegző számbavételükre nem vállalkozom,

leginkább talán Veszprém városa és a Pannon Panteon kötetei említendők itt elsősorban), azt hiszem, elérték azt, amit első lépésben el lehetett érni: az emlékezet körébe vontak sok mindent, ami korábban kihullott belőle. Jó volna nekilátni ezek után valamiféle rendszeres tudományos földolgozásnak.

Hogy például Somogyi József életművét a feledés homályából kiragadták, s konferenciát rendeztek halála 50. évfordulóján, igen öröndetes. Számomra meggyőzően igazolta, hogy Somogyi tanulmányozásra érdemes szerző. De ha már külön referátum próbálta bibliográfiailag áttekinteni a katolikus folyóiratokban megjelent cikkeit, akkor (meg amúgy különben is) a kötetben legalább egy, a fontosabb műveket áttekintő Somogyi-bibliográfia is helyet kaphatott volna. Ha az előszóból megtudja az olvasó, hogy életében Somogyi mintegy húsz könyvet publikált, s kíváncsisága fölbred irántuk, akkor némi bosszúsággal állapíthatja meg, hogy – legalábbis ebben a kötetben – ilyen bibliográfia nem található. E megjegyzés súlyát azonban nem túloznám el. Amit jómagam a Filozófiai Társaság főtítkáráként, majd a Miskolci Egyetemen a magyar filozófia ügyében előmozdítani próbáltam, abban is nyilván sokfajta tökéletlenség rejtett. Csak jelezni szerettem volna – s itt a körkérdés végére utalok –, „mi az, amit még el kellene végeznünk”.

Amit „rendszeres tudományos földolgozásnak” nevezek, abba beleérttem többek között a kiadatlan hagyatékok földolgozását, s átfogó igényű monográfiák születését, párhuzamosan a kánonképzés és az elvi megalapozás kérdéseinek tisztázásával. Ezt viszont csak az európai filozófiára való kitekintéssel együtt lehet elvégezni. Így el lehetne érni, hogy a múlt hozzáférhetővé tételének elméleti kerete korszerű, hogy a hazai filozófia hagyomány földolgozása európai mércéjű legyen.⁶

JEGYZETEK:

1. Ez az érvnélküliség-argumentum gyenge formája volna. Erősebb formáját (miszerint az érvek utáni kutatás egyes esetekben nem pusztán fölösleges, de egyenesen káros, az érvekkel megtámogatni kívánt dolgot a – jobbnál jobb – érvek egyre ingatagabbá teszik) másutt próbáltam – a kanti letét-toposz hegeli kritikájának rekonstruálása révén – megvilágítani. L. „Verstehen, Verständigung, Argumentieren, Gemeinschaft: Zu den praktisch-politischen Aspekten der Hermeneutik Gadamer’s”. *Existentia* VI-VII, 1996–97, 65–78. o.
2. Saját álláspontomat itt teljességgel a tudományos filozófia mellett állónak fogom fel. Az utóbbi pontról, továbbá filozófia és filozófiatörténet viszonyáról, valamint a filozófia sajátlagos tudományosságáról némiképp többet próbáltam mondani néhány korábbi írásomban, melyekre utalnék itt: „Filozófiatörténet – filozófiai elmélet: a mai viták tükrében”, *Magyar Tudomány* 1991/11, 1368–1372. o.; A filozófia a nyolcvanas években, *Literatúra* 1995/1, 21–57. o.; A hazai filozófia történetéből című konferencia előadásai, szerk. *Veres Ildikó, Mezei Balázs*, Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1994, 11–35. o. (az utóbbit: *Nemzet, filozófia, tudomány. A hazai filozófiai munkálkodás ágai és jelentősége* címmel I. *Existentia* II, 1992/1–4, 495–540. o.).
3. *F. Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról*, ford. *Tatár György*, Budapest: Gondolat, 1989, 35. o. A következőkben ezen kiadás alapján a szövegben oldalszámokkal hivatkozom erre az írásra.
4. Ez válaszfele is a kérdésre: „Mond-e valamit a magyar filozófia múltja a magyar filozófia jelenének?” Tartalmilag erre azt mondanám: gyanítom, igen. Abban az értelemben feltétlenül, hogy a magyar filozófiai kultúra múltját végigkísérő, vissza-visszatérő nehézségek többé-kevésbé a jelenben is fennállnak. Az abszolút korba a filozófiába vetett hit megszűnt, a nehézségek visszatértek. – Egy másik, kevésbé „szubsztantív”, kevésbé „tartalmi”, inkább formai válasz-kísérlet, mely a föntieket hermeneutikai perspektívába helyezi, a következő lehet: „Mond-e valamit a magyar filozófia múltja a magyar filozófia jelenének?” Föltéve, hogy a jelen meg akar tudni tőle valamit – valamit, ami reá nézve releváns –, s ennek érdekében nyitottá válik, odafigyel rá, teljes

figyelemmel, feszülten odafordul felé, hegyezi a fülét, hallgatózik, hogy a legapróbb neszt is meghallja, akkor feltehetően *igen*; ha viszont becsukja a fülét, s elfordul tőle, avagy csak úgy dölyfösen fölszólítja, s ad neki két percet a beszédre, miközben csak úgy tessék-lássék módon, immel-ámmal figyel rá, s közben alig titkolt unalommal ásitózik, akkor persze *nem*. Kevésbé képszerűen: hogy a múlt mond-e valamit a jelennek, az sohasem független attól, hogy a jelen milyen módon fordul a múlt felé. Hogy a múlt mond-e nekünk valamit, azt már azelőtt eldöntöttük, hogy a múlt felé fordultunk; az a priori készség a mondatásra, arra, hogy meghalljunk valamit a múlttól, ami bensőnkben érint minket: ez rajtunk áll vagy bukik. azon, hogy jelenünket és magunkat hogyan értettük meg.

5. *Perecz László*: A pozitívizmustól a szellemtörténetig. Athenaeum, 1892–1947. Budapest: Osiris, 1998, 15. sk. o.
6. Nemrég alkalmam volt az egyezményes filozófiáról órákat tartani egy nyugati egyetemen, s azt tapasztaltam, milyen nehéz magát a kérdésfeltevést nyugati egyetemisták számára elfogadtatni avagy akár csak érthetővé tenni. Nem az egyezményes filozófiának a korabeli európai filozófiákhoz viszonyított színvonaláról van itt szó – egy hazai megközelítés vélhetően ezt firtatná elsősorban, majd mondana alighanem lesújtó véleményt –, hanem a hozzáférés lehetővé tételéről.

Filep Tamás Gusztáv

1. Amennyiben a hagyomány valami afféle, amit művelnek, amelynek nyilvánvaló a folyamatossága, története áttekinthető, amelynek szilárd támpontjai, kánonjai és kanonizálói vannak, úgy magyar filozófiai hagyomány természetesen nem létezik. Van viszont rétegzett, az alkotók és a birtokba veendő művek számát tekintve viszonylag gazdag filozófiai hagyatékunk. Vannak továbbá bizonyos dogmáink, amelyek elvben bölcséletünk múltjára irányíthatnák a figyelmet, valójában azonban – úgy tűnik föl nekem, bár lehet, hogy ez túlzás – annak megismerését teszik kétségessé. Egy-egy igen fontos életmű kiemelése révén – gondolok itt a megítélésem szerint létező Apáczai- és Erdélyi-hagyományra – közzgondolkodásunk a megismerés feladatát egyszerűen kipálja.

Amennyiben magyar filozófiai hagyományon nem pusztán magyar nyelvű műveket értünk (s ha jól értem, a kérdések e szellemben tétettek föl), filozófiainak tekinthető írásbeliségünk jóval korábban volt, mint szépirodalmunk (s korai irodalmunkból is gyakran az jelent értéket, ami bölcséleti igényű vagy jellegű). Világosan kell látnunk azonban, hogy a filozófia hagyománytalan volta kultúránkban nem egyszeri elemi csapás; én például szép-irodalmi „hagyománytudatunkat” is csonkának érzem, pedig szellemi életünk ráadásul irodalomközpontú.

A főnti két bekezdés szemmel láthatóan annak a kérdésnek a tisztázása nélkül vette-tett papírra, hogy mekkora körben kell ápolni valamit ahhoz, hogy az hagyományak legyen tekinthető? Itt a problémakör kettéágazik: élhetne e hagyomány a szakma, a filozófiatörténettel vagy a művelődéstörténettel hivatásszerűen foglalkozók kasztja körében – tapasztalataim szerint nem él –, s szélesebb körben is. E tágabb körben akkor remélhetnénk a minimális ismeretek közkinccsé válását, ha az oktatásban – betagolva például a történelem- vagy irodalomtanításba – helyet kapna filozófiatörténetünk is. Erre persze nincs esély. Pláne nincs addig, amíg ezt a szakma sem tartja fontosnak.

A három szerencsés kézzel kiválasztott – a kérdéseket bevezető – idézetből a következőket is kielemezhetőnek vélem: magyar filozófiai tradíciót önmagában hiábavaló keresnünk, azt nem metszhetjük le az egyetemes filozófiatörténetről – s nekünk az általános filozófiai műveltségünk igen hiányos. A filozófia addig is elzárattott a közélettől, amíg a

középiskolában volt filozófiaoktatás. S mert évszázadokon keresztül volt, bizonyos korokban nem elszigetelődő, magányos zsenik képviselték a bölcséletet, hanem csoportok, iskolák, tehát ezek kell, hogy képezzék a kutatás tárgyát. S a tanulások közé tartozik az is, hogy a filozófia – ha „nemzeti filozófia” nem létezik is – alkalmazkodhat a „helyi viszonyokhoz”, s ezért nem kell szégyenkeznie.

2. A második kérdés megválaszolására – nem lévén a filozófiának sem művelője, sem oktatója – nem tartom alkalmasnak magamat. Módot ad viszont nekem arra, hogy a tárgykör vizsgálatából levont (szerkesztői, összeállítói) munkámat érintő – kétségtelenül profán és vitathatatlanul szubjektív – tanulságaiból följegyezsek egyet-kettőt.

Az elmúlt századok magyar szépirodalmi eredményeiről, alkotóiról, íróktól, irodalomtörténészekről ritkán hallhatunk olyan megsemmisítő ítéleteket, mint amilyenekkel filozófiával foglalkozó (filozófia szakot végzett) kortársaink elmúlt korok bölcselőit illetik. A magyar filozófia eredményeit szokás a gondolkodás legnagyobbjainak munkásságához mérni – s ez persze lehangoló eredményekkel jár. Létezik azonban egy másik nézőpont is; e szerint a magyar kultúra koronkénti állapotához is kell mérnünk azokat. Abból a tényből, hogy a magyar követő kultúra, annyira brutális következtetéseket egyik ismeretágbán sem vontak le, mint éppen itt. Esztétikai módszerek hazai adaptálása kapcsán ritkán merül föl az utánérzés vádja, sőt, a szépirodalomban értéknek minősül a modern elemek átvétele. A filozófiában azonban a friss irányzatokhoz való túl szoros kapcsolódást (a minél pontosabb interpretációt) plágiumnak, utánérzésnek szokás tekinteni. Fontos kérdés pedig, hogy valamely problémával itthon időben kezdenek-e foglalkozni, vagy sem. Mindenképpen értéknek tekinthetjük, hogy Descartes-nak, Kantnak, Hegelnek, az egzisztencialistáknak oly korán megszületett a magyar recepciójuk – és azt, hogy a magyar művelődéstörténet, a hazai gondolkodás egésze, a szépirodalmat is beleértve, inspirálódott ezekből. S meglepő tanulságokkal járhatna, ha pontosan sikerülne föltérképezni, hogy más hatások hiánya hogyan csapott vissza.

Nemegyszer halljuk – az egyetemes filozófiatörténet kapcsán is –, hogy időpocsékolás a fősodorba nem tartozó életművek vizsgálata – nekem jóval rokonszenvesebb a centrum-periféria ellentétpár oly értelmű alkalmazása, amelyet Mészáros András *A marginalitás szelíd bája*. (Arcképek a reformkori magyar filozófiából) című könyvében láthatunk (Kalligram, Pozsony 1994). Fokozza a bizonytalanságot, hogy – mint a kultúra más területein is – nemegyszer más ítéletek jelennek meg az írásbeliségben, mint a magánbeszédben (a pletykákban). (Egyetlen példa az egyértelműség kedvéért: egyik szakemberünk valaha hódoló nekrológot írt egy két világháború közötti, akkor ismert és olvasott filozófusunkról – ugyanő később, társaságban, *butának* minősítette ugyanezt a gondolkodót).

Köztudatunkból – a fentiek miatt is – egész filozófiai iskolák estek ki. Amíg a múlt század magyar szépirodalmából akár középszerű alkotók is újra kiadásra kerülnek, elemzés tárgyává válnak, emitt az élvonalba tartozók neve is ismeretlen még a bölcsészek körében is. Aki pedig az alapokat nem sajátította el – például (a közoktatás átszervezésének okán) egész korosztályom, az 1956 után születettek –, nem fog élő(bb) filozófiát sem olvasni.

Végül emlékeztetnék Bartók György megállapítására: a magyar filozófiatörténet kutatása az egyetemes filozófiatörténetet is lényeges adatokkal egészítheti ki; fontos tudnunk ugyanis, hogy ki hogyan, milyen mértékben hatott az itteni gondolkodásra a „nagyok” közül. A felvilágosodás, a kantianizmus magyarországi hatása nem pusztán a magyar gondolkodástörténetnek, de a felvilágosodás és a kantianizmus („kantizmus”) történetének is része. Ez már olyan érv, olyan szempont, amelynek semmi köze az oly igen felt partikularizmushoz – Bartók olyan feladatot jelölt meg itt, amely tehát egyetemes ügy.

3. Ugyanazok a teendők ma is, mint a harmincas években: a magyar bölcséleti irodalom bibliográfiájának összeállítása, a kéziratok hagyatékok feltárása, a szövegkiadások előkészítése és a monográfiák megírása. S mindenekelőtt mai ismereteink alapján meg kellene születnie az első szintézisnek, mert ez inspirálhatná – kiprovokálhatná – a további kutatást. Az utolsó tíz évben sok minden történt, ez tény (nem sorolom föl az eredményeket, erről inkább egy bibliográfiát kellene csatolni a körkérdésre érkezett válaszok mellé),

de elsősorban a századunkban született életművek értékelésében. A kutatásoknak át kellene fogniuk az *egész*et, vissza egészen a skolasztikáig. A szövegkiadások módszerességét, folyamatosságát a sorozatban való megjelentetés szolgálná, az elszigetelten, s főképpen időben is szórtan megjelenő könyvek az anyag széttagolását okozzák, s a könyveknek így még kevesebb az esélyük arra, hogy eljussanak az olvasóig. Gondoskodni kellene a határon túl megjelent idevágó művek itthoni piacra kerüléséről és recenzálásáról. (Kolozsváron az elmúlt években megjelent Böhm Károlynak egy könyvecskéje és egy Tavasz Sándor-kötet – ki találkozott velük magyarországi könyvesboltokban?) Nagyon fontosnak tartom a Gondolatok gondolatokról című tanulmánykötet megjelenését a miskolci magyarfilozófia-történeti konferencia anyagából, a kolozsvári Böhm-konferenciát, az Athénaeum-tár típusú szöveggyűjtemények kiadását, e három együtt a terület föltérképésének legjobb útjait mutatja meg. A következő fázis volna az e századi szerzők munkáiból készült válogatások folyamatos megjelentetése és – akár ezzel párhuzamosan – egy kismonográfiatorozat indítása ugyanazon gondolkodókról. S hogy ne csak saját magunkról essék szó: komoly sikere lehetne egy olyan tanulmány-, esszékötetnek, amely magyar filozófusoknak az egyetemes filozófiatörténet nagyjairól írott szövegeit tartalmazná. Szokás nálunk a szépirodai életművek bölcséleti távlatainak taglalása – s jóval kevésbé elfogadott a filozófusok közirói, szépirodalmi erényeinek vizsgálata. Nyilvánvaló pedig, hogy fogalmiság és szemléletesség nem zárják ki egymást szükségszerűen; lapozzuk csak föl a Nyugat repertóriumát! Egykori filozófiai folyóirataink is telvék *szép* esszékkel – a népszerűsítés feladatában ezekre nagy szerep hárulhat. Remélhetőleg a közeljövőben.

Gábor Éva

1. A „Létezik-e magyar filozófiai hagyomány?” kérdést 2000-ben tették fel a filozófia gondolkodójának, művelőjének, „szerelmesének”, tehát a válasza ráhatatlanul rányomja a bélyegét az itt és most: a mi időnk, a kor, amelyben élünk, a társadalom, amely hat ránk, filozófiánk, szellemi életünk állapota.

E sorok írója a feltett kérdésre egyetlen szóval válaszol: igen. Van magyar filozófiai hagyomány, amin nem valamilyen „trikolor” filozófiát ért, hanem kizárólag azt, hogy szűkebb pátriánkban éltek valamikor azok a gondolkodók, akik formába öntötték a maguk filozófiai gondolatait. A feltett kérdésre adott válasz pontosan így hangzik: jó néhány olyan filozófiai hagyományunk van, amelyet őrizni, megbecsülni, gondozni, újragondolni, a hozzá való viszonyunkat tisztázni, az utókor figyelmébe ajánlani érdemes, sőt kötelesség.

A magyar filozófiai hagyományok között vannak olyanok, amelyek idővel szerves részei lettek a hazai filozófiai gondolkodásnak (s ha valamelyik világnyelvre le is fordítottak, beépültek az egyetemes filozófiatörténetbe). Vannak azonban olyan filozófiai hagyományaink is, amelyek – szerencsés esetben – megőrződtek ugyan (azaz nem semmisültek meg), de csak igen szűk körben ismertek még ma is, ezért jóformán alig van hatásuk korunk filozófiai gondolkodására. Történtek ugyan szerény kísérletek arra, hogy egyiket vagy másikat felébbresszék Csipkerózsika-álmából, voltak többszöri nekibuzdulások, amelyeknek volt némi szerény eredménye is, mert egy időre ráirányította a figyelmet a szóban forgó filozófiai hagyományra, de azután újra a feledés homálya borította őket. Idővel újabb filozófus-generációk jöttek, s ha akadt közöttük érdeklődő egyén, levette a polcra a valaki által véletlenül megemlített gondolkodó műveit és – szerencsés esetben – minden kezdődött előlről. Az egyik vagy a másik „tetszalott” filozófiai hagyományt újra felfedezték, s ha kitarónak bizonyult az érdeklődés, figyelemre méltatott hagyományként vonulhatott be a hazai filozófiai gondolkodás történetébe. Más esetekben az egymást követő kísérletek nem

bizonyultak elég szilárdnak és tartósnak, s mintha valami fátum ülne az adott gondolkodó örökségén, ma is várja az újabb felfedezést.

Az egyik ilyen magyar filozófiai hagyomány Zalai Béla rendszerfilozófiája, rendszerelmélete. *Zalai Béla* (1882–1915) mindössze 33 évet élt. Alig egy évtized állt rendelkezésére, hogy felépítse, létrehozza monumentális, filozófiai, metafizikai, etikai, logikai rendszerelméletét. Zalai semmi mással össze nem mérhető filozófiája kortársai „jövöltábol” (kivételet képeznek a „négyek” – róluk rövidesen szót ejtünk) a Zalai halálát követő több mint öt évtizedben: nem vált a magyar filozófiai gondolkodás szerves részévé.

Joggal tehetnők fel a kérdést, miért nem váltották be a kortársak, Lukács György, Fogarasi Béla, Balázs Béla és mások azt a fogadalmukat, amit Zalai halálának hírére, a megrendülés pillanatában tettek, hogy ti. életművét méltó módon gondolni, mindenekelőtt kiadni, méltatni igyekeznek. Erre mind a mai napig nem sikerült elfogadható választ kapni.

Mannheim Károly volt az, aki legkorábban (1918-ban) a *Lélek és kultúra* című programadó előadásában kimondta a következőket: „Számunkra Zalai, mint közöttünk élt kortárs azáltal lett fontossá, hogy a Kantot elhagyó periódus útja után éppen ezt a tendenciát (ti. a szerkezetelméletek szempontjait) ragadta ki és folytatta a legkövetkezetesebben, a szerkezetlátásunk elményeit mélyítette el. Mi közvetlenül hozzá kapcsolódtunk.”

Mi volt az az alapvető elméleti konstrukció, amihoz négyen: Mannheim Károly, *Szilasi Vilmos*, *Hauser Arnold* és *Tolnay Károly* – ki-ki a maga érdeklődési területén – az ismeretelméletben, a tudásszociológiában, a természetfilozófiában, a művészetelméletben, a művészetszociológiában kapcsolódtak?

Zalai figyelmét kezdettől fogva az összefolyamat ragadta meg, azaz az egyes elemek egymáshoz való viszonya és kapcsolódásuk a centrumhoz: a szintetikus egység keresése, a gondolatrendszerek összefüggése. Zalai szerint az emberi szellem építi fel a konstrukciót, mert számára magától értetődő, hogy egységben kell élnie. Az emberből magából indul ki a világ rendszerezése, más szóval: „Az ember alapvető tette a rendszerezés!” Zalai ezt a gondolatot tette meg ismeretelmélete, etikája és logikája sarokpontjává. Ezt a központi gondolatot fejt ki a *Közvetlen tapasztalás-összefüggés-rendszere* (Doktori disszertáció, 1905), a *Das Problem der philosophischen Systematisation* (1911), az *Allgemeine Theorie der Systeme* (1913–1914) című műveiben, hogy csak néhányat említsünk a hagyatékban fennmaradt munkái közül.

Mannheim volt az, aki legkövetkezetesebben kapcsolódott Zalaihoz és nemegyszer hangot is adott annak a véleményének, hogy milyen sokat köszönhet neki. Mannheim számos műve közvetlenül is árulkodik arról, hogy jelentős mértékben tette magáévá és építette be filozófiai és szociológiai gondolkodásába Zalai rendszerelméletét. Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése magyar és német változata (1918, 1922), *A Strukturen des Denkens* (1922), az *Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde* (1926) és még jó néhány más írása viseli magán Zalai nézeteinek közvetlen hatását. Hasonlóképpen megemlíthetnénk a többiek, *Szilasi Vilmos*, *Hauser Arnold*, *Tolnay Károly* nem egy munkáját is, elsősorban azokat, amelyek ugyancsak árulkodnak Zalai nézeteinek továbbélő hatásáról. Ennek a tanulmánynak már csak terjedelmi korlátai miatt sem lehet feladata, hogy részletesen nyomon kövesse Zalai reájuk gyakorolt közvetlen hatását. Nevezettek valamennyien önként választották az emigrációt, s vitték magukkal a Zalaitól kapott tanításokat. S az itthon maradottak? Ők miért nem tartották érdemesnek visszanyúlni Zalaihoz? A válasz még ma is várat magára.

Több évtizedes hallgatás után egy egészen más milióban, egy egészen más, új filozófus generáció tesz kísérletet arra, hogy életre keltse Zalai struktúra- és rendszerelméletét. Idehaza a Lukács Archívum egyes kutatói, illetve *Beöthy Ottó*, ifj. *Nagy Barna*, *Bacsó Béla* és az amerikai *Lee Congdon* veszik újra kézbe Zalai magyar és németnyelvű munkáit, s igyekeznek átfogó képet nyújtani a századelő monumentális kísérletéről. *Beöthy Ottó* számba véve a teljes életművet, időrendi eligazítást ad, mikor születtek az egyes művek, és hogyan bontakozott ki bennünk a rendszerelméleti koncepció. *Bacsó Béla* válogatott kötetbe gyűjti össze a figyelemre méltó Zalai-írásokat, s ezzel lehetővé teszi, hogy folyamatosan olvasva a szövegeket, el lehessen mélyedni Zalai rendszerelméletében.

Zalai redivivus – vallotta mindkét szerző s azok is, akikre itt részletesen nem térhetünk ki, titkon remélve, hogy fáradozásuknak meglesz a várt eredménye. Kétségtelen, hogy lett is. Zalait még továbbra sem olvassák széles körben, de a korábbinál mindenesetre többen, főleg fiatalok, akik joggal érezhették úgy, hogy feltárult előttük egy nemzetközi mércével mérve is jelentős, 20. századi magyar filozófus gondolatvilága. Úgy tűnhetett, Zalait nem kell többé újra felfedezni, mostantól fogva mint továbbelő hagyomány részét képezi majd a magyar filozófiai gondolkodásnak. De nem így történt. Ez az újabb próbálkozás sem váltotta be, vagy csak igen szerény mértékben a hozzá fűzött reményeket. Zalai oeuvre-je nem törte át a hallgatás falát, gondolatai még mindig nem képezik filozófiai műveltségünk szerves részét.

2. Ha létezik magyar filozófiai hagyomány, játszhat-e valamelyes szerepet a magyar filozófia kortársi megújulásában? – így szölt a második kérdés. Ha igazolható az az állításunk, amit Zalai filozófiájával kapcsolatban a fentiekben röviden megfogalmaztunk, akkor ennek tudatában válaszunk ugyancsak: igen. A kérdés végül is az, van-e üzenete a 21. század magyar filozófiai gondolkodása számára Zalai Béla rendszerelméletének, van-e relevanciája, vagy netán csupán egyike a tiszteletre méltó filozófiai hagyományoknak, amit időnként meg lehet említeni, de amivel lényegében nincs mit kezdenünk.

3. Mit tudunk erről a hagyományról, és mit kellene még megtudnunk róla? A válasz egyszerű: Keveset, alig valamit, s ez is csak egy szűk körre érvényes. Kevesen ismerik Zalai írásait és talán még kevesebben gondolkodnak el róla, vitatkoznak felette, s még ennél is kevesebben tesznek erőfeszítést azért, hogy őt megértsék és gondolatait fel is használják.

Mindent meg kellene tudni Zalai gondolatrendszeréről, ami csak megtudható, amit a jelenleg hozzáférhető irodalom kínál, s ez nem is kevés...

E sorok írója nem lelkesedik a dátumokhoz köthető megemlékezésekhez, de talán ez még mindig jobb, mint a nagy hallgatás. 2002-ben lesz Zalai Béla születésének 120 évfordulója, talán egy emlékére rendezett tudományos ülésszak lendíthetne valamit a dolgon, vagy időben még közelebb, 2000-ben lesz Zalai halálának 85. évfordulója, amikor is szintén szó eshetne filozófiájáról, szellemi örökségének vállalható és vállalandó értékeiről.

Hajós József

Csakis igenlő választ tudok adni arra a kérdésre, hogy létezik-e egyáltalán magyar filozófiai tradíció. További kérdés az, hogy ez a tradíció – mint minden teljes értékű műveltség *conditio sine qua non*-ja – milyen (például mennyire folyamatos), mekkora (mikor indul, mennyire széles körű stb.).

Bizonyos területeken – köztük az axiológiában – igenis játszhat szerepet a mai magyar filozofálás megújulásában. Van mondanivalója a mához is, de érteni kell a faggatásához.

Még mindig túl keveset tudunk róla. Igen hasznos lehetne egy igényes könyvészet elkészítése és publikálása, amely persze a kiadatlan szövegeket is jelezze. Minden idevágó mozzanat kutatóndó, megvizsgálándó. Már csak azért is, mert *létezik*.

Az imént érintett lételméleti vonatkozás mellett figyelmet érdemel az a lélektani „normatív” tény, hogy a *normális* ember kíváncsi, szeret felfedezni, másokat is részesíteni újdonságok megismerésének örömeiben. Ez az öröm természetszerűleg nagyobb, ha a mi kulturális örökségünkhöz tartozó régiségre derül fény. Nem kötelező, hogy hajdani gondolkodóink mélyebbek, szisztematikusabbak legyenek, mint Plátón, Descartes vagy Kant. Apropó! Nemrég jelent meg – alig négy havi elfekvés után – a „Kétszáz éves magyar Kant-kivonat” című írás. Ilyen szövegek gyakrabban születnének, ha volna Kolozsvárt egy-két magyar filozófiatörténeti szakfolyóirat, amely kisebb-nagyobb dolgozatokat közölne (elő-és) utópizmusunk viszontagságairól, közmondásaink bölcsességéről, Schelling- vagy Berg-

son-recepciókról, a magyar logikaoktatás, nyelvbölcselet és filozófiai szakszókincs múltjáról, Böhm Károly utóéletéről, kimagasló hazai tudósok és művészek világnézetéről, erdélyi sorselemzők ceterumcenzéiről & c.

Hell Judit

A fiatal Babits, akitől a *Nyugat* 1910-ben figyelemre méltó és elismerő kritikát közölt a ma már kevesek előtt ismert Medveczky Frigyes utolsó nagy munkájáról, érdekes és korjellemző dolognak tartja „azt a csodálatosan zagyva és fantasztikus bírálatot, mely az Athenaeum hasábjain” egy álnéven szereplő szerző tollából ugyanezen könyvről megjelent. (Ma már tudjuk, hogy nem akárki rejtőzködött az álnév mögött, s ez bizonyos összefüggésben talán nem is lényegtelen: sokáig rejtve maradt „lövészárok-pozíció” vált ugyanis nyilvánvalóvá, mely legnagyobbaink táborát megosztva lett a magyar bölcselet folytatására nem méltó tradíciójává.) „Érdekes idöket élünk – folytatja azután a gyanútlan Babits –, kezdünk filozofálni és egy kissé hobórtosan filozofálni: s ha hajdan az ellenkezőt mondták, ma már azt lehetne mondani, hogy a magyar született filozófus. Vajjon mi lesz e sok forrongó mustból?”

A fenti idézet két szempontból is fontos lehet: egyrészt, mert a századelőn a modern magyar filozófia születésének pillanatát ragadja meg, utal továbbá arra a kétes értékű, ún. nemzet-karakterológiai alapon nyugvó és hosszú időre megrögződött felfogásra is, mely szerint a magyar – lelki alkata szerint – nem alkalmas a filozófiára. Nehéz megállni, hogy ne emlékeztessünk rá: alig pár éve hazánk egyik vezető politikai tisztét viselő személyisége „A minek ennyi filozófust képezni?” megjegyzésével borzolta az érintett szakmán belül a kedélyeket. Ugyanis minden bizonnyal nem pusztán egy privát értékrend húzódik meg mögötte, hanem joggal feltételezhetjük azt is, hogy olyan országban, ahol az őt megillető „helyén van” a filozófia, el sem hangzana egy ilyen kérdés. A Magyar Tudományos Akadémia egyik regionális bizottságában is egy-két évvel ezelőtt, egy, a magyar tudományosság magas posztját betöltő, saját szakterületén is elsőrangú tudós – miközben előre elnézést kért az érintett jelenlévőktől – a következő kijelentést tette: „Ma egyetlen filozófus van Magyarországon...” Ha a mondat netalán szélesebb nyilvánosságot kap, feltehetően sokféle módon reagál rá a magyar filozófustársadalom. E kijelentésen lehet meghökkeni, elképedni, személyesen megbántódni, felháborodni, mint merőben szubjektív álláspontot eleve elutasítani, de lehet a dolog jó oldalát is tekinteni, hogy ti. egy filozófusunk legalább (ma is) van. Az említett álláspont, mely úgy vélem, inkább egyedinek, semmint általánosnak tekinthető (szakmai körökben bizonyosan így van), elsősorban nem egy konkrét személy kivételes teljesítményének elismeréséről szól, hanem a magyar filozófia jelenlegi státusának, színvonalának megítélésére is vonatkozik: a provokatívnak tetsző kijelentés számára feltehetően az a zsinórmérték szolgáltatja az alapot, amely a magyar filozófiában nyújtott mindenkori teljesítményt kizárólag valamiféle eredetiség és/vagy nemzetközi ismertség-elismertség jegyében méri.

A magyar filozófia önmagára-reflektálása a hazai filozofálás csaknem folyamatosan fennálló sajátossága, vagy inkább több-kevesebb rendszerességgel visszatérő mozzanata. A hazai filozófia státusának, eredményeinek megítélése, a magyar bölcselet önazonosság-keresése, identitásképző és kultúrateremtő szerepének elemzése, az e problémákkal való számvetés igénye történelmi múltunk mélyében gyökerezik. A jelzett témakör tárgyalása (a legkorábbi kezdeteket most nem említve), a XIX. századon vezérfonalként húzódik végig, a reformkori Almási Balogh Pál kérdésfeltevésétől a magyar kultúra újraalapozási szándékával a század derekán fellépő Erdélyi Jánoson át, egészen az 1800-as évek utolsó harmadában jelentkező, új kultúra teremtésére vállalkozó fiatalok (Pauer, Medveczky, Ale-

xander, Bánóczi) nemzedékéig. E szellemi sikon folyó válaszkeresés tisztán kivethető párhuzamot mutat a XIX. századi magyar modernizációs törekvésekkel. De a két világháború közötti időszak akadémiai-konzervatív köreiből is folytonosan jelen van a számvetés: a megelőző évszázad bölcséleti eredményeire való visszatekintés, a filozófia jelen állapotával történő szembenézés, helyzetével való elégedetlenség, innen pedig bölcséleti gondolkodásunk fejlesztésének és széles körű terjesztésének szükséglete. Sőt, Alexander, Kornis vagy Brandenstein valóságos filozófiai reneszánsz-várásban él. A magyar filozófiai múlttal való szembenézés igénye azóta is – noha változó intenzitással és nagyon különböző indíttatással – folyamatos. Az egyes szakaszok igen különböző szintű feldolgozottsága, a történeti feltárás szelektív jellege szimptomatikus megnyilvánulása lehet annak, hogy a magyar bölcsélet története felé forduló későbbi nemzedékek épp mit kerestek benne.

Bölcséletünk történetének kutatása az utóbbi évtizedek folyamán csak lassan nyerte el legitimitását: részben a magyar filozófia önértékelési zavaraiából adódó, önmaga teljesítményeit folyamatosan alábecsülő sommás megnyilatkozásai, részben a polgári múlthoz való viszonyulást „szabályozni” kívánó évtizedes ideológiai elvárások lassú oldódása okán. E témakör sokak szerint csekély hozadékkal honorálja a ráfordított energiát és időt, mivel a filozófia világgpiacára nemigen lehet kilépni vele. A magyar filozófiai tradíciók létéről, mibenlétéről, folytathatóságáról-időszerűségéről viszont csakis a múlt alapos feltárása útján, elmélyült, többféle metszetben is elvégzett történeti kutatómunka eredményeinek birtokában lehet megalapozott véleményt mondani, a múlthoz való tárgyilagos viszony kialakításával. Aki legalább félszemét rajta tartja mondjuk az elmúlt 10 év vizsgálódásain, tudja, hogy – noha még távolról sincs megtéve minden – a munkában való előrehaladást disszertációk, konferenciakötetek, kismonográfiák, folyóirat-közlemények, néhány átfogó igényű kézikönyv, úttörő jellegű repertórium-kísérlet bizonyítja. Mára tehát valamelyest változott a helyzet, s már csak némi megszorítással fogadnánk el a másfél évtizede igen-csak reális helyzetképet, melyet a téma egyik jeles hazai kutatója a következőképpen vázolt föl: „Úgy panaszoljuk fel tehát filozófiai hagyományaink szegényességét, hogy nem rendelkezünk semmilyen, a mai követelményeknek megfelelő érvényes képpel” filozófiai kultúránk egészéről.

Ma minden ideológiai kötöttség nélkül rajzolhatjuk újra bölcsellettörténetünket. Ez az exponált kérdéskör megválaszolhatóságának egyik előfeltétele. A munka azonban további problémákat is fölvet. A történeti út rekonstruálása együtt kell, hogy haladjon magának a kutatás tárgyának, illetve a történetírás számos problémájának reflektálásával. Ez a történeti folyamatban, illetve az azzal párhuzamosan felvetődő metaelméleti problémák tudatosítását és megválaszolását jelenti. Végső elemzésben ez a kánonképzésnek józanságot, óvatosságot, mértéktartást igénylő problémáját jelenti. A vizsgálódás során fel kell vetni azt a jó néhány – kutatóink táborát megosztó – kérdést, hogy például van-e vagy nincs magyar filozófia; mitől magyar (vagy „nemzeti”) a filozófia, egyáltalán mit értünk filozófián: eredeti, alkotó-elméleti, vagy a filozófiai kultúra műveléséhez sorolható sokirányú, s nem kevésbé színvonalas szakmai felkészültséget igénylő tevékenységet. Melyik filozófiai teljesítmény érdemes a kutatásra: az önálló, sajátos arculatot képviselő, vagy esetleg a nemzetközi áramlatokat folyamatosan recipiáló-adaptáló is? Mi az értékesség kritériuma?

Ami a tradíciókra vonatkozó kérdést illeti: ha elfogadjuk azt a – hazánkban többek által képviselt – álláspontot, hogy magyar filozófia nincs (ti. abban az értelemben nincs, hogy nem adtunk hozzá az európai bölcslethez semmit, vagy Erdélyi szavaival „a bölcsészet mint tudomány nélkülünk is ott állana, ahol ma áll”), nehéz lenne bármiféle tradíciók megléte mellett érvelni. A magyar filozófia emez értelmezése valamiféle eredetiség, valamely sajátos arculat meglétét kéri számon, olyat, mint amelyet hagyományosan az angolnak (empirista), a franciának (racionalista), a németnek (metafizikai) vagy az amerikaiak (pragmatista) tulajdonítanak. Ne firtassuk most, hogy mennyire megalapozottan. Ilyen specifikummal (tradícióval) bölcsletünk – köztudottan – nem rendelkezik. Sőt, filozófiatörténetíróink közül bizonyára nem sokan tudtak belenyugodni abba sem, hogy Lukács György volt az első magyar szerző, aki jelen volt (van), aki számított (számít) az európai filozófiában. Hiba lenne mindebből arra a következtetésre jutni, hogy ha nem

létezik európai mércének megfelelő magyar filozófia, akkor hazánkban nincs is kutatásra érdemes filozófia, s hogy ennek ne lenne (vagy lett volna) számos jeles gondolkodója. Ennek alapján botorság volna egyáltalában elvitatni a bölcsélet egykori és mai jelentőségét hazánkban. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a magyar kultúra elsősorban nem filozófiai jellegű kultúra. Ha történetileg számba vesszük „öseinknél a filozófiai tudomány szeretetét és művelését” (Erdélyi), azaz a nyugati irányok, áramlatok befogadásának, kritikai feldolgozásának, terjesztésének, népszerűsítésének, oktatásának és közvetítésének, a filozófiai intézményrendszer kiépítésének, a magyar filozófiai műnyelv kialakításának és megújításának, a bölcsélet iránti figyelem felkeltésének és ébrentartásának, külföldön született művek fordításának és itthoni kiadásának stb. tevékenységét, egyben kijelöljük a mindenkori, kultúrtörténeti kontextusban vizsgálódó nemzeti filozófiatörténet-kutatás és -írás tárgyát és feladatát is. A történeti feldolgozás nálunk, miként egyik neves kollégánk írja, egyszerre kényszerül forrásfeltárássra és kánonképzésre. Csak ha az alul- és túlértékelés két, nálunk sajnos hagyományos buktatóját elkerüljük, s ha a kapott eredményeket úgy mutatjuk be és akként értékeljük, amik, tudunk hiteles képet nyújtani a magyar filozófia történetéről és történetileg felhalmozott javairól.

Tradícióinak nevezhetjük a legszélesebb értelemben mindazt, ami a magatartásmód, eszmék, kultúra vonatkozásában a történelemben nemzedékről nemzedékre fejlődik ki és adódik tovább. A hagyomány tehát történeti képződmény, értékteremtés, -felhalmozódás és -átadás (az marad meg, ami érték), valamiféle folytonosság, folyamatosság, szerves egymásra épülés mozzanatát tartalmazza, noha ez kontinuitás és diszkontinuitás egységként valósul meg. A nemzeti kultúrák pedig ezen felül valamely sajátosságok, ti. az adott nép, nemzet kultúrájára jellemző egyedi, specifikus, tartósan fennálló vonások összességét is magukban foglalják. A magyar kultúra alkotóelemét képezi mindazon eredmények és értékek együttese, melyet összefoglalóan magyar vagy magyarországi filozófiának nevezünk, miközben magától értetődően itt nem valami „néplelekre” visszavezethető vagy valamiféle „trikolor filozófia” (Alexander) értelmében felfogott szellemi képződményre gondolunk. Nem itt, Európa peremén „történt a világtörténelem”, így hiányoztak azok a történeti-társadalmi körülmények és viszonyok, amelyek kitermelik és fenntartják a „saját” filozófiát. A bölcséletre így mint „idegenből jött mozdulatra”, kívülről hozott, jobb esetben mint nehezen szervesülő elemre tekintettek, amely tehát – ellentétben a nemzeti kultúra egyéb képződményeivel: nyelv, irodalom, zene, tánc – nem saját talajból sarjadt.

Az utat törő elődök még joggal panaszkodtak fel a hagyománynélküliséget, de tiszteletre méltó erős feszítéssel, hol kisebb, hol nagyobb értékeket létrehozva az utánuk jövőknek már tradíciót teremtettek. Amikor bölcséleti múltunk, olykor elfeledett gondolkodóink felé fordulunk, gyökereinket kereső, értékfeltáró, értékmentő céllal, már van mit kutatnunk. Amikor Európához „tartozónak” tudjuk magunkat, vagy ismét „vissza akarunk találni” Európához, a nemzet identitásképe nek részét alkotó, a nyugat-európai gondolkodás kortárs irányait folyamatosan követő, így szellemi téren Európával szinkronba kerülő filozófiában is megerősítést kapunk. Az önmaga teljesítményeit hagyományosan az európai mércével mérő bölcsélet tradicionális vonása tehát, hogy évszázadokon át a nálánál fejlettebb Nyugat felé tekint – ahogy Kornis írja: a szellem ifjú argonautáinak a filozófia aranygyapjájért mindig Nyugatra kellett menniük. Európa persze sokarcú és gyakran rivális értékrendeket kínált. Így előfordult az is, hogy ugyanazon korszak két különböző és eszmeileg szembenálló nemzedéke nálunk egyszerre tartotta korszerűnek, európainak magát.

A magyar filozófiai tradícióban a legnagyobb törés a második világháborút követően következett be. Ez – köztudottan – filozófiai paradigmaváltásban, gondolkodók derékba tört életpályájában, szerzők, alkotások megbélyegzésében vagy agyonhallgatásában, korábbi tudományos intézmények és sajtóorgánumok felszámolásában, a filozófiálás átpolitizálásában stb. nyilvánult meg. Évtizedekre elfeledettnek tűnt a régi (polgári) kultúra és filozófia. A 70-es években egyetemi polgárként nemigen lehetett hallani a klebelsbergi vagy kornisi kultúrpolitikáról, Székfü és Hóman történetírói, Moór, Bibó jogfilozófiai, Prohászka vagy Pauler munkásságáról. Alexander Bernát neve is csak a *Nyugat* első nemzedéke tanáraként kerülhetett be a tankönyvekbe. Manapság a lukácsi életmű süllyesztőbe kerü-

lése ad okot a tradícióvesztés fölötti borongásra. A múlt, a tradíciók felejtésével rengeteg tudás (és jellem-példa) ment feledésbe. Porosodó kötetek, nyomdákából kikerült, de soha fel nem vágott folyóiratszámok – ki olvassa ma őket?

A tradíciókutatásnak, így a magyar filozófiai tradíció kutatásának többféle célja, értelme, jelentősége lehet. Magyarországon, úgy vélem, a filozófiához való viszony általában, s a magyar filozófiához való viszony konkrétan egyben az európaisághoz való viszony is, azaz az identitáskérdés része. Erdélyi, saját történeti munkájának célját és egyben a magyar filozófia legfőbb jellemezőjét így fogalmazta meg: „Szép tudni, hogyan és mi úton-módon lett a mi nemzetünknek az európai állapotokhoz való édesedése; mi volt izletes neki abból, amit bölcsészetnek nevez a tudós világ.” Nem baj – folytathatjuk gondolatát –, hogy egy „keleti hallgatagságából a szószaporító Európába lépett nép – a magyar – saját fölfedezésekkel, újításokkal, apróbbnál-apróbb rendszerek hamaros előállításával nem dicsekedhetik”, hiszen – kapcsolódik Erdélyi értékítéletéhez recenzense Medveczky – „az életfeltételek különbözősége már önmagában véve is utal rá, hogy az államok és népek nem képesek mindent teljesíteni. Elegendő ha a különböző területeken végzett kulturális munkához csatlakoznak, ha annak mozgását követik, s értik, hogy e kulturális vívmányokat nyitott szellemmel fogadják bc. Hiszen ezzel lehetőség nyílik arra, hogy egy korszak kultúrmunkájának legszebb gyümölcsseit a nemzeti kultúra kincsévé tegyék”. Ezzel egyben a magyar bölcséleti kultúra egyik alapvető és tartós jellegzetességét ragadhatjuk meg.

Kiss Endre

A magyar filozófiai hagyományról az utóbbi tíz évben kialakított álláspontok feltárásának legfontosabb összetevője, mint már annyiszor, most is filozófián *kívüli* összefüggés. A nemzet-problematika konszenzuális feldolgozása és vitája a felszíni homogén rendezettség alatt a Kádár-korszaknak is gyenge pontja volt, jöllehet a rendszer tisztábban látó képviselői mindig is szorgalmazták egy, a létező szocializmuson belül lehetséges nemzeti konszenzus létrehozását (miközben kevés hajlandóságot mutattak annak beismerésére, hogy ezt a konszenzust éppen a rendszer léte akadályozta igen hatékonyan és immanensen). A rendszerváltás kezdeteitől hatalmas és hamar eredményesnek bizonyuló pszichológiai, ideológiai és politikai természetű nyomás indult meg egy új típusú nemzeti konszenzus létrejövételének megghiúsítására, és már az első szabad választások *előtt* a nemzet-problematikához való viszony alapján *antagonisztikus* erősségű ellentétek jöttek létre a rendszerváltó pártok között. E folyamat önmagában való elemzése természetesen nem tartozik ezen írás témakörébe, annak tényyszerűsége maga azonban ma is élénken él még a társadalom kollektív tudatában (időnkénti didaktikus célzatú ismételtetése a jövő nemzedékei számára lassan szükségessé is válik). Ily módon nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar filozófiai hagyomány kérdése *átpolitizálódott*.

A nemzet-problematika egészének e korai antagonisztikus jegyeket öltő átpolitizálódása természetesen rányomta bélyegét a magyar politika és társadalmi lét összes folyamatára. Ami a *szűkebben szellemi folyamatokat* illeti, itt nemcsak a konszenzuális és konstruktív mozzanatok érdemi hiánya lehet feltűnő, de az is, hogy a csak alacsony szintűnek nevezhető (s voltaképpen nem is olyan nagy áttételekkel a *fasizmus-kommunizmus-tengelyre* ráépülő) politikai diskurzus *el is foglalta* a nemzet-problematika bármely igényesebb változatának helyét. A deficit *kettősnek* bizonyult: a konstruktív nemzet-diszkusszió (és a magyar filozófiai hagyomány esetleg erre építhető aktualizálásának) elmaradását az alacsony szintű politikai retorika benyomulása követte. Így a kilencvenes évek elején spektakuláris módon hallgatott el Bibó és a rendszerváltást emblematikusan fémjelző Bibó-kultusz, a nyilvánosság előtt meghatározóan szorult vissza az Ady–József Attila-féle

filozofikus és társadalmi összefüggésű nemzet-koncepció, a korábbi túlértékeltséget és túlképviseltséget illetően jogosan minimalizálódott a népi mozgalom ideológusainak szellemi jelenléte. A nemzet-diszkusszió olyan protagonistáinak *visszaszorulása* a nem-manipulált nyilvánosság előtti versenyben, akik a létező szocializmus szemében a nemzet-problematikát tekintve még nagymértékben relevánsak voltak, egy közelebről meg nem határozható mértékben legitimnek mondható: e rész *elavulását* valódi *elavultság* okozhatta. Mindez nem mondható el a diszkusszió egészéről, az összes protagonista szellemi jelenlétének *visszaszorulásáról*.

Mindezt elsősorban *politikai*, tehát *filozófián kívüli* okokra vezetjük vissza, és sajnálattal állapítjuk meg, hogy az igényes és európeér nemzet-diszkussziók vákuumába a gyakorlatilag a *fasizmus-kommunizmus-vádakkal* operáló „nemzet”-diszkusszió lépett.

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar filozófiai hagyomány ápolásában ne történt volna semmi az elmúlt évtizedben. Ez már csak elvileg sem lett volna elképzelhető, mert a megnövekedett szabadságfok minden területen akkor is érvényesül(het)jt, ha az eredmények az egyes rendszerek szintjén nem is voltak mindig említésre méltóak. Említést érdemelnek a Miskolci Egyetem rendezvényei és egy-egy kiadványa, a történelmi dimenziókban is csillogó kolozsvári Böhm Károly-konferencia (és az azóta megjelent kötet) vagy a Gödöllői Egyetemen működő felvilágosodás-műhely. A lényeges jelenségek közé sorolnánk a kaposvári Csokonai-főiskola etika-rendezvényeit, amelyek a magyar filozófiai hagyománnyal való foglalkozás alkalmai is, ugyanez mondható el a Veszprémi Egyetem keretei között működő *Pro Philosophia* folyóiratról és könyvsorozatról, valamint az ugyancsak veszprémi Filozófia-Tár kifejezetten magyar filozófiai tárgyú kiadványairól. Kiemelkedően hasznos a József Attila Tudományegyetem bibliográfiái és adatgyűjtő tevékenysége. Említendő egy-egy Mannheim- és Lukács-konferencia is, valamint két, végre magyarul megjelent Mannheim-kötet mellett a *Világosság* Kolnai Aurél-különszáma, nemkülönben a Polányi-társaság többéves tevékenysége. Mindezekhez az aktivitásokhoz kapcsolódik néhány önálló kötettel is jelentkező kutató személyes teljesítménye.

Minden említett (és terjedelmi okokból említésre nem került) eredmény olyan tíz évben született, amelyben nemcsak átfogó és európeér nemzet-diszkusszió nem folyt, de (és *most* ezt is említenünk kell) a jelenség nagyságrendjéhez és történelmi jelentőségéhez mért *tranzitológiai-történetfilozófiai* vita sem. Ez az immár *kettőssé váló* deficit szabta meg azt, hogy nem irányult jelentős külső kihívás a magyar filozófiai hagyomány ismert vagy ismeretlenek megmaradt tartalmaira, miközben a magyar filozófia sem kezdeményezett kulturált nemzet- vagy átalakulás-vitát.

Nehéz ezt a két irányból egyszerre fellépő kapcsolathányt, érdektelenséget egy olyan korszakban ironia nélkül szemlélni, amikor – a legritkább esetben a történelem folyamán – valóságos világtörténelmi átalakulás tanúja lehetett mindenki.

A helyzet *ellentéte* volt annak, ami a magyar filozófia hagyományát a létező szocializmus konszolidált szakaszában körülvette. Akkor szerették volna integrálni a magyar filozófiai hagyomány integrálható(nak vélt) elemeit, részben szimpla hatalmi logikából, részben olyan várakozások következtében, hogy a filozófiai hagyomány egyes elemei produktívnak is bizonyulhatnak a társadalmi újratermelés tökéletesítésében. Az elmúlt tíz évben sem az *establishment*, sem a társadalom, sem más tudományok vagy műhelyek nem mutattak ilyen érdeklődést, amely álláspontot a magunk részéről nem *közvetlen*, de *közvetett* motivációkra vezetünk vissza, hiszen *egy konstruktív nemzet- és átalakulás vita hiányában el sem lehet jutni a magyar filozófiai hagyomány iránti intenzív érdeklődéshez*.

Így újabb oldalról jutunk el végeredményünkhöz. A kilencvenes években többet és több oldalról foglalkoztunk a magyar filozófiai hagyománnyal, mint a hetvenes vagy a nyolcvanas évtizedben, a különbség azonban nem emelkedik túl az egyéneknek és az egyes műhelyeknek kijáró *megnövekedett* szabadságból adódó differencián. A tevékenység abszolút növekedése nem jelent valóságos relatív növekedést.

Egy régebbi írásunkban a *racionalizáció és az emancipáció folyamatainak állandó egymásravezetődését* egyenesen a magyar filozófia specifikumának neveztük. Úgy gondoljuk, hogy éppen a racionalizálás és az emancipáció egymás mellett futó, de állandó-

an egymásba játszó folyamatai a *kilencvenes évek történelmének lényegét* teszik ki. Ezért látjuk a kilencvenes éveket a magyar filozófiai hagyomány értelmezésének szempontjából az elszalasztott lehetőségek évtizedének.

Köszegi Lajos

1. Az elmúlt tizenkét évben sétáltam és olvastam Magyarországon. Régi porszagú könyveket, frissen föl vágott, törött papírú folyóiratokat, lemezzszekrényből először kivett maszatos kéziratokat lapoztam. Aztán, amit olvastam és jó volt, azt mások segítségével, könyvekké formáltam. Összegyűjtés, megismerés és értékelés által láttam felderengeni egy halovány kört, amely holt bölcsek műveinek valamilyen egymáshoz tartozása volt. Várhegyi Miklóssal együtt és külön éveket töltöttünk a szent és borzalmas magyar könyvtárakban azért, hogy találjunk magunknak olyan embereket (ha már az élők között nem találunk), akik megmondják végre, milyen a világ, miért vagyunk itt, és hol van az Isten. Mindent és mindenkit kerestünk. Az (ön)cenzúras irodalomtól és a színházból indultunk, majd az esszék szabadságán át a filozófiához érkezünk (egészen a teológiáig), s a világ nagy árnyékvetői mellett, a magyar gondolkodók körére találtunk. Először Hamvas Béla segített – minél többet akartunk olvasni tőle, ezért 1987 elején kinlódva és nevetve (Veszprémből és Pécsről szervezve) *szerkesztettük a szombathelyi Életünk folyóirat Hamvas- emlékszámat (Életünk, 1987/9. sz.)*. Hamvas azonnal tovább adott minket Szabó Lajosnak és Tábor Bélának, az ő tanításuk nehezebb és sűrűbb iskolának bizonyult. A csillapíthatatlan olvasási szomjából született új összeállításunk, a Szabó Lajos- emlékszáma (Életünk, 1989/9–10. sz.).

Két ilyen korszakos munka után azt gondoltuk, hogy a kiadók és szerkesztőségek kapkodnak majd utánunk. Nem így történt. Az újságírás és a lapszerkesztés taposóketrecét feladtam, irodalomtörténész-muzeológusként húztam meg magam – olvastam. Olvasni néha nehéz, de nagyon jó. Azonban valamit „mutatnom kellett”, ezért egy könyvsorozatot indítottam Pannon Panteon címmel. A filozófiai karakter az indulástól megvolt – s miután a múzeumból három év után, 1991-ben kirúgtak, így az utolsó felesleges korlát is összedőlt –, és a filozófiai karakter könyvsorozatomban fölerősödött. Nem tudtam, hová tartunk, de az világosnak tűnt, hogy van mit fölfedezni/olvasni üzlet-üzem-hivatalszerű könyvtáraink hungarikáiban. Egyre gazdagabban bontakozott ki a magyar gondolkodói hagyomány, amelyben a nevek és a művek egy növekvő körbe gyűltek, hogy egyre sugárzóbban világítsák be a megismerésben árván maradtaknak életünk sötétlő tereit. A magyar filozófusok java írásaiból egy reprezentatív olvasókönyvet akartunk szerkeszteni. Jó írásokból, jó könyvet. Törekvésünket szembe legyintette a Magyar Tudomány 1991. évi, „Rehabilitálható-e a filozófia?” című vitája (1991/3., 4. és 11. sz.), amelyből mellékesen kiderült, hogy magyar filozófia „soha nem is létezett” (1991/3. sz. 337. o.).

Ezt két okból is másként láttam. Egyszer azért, mert aki kijelentette, magyar filozófiai könyveket írt és ír, tanítványaival színvonalas magyar filozófiai folyóiratot szerkeszt, Husserlt és Heideggeret fordított, filozófiát oktat, népszerű előadásokat tart – tehát az egész tevékenysége: *magyar filozófia*. A másik, s ez a fontosabb ok, a nemzetközi filozófia(történet)i mezőnyhöz viszonyítva is jelentős és eredeti magyar filozófiai művekkel találkoztunk kutatásaink során. (De ha nem, akkor is meg akartuk nézni, hogy mi az, ami nincs.) Igaz, hogy az 1992-ben megjelent, Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig című első olvasókönyvünk alcímében egyfajta bizonytalanság még nem engedte kifejezni, hogy például különösen Sipos Pál sorait világviszonylatban is eredeti (nem reflektív!) magyar filozófiai munkáknak tartjuk. De a két év

múlva megjelent *Elméész* című olvasókönyvünk már alcímében jeleztük, hogy ezek az írások „*Szemelvények a régi magyar filozófiából*”.

Ma már úgy látom, hogy magyar filozófia akkor létezik, ha a magyar nyelvű reflektív (másodlagos) műveken, fordításokon, folyóiratokon, oktatáson *túl/felett*, eredeti magyar filozófiai mű is van. Tehát akkortól létezik magyar filozófia, amikortól magyar gondolkodók az átélt szellemi tapasztalat által szólnak emberről, világról, Istenről. Ilyen művekre mutatott rá a Galagonya magyarok és az *Elméész* c. olvasókönyvünk. Közben folyamatosan Nietzschevel birkóztam. Világos volt, hogy a magyar filozófiai hagyomány minden jelentős alakja Nietzsche által hipnotizált, pro vagy kontra, mindenki kénytelen szint vallani. Saját hipnotizáltságom feloldását a magyar gondolkodóktól vártam. Ugyanakkor az a benyomásom, hogy a máig napirenden lévő magyar Nietzsche-recepció (is) a kvantumosan lüktető magyar filozófia világszínvonalú teljesítményeihez tartozik. Szellemi belügyeimre válaszolva szerkesztettem meg (Kunszt Györggyel és Laczkó Sándorral) a Nietzsche-tárat (1996), amelynek „mellékterméke” volt az Ex-Symposionnak készített Nietzsche- emlékszáma a Bálványok alkonyával (1994), és később A morál geneológiája kiadása (1997). A Nietzsche-üggyel párhuzamosan a magyar filozófia huszadik századi teljesítményei érdekelték. Különösen az, hogyan lehetne művekkel bemutatni a Hanák-féle „elfelejtett reneszánszt”. A számos lehetőség közül, az Athenaeum folyóirat lenyűgöző vitaülés sorozata tűnt erre a legalkalmasabbnak, elsősorban gazdagsága és kompaktsága miatt. Ismét Kunszt Györggyel és Laczkó Sándorral szövetkeztem, eredményeinket Percz László kutatásai árnyalták, s így született meg az Athenaeum-tár. A Pannon Panteon sorozat eddigi utolsó darabja 1999 végén jelent meg Tény és titok, Szabó Lajos összegyűjtött írásai és előadásai címmel. Ez a könyv nemcsak eddigi kiadói-szerkesztői munkám ékköve, hanem talán mások számára is jelentőséggel bírhat. Ez a válaszom arra a kérdésre: van-e magyar filozófia.

2. A Pannon Panteon könyveit abszolút mértékben a mai magyar filozófiai életen kívül szerkesztettük, kinnal és nevetve, „galagonya magyarok” módjára. Nem tudom, mennyire váltak a kortárs magyar filozófia javára. Ami bizonyos, hogy az általam kiadott könyvekben szereplő írások jó néhány szerzője megelőzte a nyugati jeles elméket. Ha rossz szokás szerint, nem az eredeti magyar filozófiai munkák „fáradtságos” olvasásából indulunk ki, hanem a magyar filozófiatörténet árva és magányos tudományából, abból a kevésből, amit tanulmányaikkal, könyveikkel például Bartók György, Beóthy Ottó, Hajós József, Hanák Tibor, Horkay László, Mészáros András és más magyarfilozófia-történészek rendeztek elének, akkor számos finom összehasonlításban állja meg a helyét a magyar filozófusok (ismeretlen) névsora. Bacsó Béla, az Athenaeum-tár bemutatóján mondta, hogy „szétoszlathatja a magyar filozófiai hagyományra rakódott mítoszokat. Itt bizony nagyon komoly gondolkozók voltak, akik alaposan tájékozódtak. A mítoszok szétfújása után remélem, jön egy fiatal generáció, s ki-ki a hőséhez-mesteréhez fordulva megkezdi a feltáró kutatást.” Ma talán minden lista közelebb vihet egy kölcsönösen elismerhető névsorhoz – s onnan lassan egyszer még az olvasáshoz is. A nekem legfontosabb magyar bölcsek névsora: Boros László, Farkasfaly Dénes, Fitos Vilmos, Hamvas Béla, Horváth Sándor, Márai Sándor, Pákozdy László Márton, Schmitt Jenő Henrik, Szabó Lajos, Tábor Béla, Várhegyi Miklós, Zalai Béla. Öhözájuk sokszor visszatérek, s ahogy Szabó Lajos mondja, telt vedrekkkel érkezem.

3. Azt nem tudom, hogy másnak mit kellene tennie. Ám magamnak óriási terveket készíthetek. Folytatni lehetne a magyar bölcsélet feltárását, akár szisztematikusan, akár természetes vonzalmak szerint. A szisztematikus munkához semmilyen minimális feltétel nincs, marad tehát a kínlás és nevetés. Régóta foglalkoztat a magyar filozófia Apáczai előtti, s persze utáni nem magyar nyelvű irodalma, egészen a huszadik századig. A huszadik századi anyagból jó volna hazahozni a javát (néhány nemzetközi hírű magyar filozófus pár írását, mint Lakatosét, Polányiét hazafordították). Az itthoni hagyatékok kiadásának megkezdésére is látni már példát. Folytatni lehetne a folyóiratok feltárását, repertóriumok készítését (például a Tudományos Gyűjtemény, a Magyar Philosophiai Szemle 1882–1891, a Bölcséleti Folyóirat, A Szellem stb. kutatását). Tizenkét éven át nemcsak olvasni volt jó, hanem megmutatni másoknak is, hogy micsoda kincseket találtunk. Egyszerűsödök. Ma már elég, ha csak egy fül vagyok.

Kunszt György

A pozitivizmustól a szellemtörténetig című, az Osiris által 1998-ban kiadott, s a mindmáig leghosszabb életű – 1892-től 1947-ig rendszeresen megjelenő, Athenaeum nevű – magyar filozófiai folyóirat történetével foglalkozó könyvének 15. oldalán Percz László – „kísérlet”-képpen – 6 nevet ad meg, mint „a lap legjelentősebb teljesítményt nyújtó szerkesztőinek – szerzőinek – szereplőinek” névsorát. Ez a hat név: Böhm Károly, Alexander Bernát, Pauler Ákos, Lukács György, Prohászka Lajos és Hamvas Béla. E hat név kiemelésével egyetértek, s úgy vélem, hogy ez a hat név alkalmas arra, hogy velük a magyar filozófiai hagyományt – mintegy első közelítésben – megragadjuk. Úgy vélem azonban, hogy ez a hat név kiegészítésre szorul, s az alábbiakban erre teszek kísérletet.

Az Athenaeum-nál maradva – véleményem szerint – nem lehet kihagyni Brandenstein Béla nevét. Brandenstein Béla filozófiai teljesítményének értékéről lehet igen különbözőképpen vélekedni, s lehet hitelt adni annak a – Mátrai László által produkált – politikai inszINUÁCIÓNAK, amit Percz László könyvének 199. oldalán idéz; azt azonban nem lehet elvitatni Brandenstein Bélától, hogy a Magyar Filozófiai Társaság akkori elnökeként ő volt a motorja, és – szinte kivétel nélkül – a vitavezetője annak az 1938 és 1944 között lefolytatott, szerintem nemzetközileg is eléggé egyedülálló 40 vitaülésnek, amelyeket az Athenaeum teljes részletességgel leközlött, s amihez hasonlót a magyar filozófiai élet azóta sem tudott összehozni. Ezekkel a vitaülésekkel a Magyar Filozófiai Társaság arra tett kísérletet, hogy elemezze és értékelje az akkori európai filozófia döntő diszciplínáinak és törekvéseinek a helyzetét, beleértve ebbe a filozófiatörténet legnagyobbjainak korszerű értelmezését is. Ez a vállalkozás – minden megállapítható fogyatékosága ellenére is – kiemelkedő dokumentuma a magyar filozófiai élet története egyik szakaszának, s nélkülözhetetlen a magyar filozófiai hagyomány egésze jellemzésének szempontjából is.

Percz László 6 nevét az Athenaeum tekintetében tehát 1 névvel egészíteném ki, Brandenstein Bélaéval. A magyar filozófiai összhangomány szempontjából azonban további 4×6 kiegészítést tartok szükségesnek.

Első kiegészítő „hatos”-om ugyanarra a periódusra vonatkozik, amelyben az Athenaeum is létezett, a 19. sz. végétől a 20. sz. közepéig tartó szakaszra. Az általam itt megadni kívánt 6 név: Schmitt Jenő Henrik, Zalai Béla, Szabó Lajos, Fülep Lajos, Karácsony Sándor és Vatai László. Ezek közül az első ötnek ma már jelentős hazai irodalma van. Itt meg kell említeni, hogy Szabó Lajos – saját maga által is hangsúlyozottan – sok szempontból jelentette Schmitt Jenő és Zalai Béla folytatását, Hamvas Béla pedig több tekintetben is a Schmitt Jenő és Szabó Lajos-féle törekvésekhez sorolható. Ezek közül kiemelhető a kereszténységen kívüli vallások iránti hangsúlyos filozófiai érdeklődés, még akkor is, ha Hamvasnak – Schmitt Jenővel és Szabó Lajossal ellentétben – soha sem volt érzéke és hajlandósága a filozófia Arisztotelész–Aquinoi Szent Tamás–Descartes–Kanton át vezető vonalának a méltatásához. Fülep Lajos, Karácsony Sándor és Vatai László mindhárman református teológiát (is) végeztek, s mindhármuknak jelentős szerepe volt a népi írók moz-galmának létrejöttében, ill. formálódásában. Közülük Vatai László kevésbé ismert. Dosztojevskijről és Adyról írt (egzisztencialista) filozófiai szempontból kulcsfontosságú monográfiákat. 1947-ben történt emigrálása után után ezek Amerikában angol nyelven is megjelentek.

Második „hatos”-ommal azt kívánom jelezni, hogy a figyelmet érdemlő magyar filozófia nem a 19. sz. végén vette kezdetét, hanem visszakövethető a késő középkorig. Visszafelé haladva Berzsenyi Dánielt a Poétai Harmonistica megírására tekintettel kell kiemelni, aminek alapján a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. Bessenyei Györgynek A filozófus című drámáját, s A Holmi és A Bihari Remete című bölcselő írásait kell figyelembe venni. Apáczai Csere János a Magyar Encyclopaedia révén közismert, Szenci Molnár Albert Discursus de summo bono című magyar nyelvű írása kevésbé. Pázmány Péter Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz – a kora katolikus teológiájának és filozófiájának a

legfelső szintjét képviselte. Temesvári Pelbárt latin nyelvű prédikációit elsősorban magyar (ferences) rendtársai prédikációkészítésének a segítésére írta, azonban Európászerzte használták, s a skolasztika nagy alakjainak alapos ismeretét mutatják.

Harmadik „hatos”-ommal azt kívánom demonstrálni, hogy filozófia és költészet között nem lehet éles határvonalat húzni, s hogy a magyar filozófiai gondolkodásról sem lehet adekvát képet rajzolni kiemelkedően fontos magyar költők bölcséletbe hajló gondolatainak feldolgozása nélkül. Ady, Madách, Vörösmarty és Pilinszky esetében ez evidens. Komjáthy Jenő költészetét Eiseman György Szimbolum és metafizika Komjáthy Jenő költészetében c. munkája (1997) vezette vissza meggyőzően elsősorban a gnoszticizmusra és Schmitt Jenő Henrikre, de Spinozára, Schopenhauerre, Nietzsche-re és Palágyi Menyhértre is. Rába György Babits Mihály költészetéről c. monográfiájában (1981) hangsúlyozza, hogy „az induláskor filozófusnak készülő Babits a tudatállapot egy-egy metszetének tekintette verseit”, s hogy költészetében „filozófiai kérdésekkel tágitotta szemhatárunkat”. Heidegger Hölderlin-kultusza után a magyar költészet filozófiai relevanciájának gondolata sem lehet meglepő, nem is beszélve Nietzsche-ről, akinek az oeuvre-jében helyenként folytonos az átmenet költészet és filozófia között, s aki döntő hatást tett Ady, Kosztolányi, Babits, Juhász Gyula költészetére.

Utolsó „hatos”-omat külföldi filozófiai szótárakból veszem. A The Cambridge Dictionary of Philosophy (1995) „döntésemélet” megnevezésű címszavában (az azóta Nobel-díjas) Harsányi János nevével találkozunk, a „matematika filozófiája” címszóban pedig Lakatos Imrével, mégpedig mindkettővel érdemi, a teljesítményüket precízen összefoglaló módon. A Kröner kiadó Philosophisches Wörterbuch-jának (1972-es dátumú és 743- oldalas) küsszótárában „Magyar filozófia” címszó is található. Nem meglepő, hogy ebben — többek között — megtaláljuk Böhm Károlyt, Pauler Ákost és Lukács Györgyöt (akiket nem is építtek bele ebbe a „hatos”-ba, hiszen már Percz Lászlóéban is szerepeltek), az viszont különösen öröndetes, hogy Palágyi Menyhérttel ez a küsszótár nem csupán a „Magyar filozófia” címszóban foglalalkozik, hanem külön címszót is szentel neki, akárcsak Lukács Györgynek. E küsszótár „jelentős újskolasztikus”-ként említi Horváth Sándort, akit Magyarországon inkább csak egyházi körökben ismernek, de ott sem nagyon méltatják. A szótár megemlíti a (piarista szerzetes) Horváth Cyrillt (1804–1884), figyelmet keltően azzal jellemezve, hogy „konkretizmus”-nak nevezett filozófiai koncepciójában „össze kívánta békíteni” az összes filozófiai rendszert. Lehangelő, hogy Horváth Cyrill nevét még a Magyar Nagylexikon vonatkozó, 1999-ben megjelent kötetében sem lehet megtalálni. A magyar Kröner-címszó azzal is meglep, hogy a magyar filozófia kezdeteit a Magyarországra áttelepült német késő-skolasztikus Petrus Nigri-re vezeti vissza (meghalt 1484-ben), akiről a Magyar Remekírók sorozat A magyar középkor irodalma című kötetében sem találtam semmit, pedig ez a kötet részletezi pl. Temesvári Pelbárt skolasztikus forrásait, hivatkozásait. Némi iróniával azt lehetne mondani, hogy szerencsére még külföldi forrásokból is rekonstruálható az a magyar filozófiai hagyomány, amelynek létezését nálunk sokan kétségbevonják, egyedül és csakis Lukács György nemzetközi számontartottságát ismerve el.

Az eddigiekben felsorolt (5×6)+1 név közül többre azt lehet mondani, hogy voltak náluk fontosabbak is, és proponálni lehet, hogy ezek helyett vegyük be pl. Sípós Pált, Erdélyi Jánost, Bartók Györgyöt vagy Kornis Gyulát, az utóbbit már csak a magyar filozófiai nyelvire vonatkozó vizsgálódásai miatt is. Ilyen vitáknak lehet helyük, de ezekre itt most nincsen mód, de talán szükség sem. A felsorolt nevekkal csak azt kívántam illusztrálni, hogy – véleményem szerint – a magyar filozófiai hagyomány csak közepesen átfogó vizsgálatahoz is figyelembe kell venni vagy 25 usque 40 szerzőt, gondolkodót. Másrészt, ezek számának pontos meghatározásánál fontosabbnak tartottam azoknak a meritési irányoknak a megadását, amelyeket „hatos”-aimmal jelezni akartam. A megadott öt meritési főirány a következőképpen összegezhető:

1. A 20. század legjelentősebb katedrafilozófusai.
2. A 20. század nagyhatású és/vagy jelentős, katedra nélküli filozófusai, gondolkodói.
3. A 15–19. század magyar gondolkodói, filozófusai.
4. A magyar költészetben megjelenő bölcsélet.

5. Külföldre exportált filozófusaink.

Ezek után térhetek vissza közvetlenül, s – a terjedelmi kötöttségek miatt már csak röviden – a körkérdésben Percz László által feltett három konkrét kérdésre.

Az elsőre – a fentiekből következően – az a válaszom, hogy magyar filozófiai hagyomány létezik, s úgy vélem, hogy vele – viszonylagos teljességre törekedve – a „hatos”-aimmal jelzett strukturáltság szem előtt tartásával kell foglalkozni.

A harmadik kérdés jó részére ma is érvényes választ adott Bartók György Teendőink a magyar filozófia történelmének ügyében című tanulmányával, amely az Athenaeum 1928 évi évfolyama 153–162. oldalán található. A már elvégzett tekintélyes feltáró munka is részletes bibliográfiát érdemelne. Ezen a helyen csak a Veszprémben – döntően Kószi Lajos által – szerkesztett Pannon Panteon sorozat következő köteteire szeretném felhívni a figyelmet: Galagonya Magyarok – Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig. 1992. – Elmész – Szemelvények a régi magyar filozófiából. 1994. – Nietzsche-tár – Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig. 1996. – Athenaeum-tár – A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései 1938–44. Repertórium. 1998. – Tény és titok – Szabó Lajos összegyűjtött írásai és előadásai. 1999.

A második kérdésre az a válaszom, hogy a magyar filozófiai hagyomány *jelentős* szerepet játszhat a magyar filozófia kortársi megújulásában és a magyar filozófia múltja *sokat* mond a magyar filozófia jelenének. Ennek a két – apodiktikus – állításnak a kifejtésére már csak terjedelmi okokból sem maradhat lehetőségem, de elsősorban arra törekedtem, hogy eléggé árnyalt képet adjak arról, amit a – folytatásra váró – magyar filozófiai hagyománynak tartok.

Laczkó Sándor

A magyar filozófiai kultúra viszonyát saját tradíciójához régóta az esetlegesség jellemzi. A filozófia hazai művelésének és oktatásának története sokáig – az utóbbi évek biztató kivételeitől eltekintve – tematikusan csak alig-alig váltott ki érdeklődést. A történelmi és ideológiai cezúrák miatt filozófiai kultúránk saját előzményeit nem élhette meg a folyamatosság jegyében, ennek következtében a filozófia hazai művelésére – bizonyos megszorításokkal – sohasem a folyamatos építkezés, hanem az állandó újrakezdés volt a jellemző. A magyar filozófiai kultúra múltban gyökerező elmaradottságát többek közt nyelvi, intézményi, személyi, társadalmi, kulturális és mentális okokra szokás visszavezetni. Így a filozófia műveléséhez nélkülözhetetlen intézményrendszer és a filozófiai „műnyelv” kései és lassú kialakulására, a filozófiai iskolák, illetve iskolateremtő személyiségek hiányára és ellentmondásosságára. A társadalmi, gazdasági és kulturális elmaradottságra, amennyiben az ebből fakadó modernizációs kihívásokra a még csak önmaga megteremtésével elfoglalt filozófiai kultúránk érdemben csak kevéssé tudott választ adni, az irodalom hagyományosan kedvezőbb feltételeket biztosított az eszmék és gondolatok befogadásához. S létezik egy hagyományosan nevezhető (le)értékelési szempont, miszerint érdemi produktuma alig lévén a magyar filozófiai tradíciónak, („a magyar nem a filozófia népe”, „a filozófia idegen nemzeti kultúránktól”, „a bölcsészet mint tudomány nélkülünk is ott állna, ahol áll”), ezért hazai művelésének történetére nem is érdemes odafigyelni, mert nem része az európai filozófia történetének, nem járult hozzá a filozófia egyetemes sorsának alakításához. Eszerint a filozófia több annál, hogysem nemzeti alapokon határozza meg önmagát. Nemzeti kultúrához kötöttsége, a klasszikus filozófiai gondolatok hazai recepciója csak másodlagos szempont.

A magyar filozófiai hagyományhoz való viszonyunk tehát minimum problematikus. Alighanem akkor tesszük jól, ha a létéről vagy nemlétéről szóló vitát felfüggesztjük, mert

nézőponttól és alapállástól függően számtalan érv hozható fel mind mellette, mind pedig ellene. Saját hagyományunkkal szembeni elvárásainkat nem szabhatjuk a nálunkénál fejlettebb filozófiai kultúrák teljesítményéhez, a magyar filozófiának valóban nem voltak kanti, hegeli nagyságai (nem időzött nálunk túl sokat a világszemlel). Am ha nem is születtek klasszikus filozófiai mércével mérhető és kanonizálható teljesítmények, s ha nem is jött létre az európai filozófiai hagyomány részét képező magyar filozófia, nemzeti kultúránkon belül a filozófiának volt némi jelentősége, volt magyar filozófiai recepció, terjedt a filozófiai műveltség. A filozofálás háttérmotivumaként pedig meghatározó (de nem kizárólagos) volt az a nézet, miszerint a magyar nemzeti kultúra gazdagodik azért, ha befogadja a filozófia egyetemes értékeit. A magyar filozófiai hagyománynak talán éppen az a legfontosabb produktuma, hogy fokozatosan megteremtődtek a filozófia művelésének, a kurrens bölcséleti áramlatok hazai adaptációjának nyelvi, intézményes és kulturális feltételei, önálló filozófiai fórumok jöttek létre, folyóiratok, könyvsorozatok jelentek meg, bölcséleti társaságok alakultak, a filozófia beépült az egyházi neoskolasztikus befolyástól fokozatosan mentesülő egyetemi oktatásba, s egyre szélesebb rétegekhez jutott el, s hogy lehetővé vált filozófiai problémák megfogalmazása magyar nyelven is. Nemzeti filozófiatörténet alatt így elsősorban a filozófia magyar kultúrán belüli megjelenését, hatását érthetjük, azt a módot, ahogyan folyamatosan kialakult a filozófia hazai művelésének praxisa, ahogyan az európai filozófiai hagyomány, a különböző filozófiai áramlatok befogadása megtörtént, ahogyan ezzel párhuzamosan önálló alkotások születtek, s nem egy specifikusan magyar filozófiai rendszert vagy nézőpontot, amely hatással lett volna a filozofálás európai gyakorlatára. Annak viszont határozottan megvan a maga története, ahogyan a filozófia gondolatok adaptációja végbement, ahogyan a filozófia megjelent a magyar nyelvi és kulturális közegben, s ahogyan az alkotó és befogadó mechanizmusok működtek. A filozófiai gondolkodás hazai történetének kutatása így kikerülhetetlen filozófiatörténeti feladat, noha a vizsgálódás elsősorban talán nem is filozófiai, filozófiatörténeti, hanem kultúrtörténeti dimenziókat nyit meg számunkra.

A kérdésre, miszerint létezik-e magyar filozófiai hagyomány, az előzőek értelmében adhatunk igenlő választ, noha ez a hagyomány olyan amilyen, jelenlegi filozófiai életünk előzményeül szolgál ugyan, de aktuális jelenlétét, hatását tekintve korlátozott. Nem hiszem, hogy a mai filozófiai folyamatok megértése, egy szervezettebb magyar filozófiai kultúra megteremtése elsősorban a magyar filozófiai hagyomány ismeretén múljon. Többek közt akkor tekinthető organikusknak egy filozófiai kultúra, ha figyelmét nem kerüli el önmaga még oly esetleges hagyománya. Eme tradíció kutatásával ugyan nem kerülünk közelebb a kurrens filozófiai problémákhoz, a filozófia egyetemes sorsának feltérképezéséhez, ám magára valamit is adó filozófiai kultúra mégsem kezelheti önmaga hagyományait mostohán, saját háttérországának rendezettségében érdekelt kell, hogy legyen.

Ha problémás a múlthoz való viszonyunk, akkor a jelenhez való viszonyunk is az. Mert örökösen felveti a kérdést, hogy lehet-e, illetve hogyan lehet magyar nyelvi és kulturális közegben filozófiát művelni, hogy milyen legyen filozófiai kultúránk, a filozófia művelésének milyen lehetőségei adóttak számunkra ma, mi határozza meg mai filozofálásunk gyakorlatát? A múlt hosszasan sorolható kérdései így a jelen kérdései is, nem lezárt, hanem mindig visszatérő kérdések. Ha úgy tetszik, ezeket a kérdéseket (s nem feltétlenül a válaszokat) kaptuk örökül elődeinktől. A magyar filozófiai hagyomány teljesítményei talán sok esetben feledhetők, de az iménti kérdésekkel jelzett háttérmotivumai nem. Szellemi életünk és kultúránk ma sem nevezhető filozofikusnak. Specifikusan magyar nemzeti filozofiaról ugyan már régóta nincs szó, de a filozofálás magyar nyelvéről és közegéről igen. A magyar filozófiai kultúra alakulásának megvannak a maga alternatívái. Mások az életközlényeink és élményeink itt Közép-Európában. Talán nem volna baj, ha a hagyományos receptív mechanizmusok és a saját élményvilág, a befogadás és az önálló alkotás igénye együttesen jelenne meg a hazai filozófiai gondolkodásban. Ha a filozófia valóban kultúraformáló esemény lehetne.

Számtalan adóságunk van még a magyar filozófiai hagyomány kutatása terén. Korzakok, életművek monografikus feldolgozása hiányzik. Am én – hogy csak egyetlen, álta-

lam fontosnak tartott dolgot emeljek ki – mást is hiányolok, még hozzá a publikációk pontos bibliográfiai nyilvántartását, vagyis a magyar nyelvű filozófiai szakirodalomban való megbízható tájékozódás lehetőségét. A mai napig nem létezik olyan egységes bibliográfia, amely pontos információkkal látna el bennünket a magyar nyelven megjelent filozófiai publikációkról. Az adatok sok helyen, sokféle módon vannak rögzítve, léteznek részbibliográfiák, ugyanakkor alkotó személyiségek életmű-bibliográfiái nem állnak rendelkezésünkre, sőt a kurrens szakirodalomban való tájékozódás is nehéz. A probléma korántsem új keletű. A XIX. század végétől többször megfogalmazódott az igény a filozófiai publikációk összegyűjtésére és feldolgozására vonatkozóan. Csak egyetlen példát említek. Bartók György egy 1928-ban megjelent írásában összefoglalta a teendőket a magyar filozófia történetének kutatása tekintetében. Az általa vázolt munkaprogram első pontja a magyar filozófiai bibliográfia összeállításának szükségességét hangsúlyozta, mert véleménye szerint egy alapos bibliográfia nélkül még azt sem lehet felmérni, hogy a filozófia hazai művelése során milyen művek jelentek meg nyomtatásban. Azóta sem áll rendelkezésünkre megbízható és teljes bibliográfia. Pedig egy ilyen bibliográfia, vagy szakirodalmi adatbázis létrehozása már pusztán amiatt is fontos feladat lenne, mert jelenleg évente mintegy 1000–1200 filozófiai vonatkozású publikáció (könyvek, tanulmányok, recenziók, fordítások stb.) jelenik meg magyar nyelven, ami feltételezi, hogy a filozófiának számos művelője mellett érdeklődő hazai közönsége is van).

A tudományos kutatás és kommunikáció ma nagyrészt a rendelkezésre álló információkon alapszik. Az információ infrastruktúra fejlődése pedig szinte parancsolóan írja elő számunkra, hogy éljünk a számítógépes hálózatok által nyújtott lehetőségekkel. Ma már nem okoz gondot, hogy elektronikus hálózati úton tájékozódjunk a külföldön megjelenő legfrisebb filozófiai szakirodalomban. Talán nem ártana, ha legalább a publikációk nyilvántartása, a tájékozódás biztosítása, egyáltalán a magyar filozófiai kultúra háttérszágának rendezettsége tekintetében behoznánk valamit a fejlettebb filozófiai kultúrákkal szembeni lemaradásból. A kurrens bibliográfiák összeállítása mellett a magyar filozófiai múlt során született publikációk összegyűjtése, feldolgozása és rögzítése nagyban megkönnyíthetné a tájékozódást, és elősegítené a kutatói tevékenységet, ezáltal a magyar filozófiai hagyomány viszonylagos értékeinek a feltárását és értelmezését, sőt alapja és megbízható háttérforrása lehetne a későbbiekben minden recepciótörténeti vizsgálódásnak. Egy ilyen program megvalósítása esetén olyan egységes elektronikus szakirodalmi adatbázis állhatna a hazai filozófiai, sőt tágabb értelemben szellemi és tudományos élet rendelkezésére, amely hálózati úton mindenki számára könnyedén elérhető és kezelhető lenne, s amely alapján tájékozódni lehetne mind a kurrens, mind pedig a régebbi magyar nyelvű filozófiai szakirodalomban. A szakma egyre hangsúlyosabban megfogalmazódó igényét elégíthetné ki ezáltal. Az adatbázis járulékos részeként pedig az egyes publikációs tételek interaktív megjelenítésével, egy digitális szakirodalmi archívum létrehozásával az információáramlás és a kommunikáció új formáinak kialakítása irányába tehetnénk nagy lépést. A magam részéről mindezt nemcsak fontosnak tartanám, hanem ennek érdekében igyekszem lépéseket is tenni.

Akár mai, akár régebbi magyar filozófiai szövegeket olvasunk, tematikus kérdésekbe ütközünk. Látunk kell, hogy a *Van-e magyar filozófiai hagyomány?* kérdésre adott válaszok felvetik a *Milyen a mai magyar filozófiai kultúra?*, a *Milyen filozófiai életünk ma?* kérdéseit. Milyen releváns válaszaink vannak ezekre a kérdésekre? Vagy csak teendőink volnának?

Lendvai L. Ferenc

Az elmúlt tíz évben elég sok megnyilatkozás látott napvilágot a magyar filozófiai hagyomány létének kérdésében. A diszkusziók során megfogalmazódott, illetve kikristályosodott néhány megállapítás, melyek ugyan szinte közhelyszerűen is megfogalmazható igazságokat tartalmaznak, ám a közhelyeknek is jogosultságuk lehet, ha képzelgésekkel szemben fogalmazzák meg őket. Ilyen Lapalisse-féle igazságoknak tekinthetjük: (1) Nincs és nem is lehetséges valamiféle eredendő és sajátos magyar filozófia (Karácsony Sándor eleinte ugyan beszélni látszott ilyesmiről, később azonban ennek a *prima facie* irracionális eszmének igenis racionális megoldást adott), ahogyan nincsen persze eredendően görög vagy német filozófia sem. Igaz, hogy Platón vagy Arisztotelész filozófiája a görög, Kant és Hegel filozófiája meg a német nyelv és gondolkodás közegében fogalmazódott meg, s ez nyilván ad neki bizonyos megformálásbeli sajátosságokat, melyekről a művek fordítói sokat tudnának beszélni – ettől még azonban e filozófiák nemcsak a görögök illetve a németek tulajdonai, hanem az egész filozófus-közösség és filozófia-olvasó nagyközönség számára hozzáférhetők. (2) A nyelvi és gondolati megformáltságban (vö. Whorff-féle nyelv-elmélet) tehát nyilván mindig jelentkeznek ugyan szociokulturális sajátosságok, ezek azonban valóban a megformáltságban jelentkeznek, s nem leküzdhetetlen akadályai a tartalom más nyelven történő visszaadásának. A középkori filozófiai irányok különbözőségei nem a nyelvi vagy nemzetiségi hagyományok mentén strukturálódtak (pedig volt elég ilyen különbség Aosta és Canterbury, Köln és Párizs között), hanem a latin nyelvű kozmopolita kulturális közeget benlül, ettől független erővonalak mentén. A Britanniában dominánssá vált empirista, a Franciaországban dominánssá vált racionalista, a német területeken dominánssá vált dialektikus hagyomány nem *an sich* az angol, a francia, a német nyelv szülötte, mint inkább ezek a dominánssá lett hagyományok alakították magukhoz a nyelvet (a német anyaországtól elkülönülő Ausztriában ez nem is történt meg így). (3) Ha eleve lehetséges közös nyelv, legyen az akár a közös latin vagy angol (vagy a matematizálható tudományok számára a matematika), akkor a más nyelvre való lefordíthatóság problémája persze nem is vetődik föl, egyéb esetekben azonban igen. Ebben (de csak ebben) a tekintetben a filozófiai alkotások a költői alkotásokhoz hasonlíthatók. A kérdés akkor pedig az lesz, hogy mikor fognak erőfeszítéseket tenni egy görög, német vagy magyar költői vagy filozófiai teljesítménynek egy másik nyelvre történő fordítására: nos, nyilván akkor, ha ezt a teljesítményt olyannak ítélik, ami a másik nyelvi és kulturális közeg számára is fontos és új mondanivalót hordoz. Norvégül vagy dánul éppúgy nem tud senki Nyugat-Európában, mint hollandul, mégis lefordították nemcsak Ibsent, de Kierkegaard-t is – nem tudunk azonban hollandi filozófusok nemzetközi sikeréről Multatuli irodalmi sikere mellett. Mármost Pauler Ákost bizonyára könnyebb németre fordítani, mint Ady Endrét, Brandenstein Béla meg egyenesen németül írta műveinek jelentős részét – ha tehát mégsem épültek be a német és rajta keresztül a nemzetközi filozófiai kultúrába, akkor ez azt jelenti, hogy műveikben (legalábbis eddig) nem fedeztek föl olyan mondanivalót, amit előttük még senki nem fogalmazott meg hatásosan nemzetközileg. Lukács György – részben eleve németül írt, részben németre fordított – műveinek azonban éppúgy megvolt a nemzetközi sikerük, amint az Kierkegaard műveinek esetében történt, bármekkora különbségek legyenek is egyébként köztük.

Eddig a közhelyek. Ami azonban következtetésként adódik, talán már nem közhely. Mi ugyanis (mi magyarok, vagy méginkább: mi magyar filozófusok) tudjuk, hogy igenis vannak vagy lehetnek értékek Pauler vagy akár Brandenstein stb. műveiben is, legalábbis a mi számunkra – ha nyilván nem is akkorák, mint Kierkegaard vagy Lukács, vagy más összevetésben, mint Ady Endre *oeuvre*-jében. Miközben nemhogy a nemzetközi filozófiai irodalom, de a magyar ún. művelt közönség sem igen hajlandó tudomást venni erről. Így fogalmazódik meg azután „filozófiai hátramaradottságunk” több évszázados tézise, s válik a magyar filozófiai hagyomány domináns elemévé a *kisebbrendűségi komplexus*.

De vigyázat! A hollandusoknak és a hollandiai filozófusoknak *nincs* kisebbségi komplexusuk, azért mert ők kis nép, vagy mert (Spinozát most nem számítva) nincs nemzetközi hírű filozófusuk. A nyolcvanas években több magyar-holland filozófustalálkozó zajlott le (a konferencia-anyagok közül egy Hollandiában megjelent, a többi a Lukács Alapítvány támogatásával sikerült ugyan nyomdakész állapotba hozni, de a kinyomtatásra évek óta nincs pénz), aholis a holland kollégák fontosnak tartották elmondani: a magyar és a holland egyaránt kis nép, de mindkettőnek vannak nagy kulturális értékei. Habár nem egyformán: Hollandiának van Rembrandtja, Magyarországnak meg Bartókja – és aztán boldogan fedezték föl maguknak Csontváryt. Büszkéek tehát az értékeikre, és tisztelik mások értékeit – de ha nekik nem lenne Rembrandtjuk, illetve nekünk Bartókunk, akkor más meglévő értékeket tisztelnének. Mi gyakran idézzük Zrínyi (a maga cirkumstanciái közt csodálatosan helyénvaló) mondását, miszerint „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”, de néha az emfázis mintha zavaró felhanggal vegyülne: hogy ti. *mi* nem, de mások talán igen. Bízom benne, hogy egy könyvemben sikerült megmutatnom: Közép-Európa nincs, nem volt, és nem is lehet soha. Magyarországon azonban tudományos kutatóintézeteket és egyetemi tanszékeket bázisoznak e fogalomra, kifejezve azt az öntudatot, miszerint mi (ha már nyugat-európaiak nem lehetünk) közép-európaiak vagyunk – *mi* igen, de orientális és balkáni szomszédaink persze nem! Holott nem az a nemzet alábbvaló, amelyiknek nincsenek (Rembrandt vagy Bartók nagyságrendű) értékei, hanem az, amelyik nem becsüli meg a meglévő értékeit. A kisebbségi komplexus nem egyszerűen egy kis nép sajátja, hanem olyan kis népé, amely mindenáron nagy akar lenni vagy annak akar látszani. Magyarország nem „alábbvaló” attól, ha nincs a brithez, a franciához, a némethez hasonló nagyságrendű filozófiája (ez tudomásul veendő tény, mely történelmünkben és kultúrtörténetünkben adódik), ha viszont mindenáron erre a szintre akarjuk magunkat fölfűjni, csak neveltségessé válunk. Szégyellnünk ugyanis csak azt kell, ha nem becsüljük meg a ténylegesen meglévő értékeinket.

Nem gondolom, hogy a kortárs magyar filozófiának vagy filozófiai életnek föltétlenül úgymond „megújulnia” kellene, márcsak azért sem, mivel nem világos, hogy ez mit jelent. Lehetséges persze, hogy a magyar filozófia tényleg meg fog – valamilyen értelemben – újulni, de ennek egy előzetes programja a fejlődés erőtétését jelentené. A fejlődés azonban szerves folyamat, s így nem tudható előre, milyen előzetes terv válik be, és milyen nem. Nemcsak művek születése nem tervezhető, de mozgások sem. Alexander és Bánóczy például derék középszerű filozófusok voltak, mégis nagy sikert és máig tartó pozitív hatást értek el a Filozófiai Írók Társaság megindításával. Ezzel szemben Lukács és Fülöp nem voltak akármilyen tehetségek, mégis megbuktak A Szellem erőtétett „megújulási” törekvéseivel.

Aminek tehát tényleg meg lehetne és alkalmasint meg is kellene újulnia, az a magyar filozófiai kultúra, s ehhez tényleg tanulhatunk valamit a magyar filozófiai hagyományból: mégpedig azt, hogy nem „eredményeket elérni”, hanem egyszerűen dolgozni kell. A társadalmi és politikai közéletnek programot adó elméletek erőtétése: voluntarizmus, az öncélú elemzésekben való elmélyülés: nárcizmus. Az éppen aktuális *demier cri* importja éppolyan külsődleges eredetiség, mint a klikkbe zárkózás és minden egyéb ignorálása. Mint 15 éven át a Magyar Filozófiai Szemle főszerkesztőjének, bőségesen volt alkalom megismerkedni e magatartástípusokkal. Mindezek álmegoldások. Erre is alkalmazhatók Prohászka Lajos – más összefüggésben mondott – szavai: „Nem az elvrt folyt a küzdelem, hanem inkább az elv volt a küzdelemért.” Menjünk be egy könyvesboltba, és nézzünk körül: mi kapható, menjünk be egy könyvtárba, és vizsgáljuk meg: mi olvasható ott (mármint nem a katalógus szerint, hanem tényleg) – ilyesmiken mérhető le a filozófiai műveltség állása. Hagyomány nélkül nincs megújulás, ahogyan klasszikus nélkül sincs modern. Ezért kevés dolog okoz ma akkora kárt Magyarországon, mint az ún. „posztmodern” anarchista tudomány- és tradícióellenessége, gátlástalan szubjektívizmusa. A példaként említett hollandiai filozófiai kultúrának nem árt, mert az elég erős hozzá – előbb filozófiai műveltségünk legyen hát nekünk is, a többi majd jön magától. Vagy ha nem, akkor úgyis minek.

Nem sokat tudunk, holott mindent tudnunk kellene, keveset végeztünk el, tehát sok mindent kell elvégeznünk. A jelen állapot: nemzeti szégyen. Pontos adattárakra, használ-

ható bibliográfiákra és monográfiákra, tervszerű szövegkiadásokra lenne szükség. De hogyan remélhetnénk mondjuk egy „Magyar Filozófiai Írók Tára” sorozatot, amikor a Filozófiai Írók Tára is halott?! (És ez senkit nem zavar.) Hogyan remélhetnénk a – jelentős vagy kevésbé jelentős – magyar filozófusok életművének földolgozását, amikor egyetlen igazán nagy filozófusunk, Lukács György életművének földolgozása is ott tart, ahol?! (És a nyomorral küszködő Lukács Archivumon kívül ez sem zavar senkit.) Ha sokan azt gondolják: magyar filozófia lesz, én azt szeretem hinni: volt is.

Mester Béla

Nemigen szokás a magyar filozófiáról konferenciát szervezni, tanulmánykötetet szerkeszteni, kurzustervet összeállítani anélkül, hogy rögtön az elején hosszas fejtegetésekbe ne bocsátkoznánk a tárgy pusztá létének, így a vállalkozás jogosultságának a bizonyítására. Ez a felfokozott önreflexió vajon maga a filozófiának minden tárgyára, így önmagára is vonatkozó örök és folyton újra feltámadó rákérdézőse, vagy csupán mentegetőzés annak jeleként, hogy tevékenysége értelmében, értékében a magyar filozófia történetírója sem biztos? Mind a két állítás igaz, ugyanis a bizonytalanság mélyén régi, alapvető önértelmezési és a kultúra természetére vonatkozó toposzok húzódnak meg. Amikor pár éve először gondoltam végig ezt a problémát, hajlamos voltam e toposzokat a kultúra történeti önreflexiója, jelen esetben a magyar filozófiatörténet-írás által lerombolandó idolumoknak látni, melyek elemzése a kalapács az egyedül alkalmas eszköz. Ma már azt gondolom, hogy hasonló toposzok nélkül elképzelhetetlen bármilyen kulturális önkép, ezért a feladat inkább e „bálványképek” láthatóvá tétele, néha átépítése vagy tatarozása, sőt, akár újak állítása annak érdekében, hogy munkánk során ne ütközzünk beléjük, hanem inkább meghitt tájékozódási pontként használjuk azokat.

Ezen idolumok mindegyike valamiképpen az *egyetemesség/partikularitás, valamint a filozófia/irodalom* fogalom pár filozófiatörténeti alkalmazásából keletkezett. A nálunk Erdélyi közvetítésével meghonosodott hegelianus gondolat az egyetemeshez a filozófiát, a partikulárishoz – egyebek között – a szépirodalmat köti. Az elgondolás Hegel rendszerén belül konzekvens, logikus: az irodalom érzelmeket, hangulatokat fejez ki, a filozófia pedig gondolatokat. Mivel az érzelmei sokfélék, ezeket sokféleképpen kifejezni erény, tehát jó, ha minél több nemzeti irodalom minél sajátosabban foglalkozik ezek ábrázolásával, e sajátosság pedig a különböző nyelvű nemzeti irodalmakban nyilvánulhat meg a legkönnyebben. A logikai igazság viszont mindenütt egy, így a nemzeti filozófia fogalma éppolyan képzelenség, mint a nemzeti matematikáé. Ez a filozófiai eredetű és a magyar kultúrában is egy filozófus által meghonosított fogalmi séma a (nemzeti) szépirodalmat könnyűszerrel fölmenti a világirodalommal való szembenézés kényszere alól, és ugyanezzel a mozdulattal a nemzeti kultúra kánonjának a meghatározását is rá testálja. Eközben a honi filozófiát furcsa helyzetbe hozza: a fogalomrendszer által belekódolt egyetemesség kirekeszti a nemzeti kultúra kánonjából, miközben a kicsi, partikuláris magyar kultúrához való kötöttsége illuzórikussá is teszi ugyanezt az egyetemességet. A helyzet ma is az, mint évtizedekkel, vagy egy évszázaddal ezelőtt: szépiró esetében a nemzeti klasszikussá válásnak nem föltétele a világirodalmi jelentőség, filozófus esetében két eset van: ha elég szerves része a magyar kultúrának, akkor a nemzetközi elismertség hiánya miatt nem számít klasszikusnak, ha megvan a nemzetközi elismertsége, akkor nagyszámú idegen nyelvű műve miatt könnyű mondjuk a német filozófia részének tekinteni. Az irodalom/filozófia; nemzeti/egyetemes fogalom párok ilyenén használatához kapcsolódik az a magyar kultúrában már a tizenkilencedik század elején kibontakozó folyamat, amelyben – nem utolsósorban Kazinczy tudatos programja

következtében – egyre-másra kanonizálódnak az írói életrajzok, egy-két évtized alatt kialakítva az irodalmár (romantikus) életmódtípusának ideálképét mint mintát a kultúrában, amely minta azután a nemzeti kultúra önmagáról szóló narratívájának fontos része lesz. Ebből a narratívából, amelynek távoli ősei egyébként az alexandriai filozófuséletrajzok, a magyar kultúrában a filozófus, mint tudjuk, kimaradt. Bizonyos forrásokból, főként korabeli levelekből arra lehet következtetni, hogy a kortársak még érezték ennek a hiányát. Sokszor maguk az írók keresik (elv)barátaik között – saját önéletrajzuk írása/élése közben – típusuk párját, aki a filozófus-szerepet megtestesítené.¹ A filozófia mint életmódtípus bevétele a nemzeti kultúra kánonjába azonban végül elmarad, egyébként a (természet)tudósi életmódmintával együtt.² A későbbi nemzedékek számára viszont már a nemzeti kultúrának ez a kánonja lesz a tananyag, és ebben a kánonban, méginkább annak folklorizálódott változatában lírai költőnek lenni magyaros, egyetemi professzornak inkább németes életmódtípusnak számít.

Márpedig a filozófus általában a világon, de nálunk különösen államfüggő intézményekhez kötődő, többnyire egyetemi ember. Az intézmények pedig mindig szűkösek voltak, a nemzeti kultúrához való viszonyuk pedig sokszor ambivalens. Ez a helyzet természetesen az intézményi függésből könnyebben felszabadítható irodalmároknak mint a nemzeti kultúra képviselőinek a szerepét méginkább felerősíti az inkább intézményfüggő filozófusokkal és természettudósokkal szemben.

Úgy látom, hogy a magyar kultúrának és önképének fönt jelzett tipológiai sajátágai ma is rányomják a bélyegüket a magyar filozófia történetírására. Az ebben a munkában lassan kialakuló, műfaji és módszertani tekintetben elkülönülő szövegtípusokat a következőkben látom:³

1. A meglévő szövegek számbavétele, szöveggondozások, kiadások. Ilyen munkára a most lezáruló évtized előtt csak szórványosan volt példa, most viszont hozzáértő emberek, láthatóan átgondolt program alapján létre jól gondozott szövegeket.⁴ Műfajánál fogva ezen a tevékenységen érzik legkevésbé a magyar filozófiatörténettel kapcsolatos összes problémája, ugyanakkor ez az a – régebben hiányzó – alap, amelyből minden további munka kiindulhat.⁵

2. Az egyes filozófusokról szóló tanulmányokon és monográfiákon már látszanak a főntebb említett (ön)értékelési problémák. Az egyetemességprobléma megoldására/elkerülésére két tiszta típus (és persze a közöttük lévő átmenetek) kínálkoznak. Az

¹ Egy, ugyan nem a magyar kultúra vezéregyéniségeit érintő, de az értelmiségi közgondolkodásra annál jellemzőbb példa Tompa Mihály barátsága negyvennyolcas tábori lelkész társával, Litkei Tóth Péterrel, melyben kölcsönösen a poéta és a filozófus archetipikus szerepét osztják ki egymásnak.

² Azt a torzító hatást, amely a természettudósi életmódmintának a nemzeti kultúra kánonjából való kimaradásából ered, a kisebbségi magyar kultúrákban lehet különösen élesen érezni. Másrészt viszont éppen ezek egyikében, az erdélyiben elfogadottabb része a kultúrának a filozófia, mint a magyar kultúrában másutt.

³ A fölhozott példák pusztán illusztrációk a frissebb irodalomból, semmiképpen sem jelentenek reprezentatív mintát.

⁴ Műfajában is újdonságnak számít a kolozsvári-szegedi együttműködéssel készült, az interneten is elérhető bibliográfiái adatbázis, ígéretes és színvonalas kezdeményezés például a szintén kolozsvári Pro Philosophia Alapítvány eddig két kötetet megélt magyar filozófiatörténeti szövegkiadás-sorozata. Jó jel, és, az irodalom/filozófia dichotómia oldódását jelzi, hogy néhány, elsősorban szépirodalommal foglalkozó kisebb kiadó, például az Ister, szívesen ad ki régebbi magyar filozófiai, illetve arról szóló mai filozófiatörténeti szövegeket is.

⁵ Ide kell még sorolni, hogy lassan megteremtődik némi fóruma a magyar filozófiatörténetnek az ezzel foglalkozó szakkonferenciák többé-kevésbé rendszeressé válásával.

egyik az európai kölcsönhatások aprólékos filológiai kimutatása,⁶ a másik a szerző tárgyul választott szövegeinek korrekciós rekonstrukciója, a hatások, párhuzamok bemutatását a legszűkebb (magyar) környezetre redukálva. Egyik megközelítéssel szemben sem lehet semmilyen módszertani kifogásunk. Ezek, ha jól vannak megírva, értékes, más kutatók számára a továbbiakban is felhasználható munkák. (Már csak azért sem lehet szemléletmódjokkal szemben kifogásom, mert a magyar filozófiatörténettel kapcsolatos saját írásaim jó része is besorolható az említett kategóriákba.)

A magyar filozófiai teljesítmények egyetemes értékének és a nemzeti kultúrában elfoglalt helyének a megítélése azonban megkerülhetetlenné válik az itt tárgyalandó utolsó szövegtípusban.

3. Átfogó kézikönyvek, szintézisek. Ebben a műfajban azonban furcsa módon jószerivel csak Nyugat-Európában írott példa van.⁷ Főleg Steindler munkájának a születése paradigmatis. A magyar származású szerző nem elsősorban a magyar kultúra iránti elkötelezettségből kezdett el foglalkozni a témával, hanem a düsseldorfi egyetemnek a filozófiatörténet-írás elméletével foglalkozó programjához kapcsolódva témavezetője hívta föl a figyelmét arra, hogy fontos *egyetemes* tanulságokkal szolgálja a közép-európai kultúrák, például a magyar kultúra filozófiatörténet-írás hagyományának a feldolgozása.⁸ (Mikor jutna eszébe magyarországi doktoranduszunk ilyenmiről disszertációt írni? Pedig szinte rajta ül a feldolgozandó irodalmon – ellentétben Steindlerrel.)

Ez a szintézis-kísérlethez szükséges elméleti megfontolás, vagyis, hogy a magyar filozófia történetének feldolgozása egyetemes tanulságokkal szolgálhat *mint filozófiatörténet*, az általa tárgyalt művek egykori jelentőségétől függetlenül, és beilleszkehdhet a nemzeti kultúra általában vett történetírásába is, sőt, köze lehet a nemzeti identitás történeti vizsgálatához és akár szinkron, normatív megalapozásához is, úgy látszik, egyelőre még a kelleténél ritkábban jelentkezik filozófiatörténet-írásunkban.⁹

⁶ Erre a legfrissebb példa Hajós József nemrég megjelent könyvének jó néhány tanulmánya (*Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.)

⁷ Természetesen Hanák Tibor kötetekre gondolok és Larry Steindler munkájára (Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung). [A magyar filozófia – történetírásának tükrében] Karl Alber Verlag, Freiburg/München, 1988. Magyarul részletek olvashatók = Kellék. Filozófiai folyóirat, 1997. 7. Sz. [Kolozsvár] ford. Balogh Brigitta. Tervezik az egész kötet fordításának a megjelentetését is.

⁸ Steindler szóbeli közlése.

⁹ De nem példa nélküli. A (kisebbségi) nemzeti identitás és a filozófia kapcsolatáról folyt például élénk vita nemrégiben a Magyar Kisebbség [Kolozsvár] hasábjain. (1998. 2., 3–4. szám), a peremlét partikularitásából egyetemes törvényszerűségeket levezetni kívánó elméleti beállítódásról árulkodik Mészáros András két fontos kötetének már a címe is (A marginalitás szelíd bája. Pozsony, Kalligram Kvk., 1994. A filozófia határvidékén, Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1996.)

A kulturális identitást filozófiai módon megragadni kívánó határon túli példák úgy tűnik, nem véletlenek: kisebbségi körülmények között minden, a kulturális identitással kapcsolatos kérdés élesebben vetődik föl, ugyanakkor az itt élő értelmiségi találkozik a többségi nemzetnek ugyan hevenyészve és ideologikusan, de a tudományos hivatalosság és az egyetemi curriculumok szintjén mégiscsak képviselt nemzeti filozófiai kánonjaival, amellyel szemben fölmerül a saját hagyomány felmutatásának az igénye. Nem is beszélve arról az esetről, ha — mint Erdélyben — tényleg van a kisebbségi kultúrának erős teoretikus hagyománya.

Ugyanakkor Magyarországon teljesen új jelenség, hogy a filozófus tudományfilozófusként-tudománytörténészként lép be a nemzeti hagyomány egy igen fontos szeletének, tudniillik a legnemzetibbnek tartott tudományok történeti önképének a vizsgálatába. (L. pl. Békés Vera: A hiányzó paradigma című kötetében a magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó példákat.)

Éppen a föntiek miatt változott meg a véleményem a magyar filozófiai lexikon és filozófiatörténeti kézikönyv hiányával kapcsolatban. Régebben, úgy is, mint könyvtáros, az ilyen 'primer tájékoztatóeszközök' létrehozásának adtam volna elsőbbséget, ha rajtam múltott volna a kutatási pénzek elosztása. Ma már örülök neki, hogy az évtized elején nem ezzel kezdtek/kezdtük. Talán most, sok filológiai aprómunka és szövegkiadás, kevesebb értelmezés, még kevesebb, de azért mégiscsak valamicske elméleti-módszertani vita után e tudományterület is vehetné lassan a bátorságot, hogy e korpuszok megalkotásával, ha már a nagy nemzeti kanonizációból lassan két évszázada kimaradt, legalább önmagát kanonizálja.

Mészáros András

A szerkesztő felkérését megtiszteltetésnek veszem, ezért megpróbálok a legpontosabban, ugyanakkor sarkítottan is fogalmazni.

1. Egy dilemmával kell kezdenem a választ. Mi az, hogy *magyar* filozófiai hagyomány? Mit jelent a jelzőként használt kifejezés: magyar? Magyar nyelvűséget? Ebben az esetben könnyű a válasz, mert Apáczai korai kísérletét is beszámítva a 18. század végétől már beszélhetünk magyar nyelvű filozófiáról. Élek a gyanúperrel, hogy a feltett kérdés nem a magyar nyelvűséget illeti, hanem valami mást. Valami olyasmit, ami a magyarországi filozófiának sajátos jelleget kölcsönöz és ami megkülönbözteti más bölcseletektől. Erre is lehetne válaszolni, hiszen a Kant-vitával kezdődően, a „hegeli pör”-ön és az egyezményes filozófia kísérletén át Erdélyi Jánosig, majd pedig Böhm Károlyig (először programként, majd pedig a kritika tárgyaként) megjelenik a hazai filozófiai vitákban a „nemzeti” jelleg témája. Tudjuk azonban azt is, hogy ez meddő kísérlet volt.

Akkor hát mi legyen a válasz? Értelmezni kell elsősorban a jelzót. A „magyar” mint jelző a filozófiával összekapcsolva nem jelenti ugyanazt, mint az irodalommal kapcsolatban. (Habár ott is érdemes lenne vitát nyitni a középkori és humanista szerzők alkotásai esetében.) Gondoljunk el, hogy a filozófia Magyarországon a 19. századig (és még akkor is) iskolákban művelt filozófia volt, és sokban függött attól, hogy milyen felekezet iskolájáról van szó, esetleg hogy a filozófia tanára milyen külföldi egyetemen fejezte be tanulmányait és hogy milyen eszmei hatások érték őt. Elég, ha csak összehasonlítjuk a katolikus és a protestáns iskolákat. A 17. és 18. század magyarországi jezsuita gondolkodói a rendi iskolaügy szabályait betartva oktattak, és bizonyos „nemzeti” jelleg csak a 18. század végén jelenik meg náluk, akkor, amikor a rendet betiltják. *Makó Pál* magyar terminológiai szótár elkészítését sürgeti, *Handerla Ferenc* pedig megírja az első ismert magyarországi filozófiatörténetet, de csak két magyarországi gondolkodó nevét említi. A református filozófusok esetében már felismerhetőbb az említett „nemzeti” jelleg, habár ez is inkább az egyház ügyeit, semmint a filozófiát érinti, és magyarul is csak Apáczai írja meg műveit. Igaz viszont, hogy a 18. század végén beinduló anyanyelvűsítésnek egyik úttörői a református filozófusok. Az evangélikusok később térnek át a magyar nyelvre, de a kantii filozófia melletti következetes kiállásuk és ennek a gondolatrendszernek az axiológiába való átfordítása az ő művük.

Ki tehát a magyar filozófus? A jezsuita *Hevenesi Gábor*, akinek a magyar történelmet érintő jelentős kéziratgyűjteménye volt, de csak latinul írt, vagy a református *Apáti Miklós*, akinek a karteziánus irányú műve Amszterdamban jelent meg (ugyancsak latinul), de hazatérve már nem foglalkozik a filozófiával, esetleg az evangélikus *Carlowszky Zsigmond*, aki latin nyelvű logika-tankönyvében a magyarországi logika történetét is megírja, vagy talán – hogy tovább bonyolítsuk a kérdést – a német *Anton Krel* és a szlovák *Stephan Tichy*, akik Pesten, illetve Kassán próbálkoznak a kantii filozófia meghonosításával, de

politikai okokból mindkettőjüket kiebrudalják a filozófiából? És ezek után mi a magyar filozófia? Hiszen nagyon sokáig túlnyomórészt latin nyelven, néha pedig németül íródik. A minták pedig eleinte a neoskolasztikától Descartes-on, Leibnizen, Wolffon át Kantig terjednek, a 19. században pedig már szinte megszámlálhatatlan az irányzatok és a követett filozófusok száma.

A választ talán éppen a magyarországi filozófia iskolai jellegében találhatjuk. Mert mit is szolgált a filozófiaoktatás? Azt, hogy az adott iskolarendszer megszabta eszmei tájékozódást nyújtson. Azaz behatolt a kultúra minden területére. Ha ily módon kimutatható az adott filozófus és filozófia hatása a magyar művelődéstörténetben, akkor már részben könnyebb a dolgunk. Részben – mondom –, mert akkor viszont művelődéstörténeti összefüggésekben kell tárgyalnunk a filozófia történetét is. Ez nemcsak a magyar(országi) filozófia esetében van így, hanem minden olyan nemzet esetében is, amelynél a filozófia emancipálódása megkésve követte a szellemi élet más ágazatainak önállósodását.

Ha ebben az értelemben válaszolom meg a feltett kérdést, akkor a magyar filozófiai hagyományt egyrészt az adott felekezeten belül, másrészt a művelődéstörténetben lehet kimutatni. Szerény ismereteimen alapuló sejtésem szerint a kantianizmus az az irányzat, amelyik a 19. századtól a legerősebben hatott a magyarországi és a magyar művelődésre. A magyarországit és a magyart azért választottam ketté, mert a 20. század elejéig a magyarországi beleszámítandó a német és a szláv kultúra jelenléte is. Egyébként ez is bonyolítja a válaszlehetőségeket.

2. Előrebocsátom, hogy válaszom ebben a kérdésben a kívülálló válasza. A kívülállót úgy értem, hogy nem vagyok besorolódva a magyarországi filozófia intézmény- és érderendszerébe. Leszámítva persze a személyes kapcsolatokat, a gyér magyarországi publikációs lehetőségeket és a konferenciákon való részvételeket.

A magyar filozófia múltja csak úgy van jelen, ahogyan a mindenkori magyarországi filozófusok mindig is jelen voltak kollégáik számára. Vagyis sehogy vagy alig. A 19. századig félkezén megszámlálható az egymásra reagáló gondolkodók száma. Ha van vita, akkor az nem filozófiai, hanem teológiai vagy egyházi. A 19. századra is inkább az elsöprő kritika, a visszaautásítás, esetleg a félreértés a jellemző. A magyarországi filozófusok mindig inkább a külföldi rendszereket másolták–követték–kommentálták. Ennek lehet óriási szerepe, mert biztosítja a lépéstartást a történésekkel (lásd Erdélyi értékelését), de lehet negatív hatása is, mert a hazai kezdeményezés a semmibe hull.

Van egy apokrif megjegyzésem is a kérdéshez. Véleményem szerint a magyar filozófia múltjával való foglalkozás önterápia is egyben. Az elmúlt kb. tíz évben megnőtt azok száma, akik betörték erre a terepre. Úgy működik ez, mint a hajdankori népvándorlás: az, akit kizorítanak addigi területéről, átvándorol a legközelebbi és legkönnyebben elfoglalható területre. Hadd ne mondjam, honnan szorultak ki emberek, akik itt keresnek megélhetést. Én csak azt remélem, hogy lesznek köztük olyanok, akiknek a magyar filozófia történetével való foglalkozás nemcsak átmeneti feladatuk, hanem szívügyük is lesz.

3. Válaszom rövid lesz. Egyrészt azért, mert az elvégzett munka esetében itt most nincs hely lajstromozásra, másrészt azért, mert az elvégzendő feladat dióhéjban a következő: meg kell jelentetni a magyar filozófia lexikonát. Magyarán: egy olyan kézikönyvet, amely bemutatja az összes számbavehető gondolkodót, azok biográfiai és bibliográfiai adataival, műveik rövid ismertetésével és a szekunder irodalommal egyetemben.

A monográfiák és az összefoglaló áttekintések is nagyon fontosak, de a legaktuálisabb feladatnak én ennek a lexikonnak a megírását tartom. Ez persze nem kis munka, de nem hagyatkozhatunk az idők végezetéig a jó öreg Szinnyeire.

Somos Róbert

A „filozófiai hagyomány” kifejezést sokféle értelemben használjuk, kezdve az egészen konkrét jelentéstartománytól, pl. egy meghatározott filozófushoz (pl. platonizmus), vagy konkrét filozófiai problematikához (pl. innatizmus) kapcsolódó értelemben, ugyanakkor egészen tág jelentésben is, pl. szoktunk szólni kontinentális filozófiai hagyományról. A hagyományképződés formái is fölöttébb változatosak; az athéni filozófiai hagyomány a szóbeli vitatkozásokon alapul, a középkori nem anyanyelvi jellegű és teológiai intézményrendszerben képződik, a modern polgári filozófia pedig nemzeti nyelven szólal meg, állami egyetemek, a nyomtatott sajtó, egyesületek stb. képezik intézményesült háttérbázisát. Nyilván ez utóbbi formához kapcsolódik valamelyest a „magyar filozófiai hagyomány” fogalma.

A szó legegyszerűbb értelmében természetesen létezik magyar filozófiai hagyomány, hiszen kb. a XIX. század elejétől kezd kialakulni a magyar filozófiai nyelv, melyet azóta is használunk, s a XIX. század végére nagyjából körvonalazódik az az intézményrendszer is, amely kereteket biztosított a honi filozófiai élet számára. Nyilvánvalóan ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna korábban jelentős gondolkodók, akik Magyarországon működtek, latinul, németül vagy magyarul írtak. Nem kapcsolja azonban őket össze olyasmi, amit tradicionálisan nevezhetnénk – jószerivel nem is ismerték egymás munkásságát – , s ami ezzel összefügg, nem volt közöttük meghatározó filozófiai egyéniség. Márpedig egy karakteres gondolkodó vagy egy kiforrott intézményrendszer egyike mindenképpen előfeltétele a filozófiai hagyományképződésnek, amelynek folyamata és jellege meglehetősen különbözik mind a művészeti, mind a szaktudományi tradíciók kialakulásától. Amikor magam a XIX. század végétől számított időszakokkal kapcsolatban beszélnék szorosabb értelemben vett magyar filozófiai tradícióról, ez nem szabad, hogy olyasmit jelentsen, mintha szerintem a korábbi időszak gondolkodóiról már végleges képpel bírnánk. A magyarországi filozófia története éppen csenevész jellege miatt még komoly meglepetésekkel szolgálhat, nincs egy elfogadott, kikristályosodott értékrendszer, kevés bölcselő munkásságát tekinthetjük feldolgozottak.

Ha első megközelítésben azt mondjuk, hogy kb. kétszáz éves a szorosabb értelemben vett magyar filozófiai tradíció, akkor ezen belül meglehetősen éles cezúrák jelentkeznek. Hisz csak a XX. századra vonatkoztatva jól elkülöníthető ugyanis az első világháború előtti, a két háború közötti, a nyolcvanas évekig tartó s a közelmúlt filozófiai közege egymástól. Azt hiszem, szükségtelen ecsetelni, hogy milyen radikális változásokról van itt szó. Az ilyen hektikus időszak nem kedvez a hagyományok kialakulásának. Nyilvánvaló, hogy az a kérdés, vajon létezik-e valamiféle magyar filozófiai hagyomány, azt firtatja, vajon van-e valamilyen családi hasonlóság a magyar filozófusok szellemi vonalvezetése tekintetében, hasonlóan ahhoz, hogy pl. angol empirisztikus, pozitivistikus és praktikus jellegről, német spekulatív, idealisztikus filozófiai hagyományról, olasz retorikai és történeti karakterű filozófálásról vagy éppen a lengyel bölcsélet terén szimbolikus logikával felvértezett gondolkodásmódról szokás szólni. Általában – de nem mindig – ezek a nagy számok törvényén alapuló karaktervonások igen hosszú idő alatt formálódnak ki, zavartalan hagyományképződés szükségeltetik kialakulásukhoz, s gyakran ez sem elég, hisz aligha mondható meg, mik lennének a magyarnál szerencsésebb intézményi struktúrákkal bíró holland, spanyol vagy éppenséggel svéd filozófiai hagyomány karakterisztikumai. Időnként elhangzottak olyan értékelések, melyek szerint van ilyen sajátosan magyar karakter: pl. az egyezményes filozófusok, Hetényi János és Szontagh Gusztáv szerint az irányzatok, az érzékelés és az elméleti tevékenység közötti arany középut elfogadása a józan magyar ítélőkészségre utal. Alexander Bernát a következőkben látja a magyar jelleget: szabadságszerető, az angol utilitarizmustól, francia mechanikus materializmustól és német misztikus spekulációktól elkülönülő, de a gondolkodásba vetett németes bizalommal, francia világossággal és realiztikus angol attitűddel bír a magyar filozófiai karakter. Némileg más optikát nyújtva Pauler Ákos a háború utáni helyzetben az antik örökségre támaszkodó logikai idealizmus philosophia perennisét

ajánlja a magyar kultúra egészét megalapozó bölcséletnek. Feltűnő azonban három közös jegy megléte ezekben a felvetésekben. Egyrészt nem tényeken, hanem vágyakon és elvárásokon alapulnak, másodsorban mintegy eszmei kivételülései az őket ligondoló filozófusok teóriáinak, s végül, hogy egyeztető, eklektikus arculatúak. Vigasztaló ezekben az elképzelésekben legfeljebb az lehet, hogy az egyezményesek filozófiai dilettantizmusához képest Alexander Bernát impresszionisztikus és rendszeridegen bölcsellete s elgondolása a magyar jellegről azon túl, hogy teljes képtelenség, mégis előrelépést jelent, Pauler pedig egy sok szállal a hagyományhoz kötődő, de mégis egyéni veretű, karakteres filozófiát volt képes létrehozni.

A főntebbi, némileg a nemzetkarakterológiát megidéző értelemben tehát számomra egyértelmű, hogy nincsen magyar filozófiai hagyomány. Ennél finomabb megközelítéssel azonban élhetünk; az egyes gondolkodók életművének filológiai igényű feldolgozása, a mainál egységesebb konszenzusra igényt tartható értékelési szempontok kidolgozása, a különböző nemzetek bölcséletét összehasonlító elemzések gyarapodása, a magyar filozófia története egymástól jól elkülöníthető szakaszaiban megragadható domináns irányok fölmutatása igenis elvezethet oda, hogy bizonyos általános sajátosságok megformulázásai (pl. a német filozófiai hatások dominanciája) vagy konkrétabb, a hagyomány kialakulását és összetevőit analizáló megállapítások (pl. a tudomány rangjára aspiráló, modern nemzeti intézményrendszerbe illeszkedő filozófiák pozitívisztikus kiindulópontja) igazolható tételekként vonuljanak be a filozófiatörténet-írásba. Ettől azonban ma még nagyon messze vagyunk. A magyar filozófiai köztudatban jelenleg még erősen él az a hit, hogy csak a világraszóló vagy inkább annak elkönnyvelt filozófusokkal érdemes foglalkozni, s hogy a filozófia története azonos néhány géniusz alapgondolatával. A marxizmus hosszú egyeduralma, futurisztikus, ideologikus és szűk látókörű historizmusa is abba az irányba hatott, hogy a feledés fátyla borítsa a múlt bizonyos területeit. Azt hiszem, az utóbbi években kezdünk ezeken a korlátokon túllépni és a filológiai aprómunkát megbecsülni. Az adósságok azonban évtizedekig halmozódtak, a pótlás sok év munkája lesz és egészen az alapok újrarakásáig tart.

S hogy mond-e valamit a magyar filozófia múltja a magyar filozófia jelenének, s játszhat-e valamilyen szerepet e hagyomány a kortársi magyar filozófia megújulásában? Valamit nyilván mond; a magyar filozófia történetének valamelyes ismerete a nemzeti önismeret körébe tartozik. A magyar filozófusok életművének feldolgozása konkrét kutatási haszonnal járhat pl. az irodalomtörténész vagy az eszmetörténész számára is. Mégis, történeti dolgokról van itt szó mindenekelőtt, az aktualizálás mindig problematikus. Magam, Pauler Ákos filozófiai munkásságának feldolgozása során sokszor éreztem úgy, hogy számos, a mai filozófiai pozíciók és problematikák szempontjából is fontos dolgokat mond ki vagy vet fel. De ez az érzés csalóka is lehet, hisz korunk filozófiai kutatásai nagyon széttagoltak, így a filozófiatörténész elgondolásai információhiányt is jelenthetnek, másrészt pedig e kérdés nem azonos a mai magyar filozófia megújulásának kérdésével, hisz a filozófia természeténél fogva internacionális. Egy sajátos jellegű filozófiai hagyomány kialakítására nem is szabad törekedni, ráadásul az új évezred hagyományképződése teljesen átalakul, sőt, talán fel is bomlik, így nem is lehet a régi sémákban gondolkodni erről. Az autonóm filozofálás, a rendszeres, lelkiismeretes filozófiatörténeti munkálkodás a legtöbb, amit tehetünk ezen a téren. A filozófia és egyáltalán a hagyományteremtés területén minden óhaj és cél inkább káros, mint hasznos. Hagyomány csak spontán módon alakulhat ki. Nem kell azonban jósnak lenni ahhoz, hogy belássuk, sajátos stílusú, magyar karakterű filozófiai tradíció nem fog kialakulni, ha már eddig sem létezett, s ennek nem is lenne semmi értelme. A már meglévő, nemzeti hagyományokhoz, iskolákhoz, egyetemekhez kapcsolódó helyi sajátosságok rövid idő múlva kontúrjaikat veszítik. Ezzel azonban már a filozófia jövője kérdésnél járunk, amelyet most aligha tudunk megválaszolni. S ha ez nyitva marad, akkor a magyar filozófiai hagyomány kérdése is maradjon lezáratlan.

Szabadsfalvi József

A Magyar Tudomány nemes vállalkozásának örülök. Remélem, a válaszádra fölkért személyek többsége fontosnak tartja, hogy a fölvetett kérdések kapcsán kifejtse véleményét. Magamat csupán a magyar „bölcseleti” tradíció egy szletében, a jogfilozófiai gondolkodás tekintetében érzem kompetensnek. Így bocsássa meg a kedves olvasó, hogy mondandóm „csak” a hazai jogbölcseleti tradícióra vonatkozik. Bízom abban, hogy így is hozzájárulok a magyar filozófiai hagyományról alkotott képünk további árnyalásához.

1. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legrepresentatívabb jogfilozófusainkra gondolunk (Virozsil Antal, Pauler Tivadar, Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna stb.) – három nagy korszakot (természetjogi, jogpozitivistá és neokantiánus) különíthetünk el, nagyjából követve az európai (kontinentális) jogbölcseleti gondolkodás korszakait. Legjelentősebb jogfilozófusaink munkássága nem csupán a szerencsésebb sorsú jogi kultúrák eredményeinek az átvételére és interpretálására korlátozódott, hanem önálló szellemi produktumok létrehozása is jellemzi tevékenységüket. Sőt neokantiánus gondolkodóink nemzetközileg is számontartott műveket produkáltak. Ezek közül méltán kiemelkedik Somló Bódog *Juristische Grundlehre* (1917) és Horváth Barna *Rechtssoziologie* (1934) című munkája, melyeket gyakran idéznek a nemzetközi szakirodalomban és a jelentősebb nyugat-európai könyvtárakban biztosan föllelhetők. Ezen kívül az érintett szerzők, valamint Moór Gyula főképpen német nyelven írt tanulmányait lehet megemlíteni, melyekre a két világháború között, de azt követően is az európai kortársak alkalmanként hivatkoztak. Somló Bódog monográfiáját – tekintettel a kedvező fogadtatásra és az általános érdeklődésre – tíz évvel később ugyanaz a kiadó ismételtlen megjelentette, majd pedig 1973-ban a Scientia Verlag harmadjára is méltónak találta az újraközlésre. Horváth Barna említett műve vetekszik a nagy előd (el)ismertségével, a neves berlini kiadónál megjelent könyve az európai és a kontinensen túli kollégák figyelmét egyaránt fölkeltette. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Rechtssoziologie* első részét más, korábban németül publikált tanulmányaival együtt 1971-ben a Duncker & Humblot kiadó újra megjelentette. Horváth Barna jogelméleti munkásságának eredetiségét mutatja, hogy a *Rechtssoziologie*-t japán nyelvre is lefordították. Kevés európai jogtudós dicsekedhet el művei iránt megnyilvánuló ilyen érdeklődéssel. Ezek a példák jól mutatják, hogy létezik olyan magyar jogfilozófiai hagyomány, melyet határainkon kívül ismernek, s nekünk is kötelességünk, hogy számon tartsuk és foglalkozzunk vele.

2. A magyar jogbölcseleti hagyomány újrafelfedezésének az 1980-as évek közepétől lehetünk tanúi. Ekkorra a hazai jogelméleti irodalomban már végleg meggyengültek – a háború előtti jogbölcseleti tradíciót elutasító – szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói. A korábban megkérdőjelezhetetlen paradigmák kritikája már nem jelentett az érintett kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. Egyszerű értékvalasztásként élhették meg a jogelmélettel foglalkozók, hogy mely paradigma mentén művelik tudományszakjukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a „fordulat éve” előtti magyar jogbölcseleti hagyomány tanulmányozása, melyből egyaránt kivették, illetve kivesszük részüket az érintett még élő személyek, valamint a közép- és fiatalabb korosztályhoz tartozók, mindazok, akik elfeledett értéket látnak e tradícióban és szívükön viselik az elődök munkásságának rehabilitálását.

Az európai tudományos vérkeringésbe való újbóli bekapcsolódás alapvető feltétele, hogy ismerjük és tisztában legyünk jogbölcseleti hagyományainkkal, s használjuk fel mindazokat az eredményeket, amelyeket elődeink felhalmoztak. Természetesen legyünk kritikusak a sokszor töredékes, gyakran torzóban maradt életművekkel, s vessük össze saját koruk tudományos színvonalával. Ha ilyenkor azt állapítjuk meg, hogy bizony kevés az originális gondolat, s csupán másodvonalbeli elmélettel vagy gondolattal állunk szemben, azt mondjuk ki. De legyünk büszkék arra, ami ma is érték, ami ma is vállalható.

Látnunk kell, hogy a múlt század utolsó harmadától a magyar jogbölcseleti gondolkodás a társadalom modernizációs igényeinek megfelelően a polgári átalakulás, a modern polgári társadalom magyarországi megteremtésének szolgálatában állt. Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog és tanítványaik a magyar progresszió legharcosabb szószólóivá váltak, s egy modern XX. századi Magyarországot álmodtak meg. Ebben nagy szerepe volt a „tapasztalati államnak”, mely a modernizáció hajtómotorja; az emberi felismerésnek, hogy milyen fejlődési irány felel meg leginkább a társadalmi szükségleteknek; a célok eléréséhez szükséges „helyes jog”-nak; a jog mögött álló hatalom természete vizsgálatának; az empirikus valóság és az arra vonatkozó norma „egybenélése”-nek; s mindannak, ami biztosítja a kanti értelemben vett lehető legteljesebb szabadságot, és így tovább. Folytatni lehetne a sort, de talán így is érzékelhető, hogy mi mindenre vállalkoztak elődeink. S ha biztos receptet nem is, némi fogódzót a ma számára mindenképpen adnak. Hiszen ma is hasonló problémákkal küzdünk, sőt céljaink sem sokban különböznek, habár mindezt eltérő paradigmák mentén igyekszünk megoldani.

Csak remélhetjük, hogy a ma jogfilozófiát művelők számára kevésbé lesz belső kényszer a közéleti-politikai szerepvállalás, a társadalmi folyamatok aktív alakításának kényszere, ami igencsak jellemezte a magyar jogbölcseleti gondolkodókat. Erre példa Pauler Tivadar sokéves minisztersége, Pulszky Ágost több évtizedes parlamenti képviselősége és államtitkári szerepvállalása, mely mindkettőjük esetében az egyetemi pályafutás feladását eredményezte. A századforduló táján ez az aktivizmus – Pikler Gyula és Somló Bódog esetében – a polgári radikalizmus tevőleges vállalásában nyilvánult meg, melyhez fontos folyóiratok (pl. Huszadik Század) és közéleti társaságok (pl. Társadalomtudományi Társaság) alapítása és tartalommal való megtöltése társult. A XX. század első évtizedének végén Somló Bódog a politikai szerepvállalással is fölérő közszerepléstől a tudomány felé fordult, ami egyébként egybeesik neokantiánus fordulatával. A két világháború közötti időszakban neves jogbölcselelünk közéleti tevékenysége kizárólag a tudománnyal összefüggő területekre korlátozódott, s csupán a második világháborút követő események sodrában vállaltak aktív közéleti, sőt (párt)politikai szerepet. Elég ha Horváth Barna nemzetgyűlési tagságára vagy Moór Gyula parlamenti képviselőség melletti budapesti egyetemi rektorságára, illetve a Magyar Tudományos Akadémia ideiglenes elnöki megbízatására gondolunk. Végül a politikai szerep tragikus sorsú vállalására jó példa – a jogfilozófusnak indult – Bibó István 1956-os tevékenysége. Minden tisztelettel kiérdemlő, erkölcsi indíttatású önfeláldozásával mintát adott a cselekvő értelmiség számára. Habár tőlünk nyugatabbra sem ismeretlen a jogtudósok közéleti-politikai szerepvállalása, bizzunk benne, hogy a jogfilozófiát művelőknek ma már csak a tudomány oltárán kell magukat „fömládozniuk”.

3. A magyar jogbölcseleti tradíció áttekintő értékelésekor két általános megjegyzést szoktak előrebocsátani. Így elsősorban Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből és kapcsolatszeréből adódó sajátosságáról tesznek említést, melynek köszönhetően a hazai jogi (jogbölcseleti) gondolkodást alapvetően meghatározta az osztrák és német jogtudomány eredményeinek az átvétele és interpretálása. Emellett azonban számos magyar jogbölcseleti gondolkodó szemléletmódját más jogfilozófiai irányultság, jogi kultúra is megérintette, így beszélhetünk francia, olasz és méginkább angol-szász hatásról. Másodsorban Európa e közép-keleti régiója történeti fejlődésére jellemző kettősséget emelik ki, mely a jogtudomány és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodás fejlődésére is rányomta bélyegét. Így egyidejűleg tapasztalható, hogy a magyar jogi gondolkodók a „Corpus Iuris” révületében élnek, ami a jogi konzervativizmus megnyilvánulásként értékelhető, illetve az aktuálisan legmodernebb jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ez utóbbi sajátosság a leginkább jellemző.

Az elmúlt bő egy évtizedben a magyar jogbölcseleti tradíció megismerése érdekében jogászok, filozófusok, szociológusok – nyilvánvalóan más-más oldalról – vették górcső alá az érintett jogfilozófusokat és életműveiket. Az első vonalhoz tartozó jogbölcselelünkről – az érintett munkásságának tárgyyszerű bemutatására vállalkozó – hosszabb-rövidebb tanulmányok születtek. Úgy vélem, fontos volna a kevésbé ismert XVIII–XIX. századi termé-

szetjogi gondolkodás kritikai áttekintése, a történeti jogi iskola hazai képviselői (pl. Hoffmann Pál), illetve az észjogi iskola magyarországi követői – közülük főleg Virozsil Antal, Pauler Tivadar – munkásságának a bemutatása. Mindenképpen szükségesnek tartom a századfordulón tevékenykedő Aquinói Tamás, Hugo Grotius és Victor Cathrein nevével fémjelzett ún. katolikus természetjogi gondolkodás magyar követői – főképpen Esterházy Sándor – tevékenységének a földolgozását. Emellett kikerülhetetlen a századfordulót követő jogfilozófiai gondolkodás olyan alakjainak a kritikai értékelése, mint például a Spencer tanait részben elfogadó Teghze Gyula, vagy a spencerizmussal is kacérkodó neokantiánus Hegedűs József, vagy éppen Ruber József jogbölcseleti tevékenységének az értékelése. Ugyancsak bemutatásra vár a két világháború közötti – a neokantiánus paradigma mentén tevékenykedő, illetve annak meghaladására törekvő – nemzedék jeles tagjainak jogfilozófiai munkássága. Szabó József és Bibó István ez irányú tevékenységének bemutatása tárgyában már születtek alapos tanulmányok, de ezen a téren is szükség volna további kutatásokra. Ebben a sorban kell megemlíteni Losonczy István nevét, aki jogfilozófusként indulva értékes tanulmányokkal és könyvvel gazdagította az 1940-es évek elején a hazai jogbölcseleti irodalmat. A sort természetesen itt is folytathatnánk.

Monografikus értékelés ez idáig csak Pulszky Ágost és Moór Gyula munkásságáról készült az 1990-es évek közepén. Jónéhány éve megirt, de eddig nyomtatásban még meg nem jelent kandidátusi disszertáció foglalkozik a sokrétű Horvát Barna életművével. Ugyancsak kéziratos formában olvasható – szintén kandidátusi disszertációnak készült – monográfia a magyar pozitivistá jogbölcseleti gondolkodók – Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog – tevékenységéről. E sorba tartozik a miskolci egyetem jogelméleti tanszékének vállalkozása, mely 1995-ben Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből címmel jelent meg és Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna és Bibó István jogfilozófiai munkásságát mutatja be. Vannak tehát eredményeink, de a monografikus földolgozások terén Somló Bódog munkásságának kritikai bemutatásával a szűkebb szakma még mindig adós. A Portrévázlatok című kötetben olvasható terjedelmes tanulmány, mely ez idáig a legteljesebb képet nyújtja Somlóról, jó alapul szolgálhat egy későbbi ilyen típusú vállalkozásnak.

Természetesen a kritikai méltatások mellett fontos szerepet töltenek be a magyar jogbölcseleti hagyomány klasszikusai – még a legjelentősebb hazai könyvtárakban is csak egy-egy példányban meglévő – munkáinak újrakiadása, valamint az eddig csupán idegen nyelven olvasható alapmunkák lefordítása. E téren élen jár az előbb említett miskolci műhely, melynek könyvsorozatában az utóbbi években többek között megjelent Somló Bódog – eredetileg könyvromos – *Jogbölcselete*, illetve Szabó József jogbölcseleti írásait tartalmazó, *A jogbölcselet vonzásában* című tanulmánykötete. De emellett más kiadók és szerkesztők is vállalkoztak a magyar jogfilozófia klasszikusai írásainak újbóli közzétételére. E sorból kiemelésre méltó két Moór Gyula-mű, az egyik az 1936-os Püske-féle *Jogfilozófia*, a másik az 1945-ben megjelent *összegzése*, *A jogbölcselet problémái* faksimile kiadása. De itt kell megemlíteni a közelmúltban a frankfurti könyvvásárra megjelent „Felix Somló: Schriften zur Rechtsphilosophie” című kötetet, mely a szerző főként német és francia nyelvű írásait és néhány róla vagy főbb műveiről szóló szintén idegen nyelvű ismertetést közöl. (Hasonló céllal, de kisebb publicitással – szintén Varga Csaba jóvoltából – jelent meg már korábban az „Aus dem Nachlass von Julius Moór/Moór Gyula hagyatékából” című kötet.) A sort nagy örömmel folytathatnám, de úgy érzem a legfontosabbakat így is megemlítettem. A fordítások közül kiemelkedően fontos Horváth Barna német nyelven megjelent fő művének – Zsidai Ágnes értő tolmácsolásában való – megjelentetése, mely nagyban szolgálja az érintett jogbölcseleti életművének még alaposabb tanulmányozását és megismerését.

A közeli jövőben további szövegkiadások várhatók, így többek között szó van Horváth Barna egy angol nyelven irt kéziratos munkája magyar nyelvű változatának megjelentetéséről, valamint a szűkebb szakma előtt is alig ismert Losonczy István főbb jogfilozófiai tárgyú írásainak publikálásáról. A tervbe vett művek között legjobb tudomásom szerint még most sem szerepel Somló Bódog Jogi Alaptanának magyar nyelvű fordítása. Valójá-

ban ez az utolsó igazán fontos produktuma a magyar jogbölcseleti gondolkodásnak, amely nem olvasható magyar nyelven. Csupán a szerző által készített kivonata (Jogbölcselet) hozzáférhető. Remélem lesz a belátható jövőben olyan szakavatott fordító és persze szponzor, aki vállalja mindennek a költségét és kiadását. Nagy szolgálatot tenne mindezzel a magyar tudománynak.

Végül szót kell ejteni arról, hogy éppen negyvenöt esztendővel ezelőtt 1955-ben látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában Szabó Imre – később Kossuth-díjjal jutalmazott – *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* című monográfiája, mely a végső „tördőfés”-t jelentette a hazai polgári jogbölcseleti tradíciónak. A sok helyen demagóg marxista kritikát megfogalmazó műben a szerző a magyar „burzsoá” jogbölcseletet – főleg annak elmúlt fél évszázadát – úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót. Csupán a századforduló pozitívista jogszemléletének bizonyos eredményeit illeti elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve a történelmi materializmushoz közelálló, így „haladó” világnézet sugároztak. Az osztályharc szellemében fogant „kritikai” megközelítés jó harminc évre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek betartásával lehetett csak az érintett szerzőkhöz, azok gondolataihoz közelíteni. A szovjet típusú marxista jogelmélet valójában nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni a számára értéktelen tradícióval. Szabó Imre művének 1980-as második kiadása előszavában büszkén vállalta huszonöt évvel korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek – mint írja – még inkább megerősítették véleményében. Úgy érzem, eljött az az idő, amikor szakítva e kinos örökséggel valódi értékén lehet kezelni a hazai jogbölcseleti tradíciót, s egy minden előfeltevésektől mentes összefoglaló monográfia születhet a hazai jogfilozófiai gondolkodás történetéről.

Ungvári-Zrínyi Imre

1. Kulturálisan integrált, illetve kulturálisan meghatározott filozófiai hagyomány létének vagy nemlétének a kérdése mindig hordoz magában egyfajta trivialitást. Szinte magától adódik a viszontkérdés: van-e kulturálisan nem integrált, illetve kulturálisan nem meghatározott filozófiai hagyomány? Vagy nemzetileg-kulturálisan csak olyan filozófiai hagyományokat jelölhetünk (pl. némi leegyszerűsítéssel: angol empirizmus, francia racionalizmus, német idealizmus, amerikai pragmatizmus), amelyek egy-egy újabb irányzatot vezetnek be a filozófiai gondolkodásba? Vajon egyazon kultúrán belüli interpretációk sorozata nem képez-e ugyancsak hagyományt, vagy kizárható-e a filozófiából? Esetleg meg kellene különböztetni nagy és kis hagyományokat, de ha igen, mivégre? Lehet-e csupán a *nagy hagyományt* iránymutatóvá tenni a kis hagyományok (sőt, a saját hagyomány) figyelmen kívül hagyásával? Végül, de nem utolsósorban: érdemes-e programszerűen törekedni bármelyikre is, vagy talán mégsem ebben rejlik a dolog lényege?

A kérdésnek a jelzett formában való felvetése tipikus példája annak, amikor a tényfogalmak és értékfogalmak összekeverednek és az egyikre való rákérdezés a másik által történik. Így a kérdés megválaszolása előzetesen annak eldöntését igényli, hogy értékfogalom-e a filozófia, s ha igen, milyen értékcsoporthoz tartozik. Vajon az (európai modern) emberiség önfelvilágosításának, önfelszabadításának az eszköze-e? Vagy egyike azoknak a módzatoknak, amelyek révén egyének és közösségek megpróbálnak értelmet adni életüknek, kidolgozzák, illetve megalapozzák önazonosságukat? Lehet-e egyszerre mindkettő például európai önazonosságunk feltárásának és artikulálásának eszköze, amely folyamatosan feldolgozza és újraalkotja nemzeti és regionális kultúránk identitásképző elemeit? A kérdést úgy is feltehetnénk, hogy kell-e kiemelten nemzeti és par excellence filozófiai

szempontok szerint tájékozódunk a magyar filozófiai hagyomány megítélésében, vagy pedig az adott szerzőkben, az adott korban és a társadalmi-kulturális környezetben hatékony tendenciákat, műveket/életműveket a nemzeti és filozófiai ténykedés értelmező, értelmezhető mintáiként kell elfogadnunk.

Az itt felsorolt kérdésekben megfogalmazódó értelmezés szerint magyar filozófiai hagyományról legalább kétféle értelemben beszélhetünk:

Magyar filozófiai hagyománynak nevezhetjük *tágabb értelemben* a magyar filozófiai műveltséget. A filozófiai gondolkodásnak a magyar kultúra különböző területein tetten érhető sokrétű jelenlétére és szerepére gondolok itt. A szellemtörténet európai hagyományainak örökségét, eszméit, műfaji elemeit, alakzatait interpretáló és reinterpretáló, kamatoztató magyar kulturális gyakorlat – a maga ismert motívumaival és alakzataival – előkészítette és folyamatosan táplálta az eredeti, kánonba foglalható magyar nyelvű filozófiai művek megalkotását. A számtalan formában megidézett és működtetett filozófiai műveltség folyamatos jelenléte és egyre szélesebb körűvé válása nélkül magyar nyelvű filozófiai művek megszületése és befogadása, különösen pedig kritikájuk és meghaladásuk lehetetlen lett volna. Amennyiben elfogadjuk és feltárjuk ennek a közvetítő-újáteremtő műveltségnek a jelentőségét, úgy a jellegének, karakterének értelmezése már „csupán” gyakorlati feladat. Az eddigi irodalom- és kultúrtörténeti adatok ismeretében is, megfogalmazható néhány iránymutató tendencia.

- a.) a filozófiai műveltség az évszázadok során a magyar értelmiségi kultúra részét képezte;
- b.) az irodalmi alkotásokban megfogalmazódó reflektált filozófiai gondolatok is filozófiai értelmező jellegűek;
- c.) a 17. századtól kezdődően elkészültek egyes bölcseleti művek fordításai, amelyek számos esetben tudatosan támaszkodtak a már meglévő filozófiai szakszókincsre, megteremtve ezáltal egyfajta nyelvi, sőt *értelmezésbeli hagyományt* is;
- d.) létezett a filozófiaoktatás magyar nyelvterületen honos, nemcsak nyelvi vagy tisztán eszmei befolyás alatt kialakult gyakorlata, a maga sajátos iskolarendszerével, a tanárképzés vagy külföldi iskoláztatás szokásaival, az oktatás többé-kevésbé reflektált módszertana, az iskolai szöveggyűjtemények és tankönyvek kiválasztása, fordítása, szerkesztése, használata stb.;
- e.) kialakultak az adott kor, illetve a magyar állam és egyházszervezet adott konkrét helyzete által igényelt teológusi, törvényalkotói és politikusi feladatok, amelyek egy-egy területen belül sajátos fogékonyságokat, sőt olykor sajátos elkötelezettségeket teremtettek az európai eszmék hazai interpretációjában;
- f.) az évszázadok során különféle művelődési mozgalmak, értelmiségi társaságok, csoportosulások jelentek (Sodelitas Danubiensis, Sodelitas Septemcastrensis, anyanyelvi mozgalom, nyelvújítás, a reformnemzedék liberális és konzervatív irányzatai, Filozófiai Társaskör stb.) sőt irodalmi orgánumok és kiadók is (Magyar Múzeum, Orpheus, Tudományos Gyűjtemény, Bölcseleti Folyóirat, Magyar Filozófiai Szemle, Athenaeum), amelyek értelmezési mintákat teremtettek az egyetemes kultúra értékeiről, valamint a nemzeti művelődés szerepéről kialakított felgásuk felmutatásával.

Magyar filozófiai hagyománynak *szűkebb értelemben* az egyetemes filozófiai hagyomány kanonizált formái követelményeinek is megfelelő, többnyire eredeti alkotások, valamint a körjük szerveződő gondolkodói életművek történelmi egymásutánját tekintem, amennyiben magukon viselik egy meghatározott időszak magyar kultúrájának jellegzetességeit. Az alkotás „magyar jellege” ez esetben sem jelent feltétlenül konkrét és kizárólagos tartalmi vagy formai meghatározottságot, s még az sem kizárólagos szempont, hogy magyar nyelven íródott vagy sem (l. Andreas Pannonius: Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva). Meghatározó jelentőségű lehet viszont az, ahogy az ily módon számbavehető művek a maguk elé tűzött feladatokban, kérdésfelvetéseikben vagy szellemi irányultságukban magyar történelmi-kultúrtörténeti toposzokhoz, eszményekhez, alkotásokhoz vagy motívumokhoz kapcsolódnak. Általánosságban az is elégedőnek látszik, ha

a szóban forgó művek bármilyen formában megjelenítik a magyar kultúrának egy adott korra jellemző, illetve a magyar társadalom valamely sajátos csoportjának a magyar kultúrán belüli identitáskeresését, anélkül, hogy e szempontok képeznék az illető alkotás legfőbb vagy egyetlen motívumát.

Az itt említett alkotások önállósága, eredetisége többnyire nem abszolút. Nem jelent teljes, korszak- vagy irányzat-meghatározó különállást. Feltételezi viszont a filozófia tágabb (európai) hagyományára jellemző irányzatok, formák, műfaji követelmények alapos ismeretét és egy kiművelt saját stílus feletti teljes uralmat. Az eredetiség legtöbbször a szóban forgó (európai) hagyományon belüli irányzatok értelmezésében, egyéni variánsok létrehozásában, részletkérdések kidolgozásában áll. A kreatív viszonyulás elengedhetetlen feltétele a saját (adott kultúrán belül újnak számító) variáns kimunkálásához szükséges elméleti alapok és kifejezőeszközök birtoklása, a filozófiai alkotás korabeli európai termésének megítélésére, valamint a saját céloknak megfelelő eszköztár kiválasztására vagy kifejlesztésére való képesség. Az alkotó képességének birtokában levő szerző ily módon a korára, kultúrájára és saját társadalmi helyzetére jellemző történelmi tudattal és problémaérzékenységgel is rendelkezik. Ennélfogva joggal feltételezhető, hogy művének alapkérdéseit nem az elvont egyetemesség éteri logikája, hanem saját történelmileg és kulturálisan meghatározott problémahorizontja ihleti.

2. A magyar filozófiai hagyomány kutatása, értelmének, jelentőségének keresése mindenekelőtt a kultúrák közötti viszonyokra, a történelemre és a filozófia szerepére vonatkozó szemléletünk átalakításával járulhat hozzá a magyar filozófia megújulásához. E hagyomány megragadása ugyanis elengedhetetlenül teszi az egyetemes történelem egyoldalú felfogásának leépítését, a magyar történelem és művelődéstörténet, valamint az egyetemes művelődés sokrétű kapcsolatrendszerének feltárását. Olyan kölcsönviszonyt kell elképzelnünk, amelyben mind az „élenjáró” kultúra teljesítményeinek vonzereje, mind pedig a „befogadó” kultúra asszimiláló képessége és kreatív potenciálja meghatározó szerepet játszik.

A szóban forgó témakör kutatása azt bizonyítja, hogy a magyar filozófusok művei nem vonatkoztathatók közvetlenül koruk európai filozófiájára, hanem sokkal inkább a kor európai művelődésének, valamint a magyar társadalom és szellemi élet alapviszonyainak összevetéséből kialakított „közös horizontra”. A vizsgálatnak minden esetben tisztázni kell azt a kulturális kontextust és a szellemi szükségleteknek azt a készletét, amelyben az európai filozófiai hagyomány eredményeihez folyamodó szándék egyáltalán értelmes lehet. A befogadó kontextus igényeire, követelményrendszerére való rákérdezés leginkább olyankor mutatkozik gyümölcsözőnek, amikor az asszimiláció során olyan eszmék kerülnek egymás mellé, amelyek eredeti (nyugat-európai) környezetükben összeegyeztethetetlenek voltak (mint például a kopernikánus és antikopernikánus felfogás Apáczai Enciklopédiájában). Ilyen esetekben az eklekticizmus megállapítása önmagában jelentés nélküli.

Az eddigiekből kiderül, hogy az egyetemes és a partikuláris filozófiai hagyomány egymásra vonatkoztatása esetén nem megyünk semmire az egysíkú, hierarchizáló kultúrafogalommal, amely a különféle alkotásokat és ennek megfelelően az egyes partikuláris filozófiai kultúrák „létét” vagy „nemlétét” kultúrtörténeti környezetüktől és társadalmi szerepüktől függetlenül csakis aszerint ítéli meg, hogy azok az emberi szellem legmagasabb rendű paradigmaticus alkotásai vagy sem (lásd pl. Vajda Mihály *Mi a helyzet a magyar filozófiával?* című írását, amely hasonló megfontolásból tagadja a magyar és bármely kelet-európai filozófia létét). Ugyanakkor kétségtelenül az is félreértelmezi a mindenkori magyar filozófia alkotásait, aki úgy tekinti, hogy azoknak csakis a saját nép és kultúra különösségeit, más kultúrák számára hozzáférhetetlen individualitását kell megjelenítenie (mint ahogy ezt Karácsony Sándor írta *A magyar észjárás-ban*).

A sajátos magyar filozófiai hagyomány feltérképezése és megismerése, de legalábbis az azt alkotó legfontosabb művek mélyreható elemzése és összehasonlító filozófiatörténeti feldolgozása lehetővé tenné a magyar kultúrán belül az évszázadok során megfogalmazott szellemi önértelmezési törekvések eredetének, motívumainak, kifejezőeszközeinek és teljesítőképességének a felmérését. Az elemzés révén megszerezhető kultúrtörténeti, filológiai

és hermeneutikai tapasztalat támpontokat szolgáltatathat mai filozófiai feladataink jobb körvonalazásához, illúzióink és előítéleteink leküzdéséhez. Egy ilyen munka egyszersmind megteremthetné egy új, indokolatlan kisebbségi komplexusoktól mentes önértékelés alapjait, mégpedig nem az egyetemes filozófiatörténet mintaszerű alkotásaival való versenyképesség ábrándjának kielégítésével, hanem a filozófia szerepének új, nem világtörténelmi, hanem kultúrspecifikus alapon való megértését biztosító példák révén.

3. Az utóbbi években tapasztalható örvendetes fellendülés (magyar nyelvű szerzői bibliográfiák, szövegkiadások, monográfiák) ellenére a magyar filozófiai hagyományról való ismereteink legnagyobb része nem filozófiatörténészeknek, hanem irodalomtörténészeknek köszönhető. E hagyomány léte többnyire azért is talányos, mert mind ez idáig nagyobbára csak irodalomként, történelemként, kultúrtörténeti adalékként kezelték, illetve csak ritkán és töredékesen vették számba a filozófiai reflexió kritikai közegében. Ez a megfogalmazás talán igazságtalannak és hálátlanak tűnhet egyesek szemében, de alapgondolata, a módszeres és átfogó, kritikai feldolgozás hiánya, nehezen támadható. Igazságtalanságról és hálátlanságról pedig legfennebb azért lehet szó, mert a filológia és a történettudomány szolgálatai olyan felbecsülhetetlen értéket jelentenek, amelyek ezután sem nélkülözhetőek.

Véleményem szerint a magyar filozófiatörténeti kutatás egyik nehézségét éppen az adja, hogy sem a hagyományos filozófiatörténeti, sem a filológiai és történettudományi eszköztár önmagában nem elegendő hozzá, hanem számos különböző szemléletű tudós együttműködését igényli, rendkívüli mennyiségű működőképes és együttműködésre is hajlamos szellemi energiát, legalább annyit, amennyi ráfordítás eddig többnyire csak az egyetemes kultúra paradigmatiszma alkotásainak járt. A magyar filozófiatörténet-kutatásnak olyan pragmatikusan orientált vizsgálódásnak kellene lennie, amely a szövegek elemzésére szolgáló hermeneutikai horizont kidolgozásakor a filológiai és szellemtörténeti adatok mellett figyelembe veszi a recepciót irányító valamennyi intézményes és nem-intézményes kulturális forma (az életmód, a történelmileg adott mentalitások, a hétköznapi gondolkodás és általában a nem-filozófiai gondolkodás) kondicionáló hatását. A nehézség persze előnyt is hordoz, ugyanis így a munkának legalábbis egy részét valaki biztosan elvégzi, sőt egyes esetekben el is végezte már (l. Bán Imre Apáczai-monográfiáját). Mindezek ellenére bőven van tennivaló: a részben már készülő átfogó filozófiai irodalomjegyzéktől, a könyvtári állományok egységes nyilvántartásán és az alapvető filozófiai művek kritikai kiadásán át (pl. Böhm Károly *Az ember és világa* című hat kötetes filozófiai rendszerének egyetlen kiadásban való megjelentetése) egészen a filozófiai műveltség részletes háttér tanulmányainak, legfőképpen pedig a szerzői monográfiáknak és az alapos, egész korszakokat, ill. a magyar filozófiai hagyományt összefoglaló munkáknak az elkészítéséig.

Minden bizonnyal akkor beszélhetünk majd kételkedés és talányos fordulatok nélkül magyar filozófiai hagyományról, amikor e hagyomány dokumentumait közvetlenül és széleskörűen hozzáférhetővé tettük, illetve mikor e dokumentumok mérvadó filozófiai reflexió nyomán mind egymás között, mind pedig az egyetemes filozófiai hagyománnyal együvé tartozóknak bizonyulnak. Ha röviden kellene összefoglalnunk a magyar filozófiatörténeti kutatás előtt álló feladatokat, akkor az egységes magyar filozófiai kutatás kereteinek a megteremtését és ezen az átfogó feladaton belül az említett feladatkörök együttműködéséhez szükséges adminisztratív háttér létrehozását tekintenők a legfontosabb feladatoknak.

Várhegyi Miklós

Ha majd a mai magyar filozófia a nyugati divatok parazsa körüli összebújásnál többre tör, akkor megkerülhetetlen lesz a magyar filozófiai műnyelv problémája, és elfoglalja az őt megillető helyet az 1870 előtti magyar filozófiai hagyomány. Itt nem segítenek körkérdések és konferenciák.

A magyar filozófia múltját egy-egy percre felvillantja minden politikai-felületi változás. Taníthatóvá lesz, amíg nem zavar a nyelvtudás.

A magyar filozófia történetének kérdéseit – Arany Tamástól (1562) és Eössi Andrásztól, Dési Istvántól (1619), Molnár János logikáján (1783) és Horváth Cyrillen át, Muzsnai László Magyar metafizika és logikájáig (1943); Terray Károly 1849-ben elégett magyar filozófiatörténetétől, Mátrai Ernőn át, Sándor Pál 1968-as jegyzetétig; és tovább – mindig hatalmi harc döntötte el. Elhallgatás, fővonalba sorolás, nevetségessé tétel, túl-magyaroknak vagy csak-magyaroknak nyilvánítás.

Az utóbbi időben irodalom-, jog- és tudománytörténészek tették a legtöbbet a magyar filozófiai hagyomány módszeres feltárásáért. Hajós József és Tóth Béla kivételével a filozófiatörténészek összefoglalásnál, újrafelmondásnál, tartalomismertetésnél nem jutottak tovább.

Az így kialakult helyzetben a filozófiatörténészek „van-e egyáltalán magyar filozófiai hagyomány?” és hasonló formájú kérdései mögött vajon mi áll? Mi indokolja, magyarazza vagy menti az anyag teljes feltárását jóval megelőző pillanatban e kérdésben rejtett értéket és szükségtelen, elszórt általánosítást?

Veres Ildikó

1. Számomra egyértelmű, hogy létezik magyar/magyarországi filozófiai hagyomány. Több mint egy évtizede foglalkozom a magyar filozófiai kultúra egyes részleteivel, ami, és a hazai és a külföldön élő kollégáim e tárgykörre vonatkozó munkássága is egyértelművé teszi a magyar filozófia létét a múltban és a jelenben is.

Kiderülhet minden kétkedő számára a megjelent publikációkból, monográfiákból, tanulmánykötetektől s nem utolsósorban a 2000-ben e tárgykörben immáron harmadik alkalommal megrendezendő miskolci konferenciák anyagából.

Egy-egy filozófiai rendszer tényleges léte hatásainak mértékével is mérhető. Az, hogy „ott és akkor”, milyen hatósugarú volt, a filozófia- és eszmetörténészek feladata kideríteni. Az tény például, hogy Böhm Kolozsvárott iskolát teremtett, mint ahogy az is, hogy Pauler logikájának, rendszerének több követője akadt, többek között Brandenstein Béla, aki utódja a pesti egyetem tanszékvezetőjeként, akit Hanák Tibor így jellemez: ő lett az ország legnagyobb filozófiai tekintélye, Párizsban 1937-ben a Budapesten tartandó filozófiai kongresszus elnökévé választották. Irányítja az Akadémiai Filozófiai Bizottságot, a Magyar Filozófiai Társaságot. ... Az, hogy itt és most nem-marxista filozófiáknak van-e hatása, és ha igen milyen, azért nehéz kideríteni, mert a folyamatosság több évtizedre megszakadt, s igen nehéz újraéleszteni. A magyar irodalom történetében is lejártszódott hasonló, de nem olyan rombolóan, mint a filozófiatörténetben. Igen érdekes szempontunkból az, ahogyan Derrida egy, a kilencvenes évek elején adott interjújában elhárítja azt, hogy a francia filozófiáról, a francia filozófia nevében beszéljessenek, inkább a saját gondolkodásához, nézőpontjához közelállók nevében nyilatkozott, hiszen, mint mondja, sok a diszkontinuitás, a törés, a konfliktus a francia filozófia terén. Hasonló a helyzet nálunk is.

A kérdés inkább úgy tehető fel, hogy a mindenkori európai trendekhez képest milyen színvonalú eredmények születtek. Ennek megítélése az utóbbi évtizedben sokkal cizelláltabb lehet, mint ezelőtt. Aki mélyebben tanulmányozza az elmúlt két évszázad vonatkozó

munkáit, egyre biztosabb lesz, mert európai mércével mérhető eredményekre bukkan. Az utóbbi tíz évben az ország különböző pontjain – pl. Szeged, Pécs, Eger, Gödöllő, Miskolc, de az országhatárokon túl is (Kolozsvár, Pozsony, Németország) – jelentős forráskutatás, elemzés folyik, amelyekből disszertációk, monográfiák, tanulmánykötetek születtek.

A dilemmák jó részének gyökere a „magyar” jelzőből fakad. Nos, anélkül, hogy etimológiai elemzést végeznék, a következőket tartom lényegesnek e vonatkozásban. A gondolkodás és az érzelmek mindig irányulnak valamire, az intencionalitás értelmében mindig valamiről gondolkodom, valamit gondolok, s mindig valakit vagy valamit gyűlölök vagy szeretek. A dologban való egyetértés, az arról való elmélkedés, az arra vonatkozó kérdésfeltevés lehet ugyanaz, s az adott válasz is. Ezután közlöm, vagy nem közlöm, s ha igen, szóban vagy írásban a mondandómat, ez döntheti el, hogy milyen jelzőt tehetek a filozófia szó elé. Kant „Bewustsein überhaupt”-jának, vagy Heidegger Das Man-jának nincs nemzetisége. Böhm Károly az ember és világának dimenzióit vagy Brandenstein Béla az embert a mindenségben nem nemzeti hovatartozása szerint értelmezte.

Az igazi gond ott kezdődik, amikor közlöm a gondolataimat. Bábel tornya számomra nem zürzavar, hanem olyan szimbólum, amely ugyanannak a léttapasztalatnak számtalan kimondhatóságát teszi lehetővé. S ez vonatkozik a fikozófia nyelvére is. Japán, de más, a filozófiában klasszikusnak nem számító nyelvcsaládokhoz tartozó gondolkodók is egyre inkább részt vesznek a nemzetközi filozófiai élet porondján. Kérdésfeltevésük nyilvánvalóan nem németül vagy angolul fogalmazódnak meg eredendően, nem németül vagy angolul gondolkodnak. Ha a filozófiának a nyelv a kifejezőeszköz-rendszere, akkor nem lehet olyan egyetemes érvényű, mint pl. a művészeteké. Itt beszélhetünk egyetemességről, de jelen vannak az egyes nemzetek sajátosságai. Ha csak az európai stílustörténetet nézzük, a reneszánsz, a barokk, de a századforduló impresszionizmusa, naturalizmusa, szecessziója vagy az avangárd jellemző sajátosságai fellelhetők a francia, német, angol de együtt a magyar vagy orosz festészetben, építészetben, zenében, irodalomban a regionális nemzeti sajátosságokkal együtt. Mert azt senki nem vonhatja kétségbe, hogy létezik például a zene egyetemes kifejezőrendszere, amelyet Kodály és Bartók a magyar „couleur local” sajátosságaival összekapcsolva kialakított egy nemzetközi színvonalú zenekultúrát hazánkban. A beszélt vagy az írott nyelv az a kifejezőeszköz-rendszer, amely nem egyetemes ilyen vonatkozásban. A nyelviség oldaláról vizsgálva a kérdés nem válaszolható meg.

Valóban igaz, hogy a hozott idézetek – Apáczai, Erdélyi, Alexander Bernát – a magyar filozófiára vonatkozóan kételyeiket fejezik ki, de ne felejtjük el, hogy mindegyik korábbi századokban fogalmazódott meg – a XVII., illetve XIX. században. Többek között az ő munkálkodásuk készítette elő azt a huszadik század eleji változást, azt az „elfelejtett reneszánszt” amely a filozófiai kultúrát pezsgésbe hozta, aminek következtében néhány európai színvonalú filozófiai munka is született.

2. Úgy vélem, Lukácson kívül több olyan hazai (magyar/magyarországi) filozófusunk is volt – Böhm, Pauler, Brandenstein – de hogy ne csak a nagyobb rendszeralkotókat említsem: Palágyi, Somló, Hamvas, Karácsony, Prohászka, Szilasi (aki egyébként Heideggertől vette át a freiburgi katedrát) – és még hosszasan folytathatnám a sort, akik nem csupán az európai trendek szolgái átvevői voltak, hanem sok tekintetben eredetiségükkel hozzájárultak az európai filozófiához. Hiszen Európa nemcsak az Elbától nyugatra eső térséget jelenti geográfiai értelemben, de úgy gondolom, hogy filozófiai értelemben sem.

A hagyomány, a történetiség minden tudomány esetében jelenti a gyökerekhez kapcsolódást, abból a kultúrából való építkezést, amelyben egy tudós, kutató szocializálódik. E tekintetben tehát úgy tűnik, hogy nem vonatkoztathat el attól a szellemi-kulturális közösségtől, amiben felnőtt. Az elmúlt negyven év, a '80-as évekig nemigen engedte a hazai filozófiai kultúrában a marxista filozófiai hagyományon kívül a hazai polgári vagy katolikus és protestáns alapozású filozófiát sem kutatni sem oktatni. Így a következő évtizedekben dőlhet el, hogyan tudjuk saját filozófiai hagyományunkat kamatoztatni. Mindenesetre úgy vélem, hogy legalább a filozófia szakos hallgatóknak legyen némi tájékozottságuk elfeledett múltunkról.

3. Mit tettünk a magyar filozófiai hagyomány feltárása érdekében? Amikor – 1991–92-ben – megszerveztük a Bölcsészettudományi Intézetet (később Kart), a Miskolci Egyetemen több bölcsész szak mellett létrehoztuk a filozófiát is, s ekkor alapítottuk meg a Filozófiatörténet Tanszéket. Több kiemelt terület mellett nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a magyarországi filozófiai gondolkodást is megismertessük a hallgatókkal. Így állítottuk össze a két féléves magyar filozófiatörténet kurzusunkat, amely közel sem fedve a teljes történeti anyagot a következő egységekből áll: pozitívizmus, neokantianizmus, szellemtörténet, Böhm Károly filozófiai rendszere, a Kolozsvári iskola, Pauler Ákos és Brandenstein Béla filozófiai rendszere, Hamvas Béla, Lukács György filozófiája, fejezetek a magyar esztétika történetéből. Az oktatáshoz összeállítottunk egy kétkötetes segédanyagot (Ott és akkor I. II. címmel), amelyet szöveggyűjteményként használunk. Emellett folytattuk a kutatómunkát, bekapcsolva a hallgatókat is. Így számos szakdolgozat és díjazott TDK dolgozat is született e témából.

Mint már említettem, ez évben rendezzük meg Miskolcon és ezúttal kolozsvári helyszínnel is, harmadik nemzetközi konferenciánkat e tárgykörben, melynek címe: Filozófia és teológia a magyar eszmetörténetben. Az első 1992-ben volt Miskolcon, melynek nyomtatott anyaga Gondolatok gondolatokról címmel jelent meg, a második 1996-ban, amely Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében címmel szerveződött és a múlt évben adtuk ki szerkesztett változatát.

Az újra és bővített kiadásban megjelenő Révai Lexikon számára a magyar filozófiatörténetről folyamatosan írjuk a szócikkeket.

Gondolom, a kollégák válaszaiból kiderül, hogy az ország különböző területein milyen munkálatok folynak a magyar filozófiatörténet területén. Többségükről van tudomásom.

Mi a teendő? Folytatni azt, amit elkezdtünk, de sokkal több szakmai és anyagi támogatással. Ez utóbbi miatt is indítjuk útjára hamarosan a Magyarországi Filozófiáért Alapítványt, amely mind a múlt kutatásáért, mind jelenünk filozófiai kultúrájának támogatásáért létesül. Két rendszeralkotóról a közelmúltban már született egy-egy monográfia (Böhm Károlyról, Pauler Ákosról), úgy gondolom a sort folytatni kellene például Brandensteinrel, és össze kellene állítani egy, az eddigieknél teljesebb filozófiatörténeti munkát. Tanszékünk koordinálja ezt a kutatómunkát – bevonva több hazai és határon túl élő kollégát –, amelyben néhány fejezetét vizsgáljuk a hazai filozófiatörténeti hagyományoknak. Erről majd néhány év múlva tudok számot adni.

Veress Károly

A kérdés – létezik-e magyar filozófiai hagyomány, s ha igen, milyen szerepet játszhat a magyar filozófia kortársi megújulásában – önmagát teszi fel nekünk, az utóbbi időben egyre gyakrabban, s egyre hangsúlyosabban és sürgetőbben. Természetesen egy-két évtizeddel ezelőtt sem volt ez másképp, de akkor talán több (pseUDO)érvet lehetett találni a rossz lelkiismeret megnyugtatóására. Ugyanis a természetes módon felmerülő kérdések visszatartása, rejtegetése, vagy éppenséggel a megfellebbezhetetlen – s ezért a maguk egyoldalú és egyszerűsítő módján a kérdező magatartásra fenyegetőleg reagáló – válaszok általi kisiklítása rossz lelkiismeretet szül. Ezen csak a kérdés *kérdésként* való nyílt felvállalásával lehet enyhíteni. Egy olyan kérdésről van szó, amely egzisztenciális érintettségünkben nyílik meg felénk, s ezért sohasem lehet végérvényesen megválaszolni, de éppúgy elhallgattatni sem. A magam részéről inkább csak e kérdés körüljárására vállalkozhatom: egyrészt a spekulatív előfeltevéseire vonatkozathatom, másrészt néhány relevánsnak vélt tapasztalattal szembesíthetem (melyek relevanciája talán éppen e kérdés fényénél világítódik meg). Nem óhajtok itt belebocsátkozni az arról szóló – időnként felparázsló – vitába, hogy mit is kell tennünk ebben a kontextusban „magyar filozófiá”-n, s hogy ténylegesen

magyar-e, illetve filozófia-e az, amit itt annak neveznek. Ugyanakkor a jelen írásban elsősorban az erdélyi magyar kultúrára összpontosítok, az ősszmagyar kultúrára irányuló általánosítás szándéka nélkül.

A felmerülő kérdéshez való közelítésnek két aspektusa – egy pozitivistá és egy hermeneutikai – különíthető el, attól függően, hogy hogyan értelmezzük a *hagyomány* mibenlétét.

Pozitivistá megközelítésben minden kérdés *választ* igényel: egy vagy több hipotézis megfogalmazását, összevetését bizonyos tényekkel, a kínálkozó következtetések levonását. Ebben az értelemben kétségtelenül leszögezhető, hogy létezik egy magyar filozófiai hagyomány, mivel az újkori és jelenkori filozófia minden jelentősebb korszakában voltak és vannak magyar gondolkodók, születtek és születnek magyar nyelven irt filozófiai művek, többkevesebb eredetiséget kínáló gondolati tartalommal. E korpusz tanulmányozását a filozófiatörténeten belül egy viszonylag jól körülhatárolható professzionális foglalatokodás vállalhatja fel, amelynek a minőségi színvonala, kulturális és szakmai elfogadottsága fontos mutatója lehet annak, hogy a kortárs magyar filozófiai kultúra mennyire tekinti sajátjának, hogyan értékeli és hogyan igyekszik életre kelteni, hasznosítani a maga számára ezt a filozófiai hagyományt. E téren, úgy tűnik, az utóbbi időben örvendetes módon beindult egy egyre intenzívebb, és magas minőségi mércét állító tevékenység: olvassák-tanulmányozzák a régebbi szerzők műveit, kutatják a hatásokat, rekonstruálni igyekeznek egy-egy kiemelkedő teljesítmény szellemi háttérét. Egy kritikai nézőpontból azonban az is észrevehető, hogy az effajta filozófiatörténeti-szellemtörténeti vizsgálódások ritkán lépnek túl a szűkebb szakmai körön, s eredményeik nem épülnek be kellőképpen a filozófiával való mindennapi professzionális foglalkozás fő áramába; ritkán találunk hivatkozásokat, könyvészeti utalásokat magyar gondolkodók írásaira, illetve a velük foglalkozó szakmunkákra.

Hermeneutikai értelemben e kérdés voltaképpen egy állandó kérdezés, s egy ebből kibontakozó önreflexiós folyamat felé nyitja meg az utat: beépül-e az életünkbe, a kultúránkba, a jelenünkbe ez a filozófiai hagyomány, jelent-e valamiféle kihívást számunkra (s egyáltalán bármely korszak alkotó nemzedékei számára), folytatunk-e, folytathatunk-e vele valamiféle szellemileg serkentő, megtermékenyítő párbeszédet? Ezzel kapcsolatban elméleti eszme-futtatás helyett hadd említsek meg itt inkább néhány példát.

Ha a romániai magyar kultúrában jobban odafigyelünk a kisebbségi értelmiségi diskurzus bizonyos, mindmáig domináns vonulataira, akkor viszonylag könnyen észrevehető, hogy a mindennapi kisebbségi életnek, értelmiségi szerepvállalásoknak még ma is igen terjedelmes és hatékony részét képezi egy olyan retorika, amely erőteljesen átította a századforduló és a 20. század elejének két domináns filozófiai irányzata – a neokantianizmus és az életfilozófia – téziseivel. Ezek a filozófiai teljesítmények, a helyi gondolkodók – elsősorban a Böhm-iskola – alkotó hozzájárulásainak is köszönhetően, nem múltak el a kultúrában egy meghaladott vagy divatjamúlt egyetemi tananyagként, hanem egyfajta morális- és értelemelvárásoknak eleget tenni igyekvő értelmiségi mentalitás, attitűd, értékrend és cselekvési reflexek mélyebb regisztereiben mindmáig tovább élnek. Mindez nemcsak egy kisebbségi értelmiségi ethosz frazeológiájában, hanem – kritikus élethelyzetekben – a szó valós gyakorlati értelmében is kiütközik, megmutatkozik. Egy olyan, olykor filozófiai rangra is emelkedő szemlélet- és gondolkodásmódról van itt szó, amely ténylegesen a jelen értelemelvárásaiba és értelemtulajdonításaiba beleszövődő, a jelenbeli életet átító, alakító, s az újabb és újabb értelmiségi nemzedékek által át- és újraértelmezett hagyomány jegyében működik. A magyar filozófiai hagyomány pozitivistá és historista megközelítése a maga eltárgyasító módján éppen ezt a lényegi oldalt fedi el, s ily módon ezek a mélyebb kultúrretegokban zajló folyamatok mindmáig nincsenek kellőképpen felkutatva, elemezve. Ehhez szemléletváltásra, a módszertani beállítódás alapvető megváltoztatására lenne szükség, ami nemcsak a filozófiatörténet-írás mikéntjét érintené önmagában, hanem mindenekelőtt az arra irányuló kérdésünket és önreflexiónkat, hogy milyen egzisztenciális viszonyban állunk magával a filozófiával, a filozófia alkotó művelésével.

Az előbbivel szemben bizonyos értelemben ellenpéldaként említhető az ún. Bretter-iskola tündöklése és bukása. Bretter György kreatív hozzáállása és nyelvi-gondolati inven-

ciói egy olyan hermeneutikai szituációt teremtettek a hetvenes évek folyamán, amely nemcsak az egyes tanítványok gondolkodás- és íráskultúrájára hatott megtermékenyítőleg, hanem a saját írásain, gondolkodói magatartásán, valamint a felvállalt kritikai beállítódásán keresztül szélesebb és közvetlen kulturális kisugárzásra is szert tett. Utána viszont – a kulturális kontextus átrendeződésének köszönhetően is – minde gyorsan elfelejtődött, olyannyira, hogy az időközben felnőtt nemzedékek sora voltaképpen nem is tud róla. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy a konzervativizmusra mindig is hajló „magas”, „hivatalos” kultúra a Bretter-csoportra jellemző merész, szókimondó és formabontó, önreflexióra serkentő kreatív-kritikai beállítódást a mentalitás és az attitűd szintjén igazán soha nem fogadta be. Ez esetben tehát a hagyománynak egy olyan elevenen eltemetett áramáról van szó, amely csupán bűvópatakként él tovább a hetvenes évek során formálódott értelmiségi nemzedékek tudatában és magatartásában, s ezeknek a hagyomány előbbi vonulatával szembeni, helyel-közzel mindmáig eltartó kritikai beállítódásában.

És végül egy, az erdélyi magyarhoz közeli kultúrkörből – a román kultúrából – vett ellenpélda. A román filozófia története nemcsak az egyetemi filozófiaoktatásban hosszú évtizedek óta kötelező tananyag, hanem a fontosabb gondolkodók műveire való hivatkozások, beépített gondolatok, szövegek, szövegrészletek formájában felellhető a középiskolai román irodalomtankönyvekben is, amelyek ily módon a szépirodalom szűkebb fogalmkörénél egy jóval tágabb és átfogóbb irodalomfogalomra, írás- és gondolkodáskultúrára engednek rálátást. Addig, amíg a magyar „magas” kultúra irodalomcentrizmusa mifelénk még ma is köz-helyszámba megy, s ebben a kultúrában minden elméleti megalapozottság nélkül, és elméletellenességét akár nyíltan is hangoztatva valaki évtizedeken keresztül lehet elismert, köztiszteletnek örvendő vezér irodalomkritikus, irodalomtörténész, felelős szerkesztő, publicista, egyetemi tanár vagy tudományos kutató, addig a román humán értelmiségi a román filozófiai gondolkodás elemeivel már a középiskola padjaiban is úgy találkozik, mint kultúrája szerves összetevőivel, amelyekett természetes módon sajátíthat el. Számára tehát a maga külsőlegességben nem is tevődhet fel az a kérdés, hogy létezik-e román filozófiai hagyomány, s ezért állhat érdeklődése középpontjában sokkal inkább az e hagyomány által felnyitott kérdés, s e hagyomány egzisztenciális értelmére való rákérdés.

Ahhoz, hogy hasonló helyzet teremtdjék – legalábbis erdélyi vonatkozásban – a magyar kultúra egészének fokozatosan át kellene alakulnia, meg kellene újulnia, és minde- nek előtt önmaga irányában sokkal nyitottabbá kellene válnia.

Összeállításunk szerzői

Egyed Péter, filozófiatörténész (Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)
Fehér M. István, a filozófiai tud. doktora, egy. tanár (ELTE)
Filep Tamás Gusztáv, szerkesztő, Budapest
Gábor Éva, nyug. egy. docens (BME)
Hajós József, filozófiatörténész, Kolozsvár
Hell Judit, a filozófiai tud. kandidátusa, egyetemi docens (Miskolci Egyetem)
Kiss Endre, az MTA doktora, egy. docens (ELTE)
Kőszegi Lajos, szerkesztő, Veszprém
Kunszt György, a műszaki tud. doktora, címzetes egy. tanár (BME)
Laczkó Sándor, filozófus, Szegedi Egyetem, Társadalomelméleti Gyűjtemény
Lendvai L. Ferenc, a filozófiai tud. doktora, egy. tanár (Miskolci Egyetem)

Mester Béla, PhD-hallgató (ELTE–Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)
Mészáros András, filozófiatörténész (Comenius Egyetem, Pozsony)
Perecz László, PhD, egy. docens (BME), szerkesztő
Somos Róbert, a filozófiai tud. kandidátusa., egy. docens (Pécsi Egyetem)
Szabadsfalvi József, az állam- és jogtud. kandidátusa, Dr. habil. (Miskolci Egyetem)
Ungvári-Zrínyi Imre, filozófiatanár (Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)
Várhegyi Miklós, szerkesztő, Pécs
Veres Ildikó, a filozófiai tud. kandidátusa, egy. docens (Miskolci Egyetem)
Veress Károly, filozófiatanár (Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)

A 175 éves Akadémia megidézése lapelődünk,
az Akadémiai Értesítő egykori közleményeiből.

Levél a Ganges partjairól Körösi Csoma Sándorról Duka Tivadortól*

Duka Tivador (1825–1908) neve elvlaszthatatlan Körösi Csoma Sándortól. Az egykori eperjesi jurátus, az 1848–49-es szabadságharc hadnagya, Görgey Artúr hadsegédje hosszú élete végéig felbecsülhetetlen szolgálatokat tett Csoma életművének feltárásáért és megismertetéséért. Orvosi oklevele megszerzése után mint a brit-indiai hadsereg orvosa 1854 közepén Kalkuttába érkezve kötelességének érzi, hogy a Bengáli Ázsiai Társaságban és a kormányhivatalokban felkutassa neves honfitársa iratait és könyveit. Óriási érdeme, hogy az ott talált dokumentumok jelentős részéről másolatot készít, és ezek közül kettőből fontos részleteket sietve elküld az Akadémiának. Az Akadémiai Értesítőben megjelent két levél – amelyből az elsőt idézi fel a folyóirat az alábbiakban – azokból a beszámoló jelentésekből közöl részleteket, amelyeket Csoma a brit-indiai hatóságok hivatalos kérésére készített. Az első, amelynek keltezését Duka itt hibásan 1825. január 19-re teszi, valójában 1825. január 28-án íródott — ahogyan a második levél bevezetőjében maga Duka is közli —, Csoma Indiáig vezető útjának leírása és egyben minden Csoma-életrajz egyik legbecsesebb kútforrása.

Duka 1863-ban az Akadémia levelező tagja lesz. Az Akadémia felkérésére fog hozzá fő művének, a Csoma életét és munkásságát feltáró monográfiájának megírásához. 1883-ban ismét Indiában van, hogy forrásait kiegészítse. Ugyancsak 1883-ban rábírra Salamon Caesar Malant, akit egykor Csoma tibeti nyelvre oktatott, és akinek 1840-ben tibeti könyveket ajándékozott, hogy ez utóbbiakat adja át az Akadémiának. Ez a tibetológia számára rop-pant jelentős gyűjtemény 1885 óta az Akadémia birtokában van. Áldozatos fáradozása ezzel nem merül ki. 1897-ben 2000 korona tőkével Csoma-alapítványt létesít, amelynek kamataiból háromévenként kiváló magyar és külföldi orientalisták részesültek, 1903-ban 200 koronát adományoz az Akadémiának a Csoma-szekerény felállítására, amely a Csoma-hagyaték méltó elhelyezését biztosította.

Wojtilla Gyula

Monghyvár, dec. 18. 1857.

Csoma Sándort 1824. év végével Sabathooban, Britt-India legéjszakaiabb városai egyikében találjuk, hol az ismeretlen idegen a kormányhivatalnokok figyelmét magára vonta, a mint azt következő levele Kennedy százados politikai tisztviselő s helybeli parancsnokhoz meg fogja magyarázni. 1825. évi jan. 19-ről kelt ezen levél, mely annál fogva is érdekes

*Jubileumi rovatunkban az írásokat az eredeti írásmóddal közöljük.

ránk nézve, mivel Csomának saját tollából bírjuk érdekes élete egyik részének leírását. A kérdéses levél így kezdődik:

„Sir! Kegyes engedelmével van szerencsém tudtára adni Ön közleményének vételét, mely a kormány titkárának válasza Ön levelére Kalkuttából 1824. évi december 24-ről, mivel a kormány parancsa folytán megkívántatik tőlem, hogy írásban adjam múltamnak teljes és érthető leírását s jövőre való kilátásaimat s tervezeteimet, és hogy mennyi ideig lenne kívánságom útazni s kutatásaimat folytatni: a következőket vagyok bátor India főkormányzója tudomása végett tiszteletteljesen előterjeszteni.

Születésemre nézve székely nemzetű, a magyaroknak azon ágához tartozom, mely a keresztényen időszak IV. századában az ősi Daciában Erdély nagyfejedelemségben letelepedett, s ő Felségét az osztrák császárt ismeri el uralkodójának.

Philosophiai s hittani tanulmányaimnak a nagyenyedi Bethlen-féle kollegiumban végeztével 1815. évi augusztus havától fogva 1818. évi szeptemberig Németországban mulattam, s ő Felsége a császár engedelmével, a göttingai egyetemen több előadásokat hallgattam 1816. évi április 11-től fogva 1818. évi július végéig, s a hannoverai kormányhoz folyamodásom folytán egy egész évig valék szerencsés részesülni a libera mensa régiában.

Mivel Erdélyben tót nép nem létezik, és azon ország tanuljai rend szerint nem értik a tót nyelvet, ámbár az kívánatos volna azért, hogy a régi magyarok történetét irt szláv szerzőknek munkáit felhasználhassák, ismerős levén több régi s élő nyelvekkel, kívánatom volt megtanulni a szlavót is. Annak okáért Németországból visszatértem után Temesvárra mentem, hol 1819. évi február 11-től november elsőjeig azon nyelvvél foglalkodtam, s beutaztam Zágrábot is a különféle beszédmódokkal való megismerkedés végett. A libralis tanulmányok között a nyelv-, tér- s történettan valának kedvenc foglalkodásaim, és bár hittani neveltetésem hazámban tiszteletteljes hivatásra képezett, a főlebb említett tanulmányok iránti vonzalmaim azonban arra határoztak, hogy terjedelmesebb tért keressek azoknak művelésére. Szülőim elhaltak s egyetlen fitestvérem nem volt rászorúlva segédmemre, föltevém tehát magamban, hogy elhagyva hazámat, keletnek menjek s a mint lehetend, érlelmi módot szerevez, egész életemet oly kutatásokra szenteljem, melyek egykor hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában, és különösen saját történelmünk némely homályos tényeinek felvilágosítására szolgálhatnak. Ily célra azonban császári útlevelet kapni nem remélheték, nem is folyamodtam tehát azért. Nagy-Enyedén magyar útlevelet vevék bizonyos dolgok ürügye alatt, Bukarestbe Oláhországba menni; ezen okmányt a brassói főparancsnok által aláíratam, s november végével a határon átélvpe Oláhországba értem. Midőn Bukarestbe érkezém, tervem volt, hogy a török nyelvvél való némi ismeretséggemnél fogva Konstantinápolyig utazzam, de mivel további képezésemre ott kilátás nem nyílt, s módóm sem vala egyenesen odaútazni, tehát 1820. év első napján Bukarestet elhagyám s január 3. Ruszcsuknál a Duna jobb partjára érve, bolgár kereskedőkkel indulék útnak, kik Makedoniából gypatot hozva, lovaikkal üresen térének hazájok felé. Nyolcnap sebes utazás után Zsófiába Bulgária fővárosában érkezék, honnan egy más bolgár csapattal őt nap alatt Philippopolisba Rumániába érkezék. Innen Adrinápolynak mentem volna Konstantinápoly felé; de az ottani pestis kényszerite az Archipelagus partjain levő Enosba útazni, mely helyet február 7. elhagyván Chios és Rhodus szigetek mellett, egy görög hajón elvitorlázva, február végével Alexandriába, Égyiptom fővárosába értem.”

Csomának szándoka volt egy ideig Kairóban mulatnia a végett, hogy az arab nyelvben, melylyel már némileg isméretes volt, magát tökéletesítse; de a pestisnek véletlenül kiütése miatt tervével föl hagyott s egy syriai hajón Larnikába Cyprus szigetére s aztán a syriai tengerparton fekvő Seidon, Beirutba s onnan ismét egy más vitorlással Tripolis és Latakiába utazott, innen aztán gyalog Syria belsejébe Aleppóba ért április 13. Ezen várost május 17. hagyta el s több karavánokkal gyalog s egyszerű ázsiai öltönyben Orfa, Mardin s Mosoul városokat elhagyva, csónakon a Tigris folyón július 22. Bagdadot érte el. Ezen városból augusztusban latin levelet irt az angol képviselő Mr Richhez, ki épen akkor Kurdisztánban nyolc napi távolságnyra volt; ebben tudósítá őt megérkeztéről, céljairól s

esedett partfogásaért. Titoknoka M^r. Bellino ruházattal látta el Csomát s pénzbeli segílyt nyújtott barátja a magyarszületésű Swoboda által, kihez Aleppóból ajánló levelei is voltak s a kinél Csoma szállásozott. Bagdadot sept. 4. hagyta el s európai ruhában s lóháton egy karavánnal Kermanshah és Hamadan városokon keresztül october 14. Persia mostani fővárosába Teheránba érkezett meg; ez időben, a persa király Futeh Ally Shah legidősb fia Mohamed Ally Mirzának szolgálatában Kermanshahban több európai katonatisztek valának.

Teheránba megérkeztekor Csoma semmi európaire nem talált, de az angol követség házánál egy persa születésű szolga szívesen fogadta, szállást adott neki s egyebet szerzett számára. November 8. 1820. M^r. Henry Willock, angol képviselő, Taurisból visszatért a fővárosba, s hozzá intézé Csoma angol nyelven írott levelét, melyben leírá helyzetét s megismerteté körülményei s tervezeteivel s egyszersmind segílyét kérte ki. Ezen tárgyról dicsőült honfitársunk így szól: „Én véghetetlenül le vagyok kötelezve Willock uréknak szíves fogadásukért és elutazásomkor tanúsított nagylelkűségökért, s hozzájok vagyok bátor Önt (Kennedy századost) utasítani tudakozódás végett; ezen urak kegyességének kell köszönnöm, hogy a persa fővárosban négy havig mulathattam, mely alatt az angol nyelvben némi előmenetelt tevék s átolvastam több érdekes dolgozatokat célomra vonatkozólag s megvizsgáltam számos régi ezüstpénzeket a Parthus dynastia idejéből.” Teheránt elhagyva, Csoma persa ruhába öltözködött s jöltévőinél hagyá minden papirjait, könyveit s a többiek között göttingai bizonyítványait, erdélyi útlevelét s a szláv nyelvbeni előhaladási bizonyítványát, ezen felül Willock uraknak egy magyarul írt levelet adott Kovács József nagyenyedi tanár úrhoz címezve, azon kérelemmel, hogy Bokhára feléi útjában történhető halálózása esetére, az hazájába küldessék.

1821. évi martius 1. vette búcsúját zarándokunk „nemes jöltévőitől” s april 18. érkezett meg Meshedbe Khoratsán tartományban. Az orosz és persa hatalmasságok ez időben háborút viseltek, s ez okból oct. 20. előtt nem sikerült útját folytathatni; november 18. azonban szerencsésen Bokharába ért, hol a telet tölteni volt szándoka; de azon hírre, hogy egy hatalmas orosz haderő a város felé tart, őt napi ott tartózkodása után Bokharát elhagyá s egy karavánhoz csatlakozva Balkh, Kkoulun, Bamian, városokon keresztül 1822. évi január 6. Kabulba érkezett meg. De az e helyeni mulatás utazónknak céljában nem volt s azonkívül értesülvén arról is, hogy Mahomed Azim Khan fejedelemmel Kabool és Peshawar között két európai tiszt vagyon, s kedvező alkalom adatván biztos tovább utazásra, egy karavánhoz csatlakozott s január 19. Kabult elhagyá. Január 26. Decha városában két franciára talált, neveik: Allard és Ventura, társaságukban Lahörba utazott, mivel az időszak nem volt kedvező arra, hogy az éjszaknyugatra fekvő Kashmérba menjen vagy Tibetnek hóval fedett hegysorain át utazzék. Martius 11. Lahörba értek utazóink s e hó 23. Csoma Kashmér felé indult, a mely helyen, a Jommoo hegysorokon keresztülutazva, april 14. megérkezett. Itten hazánkfia májusig időzött, várván a kedvezőbb időszak beálltát, s ezen hó 19. négy utitárrsal elindult és június 9. Lehbe, Ladak fővárosába érkezett meg. Innen, szándoka volt, Tibet belsejét meglátogatni, de az esvén tudtára, hogy a Yarkund feléi út költséges, sok akadálylyal, s életveszélylyel járó keresztyn emberre nézve, Leh városából 25 napi ottmulatás után Lahörba visszatérni elhatározta. Ezen útjában azonban Kashmér határainál kedves meglepetésére M^r. Moorcroft-tal találkozott; az angol egyedül volt és Csoma megismertetvén őt kilétével, a két európai együtt maradt s utazott vissza Lehre, a hova aug. 26. mindkettő épségben megérkezett. M^r. Trebeck Pilteről visszatért a következő hónap folytán; midőn Moorcroft az “alphabetum Tibetanum” (Georgii) nagy kötetét Csoma kezébe adá, melyben tudósunk sok újat s érdekést talált Tibetről s annak literaturájáról. September végével Moorcroft Kashmérba visszazándékozott, Csoma azonban Trebeckkel Lehben maradt, ki tanult s a tibeti és persa nyelvekben járatos egyént szerzett számára s így tanulmányaiban előmenetelére nem csekély szolgálatot tett. Mielőtt Moorcroft elutazott volna, Meer Izzut-ullah nevű segéde, persa nyelven és betűkkel írt levelet hozott elő, kelte Pétervártatt 1820. évi január

17-ke, melyet Csoma latin nyelvre fordított le. Ezen levél Punjab uralkodójához Runjet Singhhez szolt, s Moorcroft a fordítást Kalkuttába küldötte el.

Trebeck és Csoma rövid idő múlva szinte Kashmérba tért; honfitársunk némileg már is bírta Tibetnek nyelvét, melyet azonban oly tökélyre akart vinni, hogy azon nagyvérdékü művekbe, melyek minden nagyobb tibeti monostorban találhatók, teljes belátást szerezhessen. E részbeni tervet közölte Moorcrofttal, ki érett megfontolás után azokat helybenhagyá, hazánk fiát a megkívántató pénzsegélyvel ellátta és szabadságot adott neki Ladakbai utazásra, s azonfelül a Lehen lakó főhivatalnoknak s a zounskari lámának ajánlotta; így ellátva kedves bűvárunk 1823. május 2. ismét Kashmérba indult, miután jó barátja Moorcrofttal öt hónapot és hat napot mulatott volna.

1823. évi június 1. utazónk Lehbe Ladak fővárosába érkezett meg ajánlólevelei s ajándékaival a miniszterhez, a ki viszont útlevéllal, ajánlásokkal s mintegy nyolc fontnyi teával látta el. – Lehtől délnyugati irányban utazva kilencedik napra Flanglába ért, s azon év júniusa 20-tól a jövő évi 1824. octob. 22-eig Ladaknak legszélsőbb délnyugati tartományában Zounskarban időzött, és a tudós lámának vezetése alatt tanulta Tibet nyelvét. Ezen idő alatt alkalma volt betekintenie azon számos literaturai kincsekbe, melyek, mint az összes tibeti tanultság és vallásnak alapjai, 320 nagy nyomtatott kötetben le vannak zárva. Ezen kötetek két osztályuak, minden osztály ismét szakaszokkal bír, s az egész, indiai szanszkritből van véve s tibetre lefordítva. Ezen óriási munkálatokat Csoma lemásoltatta azon rendben, a mint a nyomtatott indexben állanak. Minden egyes műnek címe van, szanszkrit és tibeti nyelven, s végén az író s fordító neve olvasható a hely megnevezésével, a hol a mű iratott vagy lefordított; a legterjedelmesebb, 154 levélből álló kötetet hat sorral minden lapon, Csoma magával elhozta, s kétségkívül az volt iratai között, melyeket Kalkuttában találtam.

Ezentúl Csomának Zounskar-bani mulatása sükertelen leendett s azért elhagyá a buddhista monostort, melyben több mint tizenhat hónapot annyi türés, nélkülözés és munka között töltött.

Képzeltetjük, mily fájdalmas volt azon perce Csomának, midőn a lámától, kinek annyira le volt kötelezve, búcsút kellett vennie; alapos reménye volt azonban, hogy a telet Szultanporban a lámával töltendi, hol az utóbbinak rokonai laktak, feltett szándoka lévén egyszersmind az összegyűjtött anyagot egy tibet-angol szótárra ott elrendeznie. A lámát ügyei néhány napra visszatartották, s azért ajánlotta Csomának, hogy ne késsék, mivel a tél mindennap közeledett s a hegyeken keresztüli utak hóval megtelhetnének. Zarándokunk elfogadta a láma tanácsát és Szultanporba szerencsésen megérkezett, s innen Mundeenuggur, Sooket, Belaspooron át, november 26. Sabbathot elérte, hol őt e közlemény kezdetén találjuk. Barátja, a láma azonban, elkésett útjával, s itt mulatása után néhány nappal le kelle minden reményről mondania, hogy a telet vele tölthesse, mivel a Himaláyakoni utak el voltak zárva előle.

Ha a térképeket előnkbe tesszük, s Bukarestből kiindulva ez érdekes vonalat a végpontig figyelemmel kísérvük: gyakran a legzordonabb, a legveszélyesebb úton s mostoha körülmények között látjuk dicső honfitársunkat vándorolni, s bár mindenütt küzdenie kellett, mégis legyőzte az akadályokat páratlan vasakarátja, egy „hatalmas kar” vezetése alatt. Ez alkalommal Sabbathooban fájdalmas hangulatban találjuk őt; hadd mondja el saját szavaival, miként érezett akkor, midőn Kennedy századoshoz irt levelét fogalmazta. – „Britt-Indiába jövelemlor, így ir Csoma, erős hiedelemben valék, hogy barátként fogok fogadtatni, mivel úgy reméltem, hogy nevem, szándokom s a tibeti literatura érdekében fáradásaim Mr. Moorcroft ajánló levelei után a kormány előtt tudva vannak. Nagybritanniának a világ sok fölfedezések s találmányokért hálával tartozik; az orientalis literatura Ázsiában még egy óriási *terra incognita*, s mivel 4 évi munkálataim alatt *egyedül* angolok nagylelkűségének köszönhetem előmeneteletem, ennél fogva szerencsésnek tartandom magamat, ha a kalkuttai «Ázsiai Társulatnak» munkáim első kísérleteivel szolgálhatok. Ha a kormány ezt nem helyeselné, arra kérek engedelmet, hogy Moorcroft úrhoz visszatérhessek, a kinek szívessége jelenleg mindenem, vagy a mig pártfogóm bok-

harai útjából visszajön, a főkörmányzó meg fogja tán engedni, hogy Önnek védelme alatt itt maradhassak. Bár idejövetelem óta szíves fogadtatásban volt szerencsém részesülni, a körmányznak rendelete azonban Önnek hivatalos jelentésére reám mélyen hatott s nem kevésbé zavart meg, attól tartván, hogy reményeim hiúsuló félben vannak.” Csoma félelme azonban nem valósult, angolul irt eme levelét Kennedy százados a főkörmányzónak átküldötte, s a legközelebbi közlemény részletesebben tudtunkra adandja, hogyan viselte magát az angol körmány a vándor magyar irányában.

Jegy. *Allard* és *Ventura* a lahori uralkodó szolgálatában volt francia tiszték, kik hadait az angolok ellen sok ideig sikerrel vezérelték. – *Mr. Moorcroft*, híres angol utazó. – *Mr. Trebeck*, *Moorcroft* társa.

Helyreigazítás

*Szabad György*nek „Az első magyar miniszterelnök iratainak gyűjteményével” foglalkozó, a Magyar Tudomány 2000/6. sz. 785–787. oldalain megjelent recenziójának befejezése a közlés során sajnálatosan megrövidült. Az eredeti szöveg a következő: „...az öngazgató Magyarország parlamentáris körmányzati rendszerének működése sokban Batthyány Lajos személyes teljesítményének eredményeként vált mérföldkövévé, ha nem is mindig és mindenki által vállalt, de valójában korszakokat túlélő irányjelzőjévé történelmi felemelkedésünknek.”

Medgyes Péter–László Mónika

A magyar kutatók idegennyelv-tudása az 1990-es évek végén¹

Bevezetés

Közhely, hogy ma az angol az első számú világnyelv, amely az élet minden területét át-
hatja. Noha gyors terjedésének számos politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési és
vallási oka van, e tényezők sorában a nyelvészetiek szerepe nem számottevő (Crystal
1995). Hasonló véleményen van Kaplan (1993), aki szerint az angol nem felsőbbrendű
nyelv, s pusztán történelmi véletlenek sorozatának köszönheti térhódítását. Ami pedig a
jövőt illeti, semmi biztosítéka annak, hogy hegemon szerepe örökké fennmarad, bár a jelek
arra utalnak, hogy még évtizedeken át megőrzi kivételezett helyzetét (Graddol 1997).

Globalizálódó világunkban az angol anyanyelvűek nyilvánvaló előnyt élveznek a nem
angol anyanyelvűekkel szemben (Medgyes 1999). Természetesen érvényes ez a tudomá-
nyos életre is: Baldauf és Jernudd úgy fogalmaz, hogy „a tudomány lényegében együttmű-
ködések hálója, amelyet láthatatlan szövetségekbe tömörült tudósok szőnek” (1987), akik
egyzon nyelven társalognak – jórészt angolul. Azt, aki nem tud angolul, a tudomány
cerberusai (köztük folyóirat-szerkesztők, recenzensek és konferencia-szervezők) nem en-
gedik belépni az exkluzív klubokba. Ennélfogva a magas szintű angol nyelvtudás egyre
több kutató számára létszükséglet.

E tanulmány elsődleges célja, hogy adatokkal támassza alá azt a feltevést, mely szerint
az angol a tudomány egyetemes munkanyelve. A kutatás terepe Magyarország, időpontja
1999, résztvevői pedig magyar tudósok, akiket az idegennyelv-tudásuk, ezen belül az
angolnyelv-tudásuk számos aspektusáról faggattunk.

Célunk azonban nem csupán az, hogy bizonyos szögből felvételt készítsünk a harma-
dik évezredbe lépő magyar tudóstársadalomról, hanem az is, hogy bemutassuk az angol
nyelv térhódítását. A „térhódítás” viszonylagos fogalom, amely e folyamat két vagy több
szakaszát foglalja magában. Jelen dolgozatban az összehasonlítás alapjául egy 1989-ben

¹ Ez a tanulmány az angol eredeti módosított és rövidített változata. Itt ragadjuk meg
az alkalmat, hogy köszönetet mondjunk mindazoknak, akik kitöltve visszaküldték a fel-
mérés alapjául szolgáló kérdőívet. Köszönet illeti a Magyar Tudományos Akadémiát, amely
engedélyezte számunkra az akadémikusok és akadémiai doktorok címlistájának
használatát, az Oktatási Minisztériumot, amely anyagilag támogatta a felmérés
elkészítését, valamint *Gál Évát* az adatgyűjtés során nyújtott segítségéért.

elvégzett felmérés szolgál, s éppen a két populáció nyelvtudásában megmutatkozó különbségek vizsgálata révén kívánjuk ábrázolni az angol nyelvnek az anyanyelv és az összes többi idegen nyelv rovására történő előretörését.

Két dolgot érdemes előrebozsátanunk. Egyrészt azt, hogy a magyar kutatók zöme pályafutásának azon szakaszában szerez akadémiai fokozatokat, amikor már kevés ideje jut az intenzív nyelvtanulásra. Ezért válaszadóink kevésbé tükrözik azokat az átfogó változásokat, amelyek az 1990-es évek nyelvtanítási politikáját jellemezték. Másrészt tudvalévó, hogy a magyar tudomány kiemelkedő képviselői már jóval a rendszerváltás előtt bekapcsolódtak a nemzetközi tudományos közéletbe. Ilyenformán az 1990-es éveket inkább a kapcsolatok kiszélesítése és megerősítése, mintsem létrehozása jellemezte. Noha eközben angoltudásuk gyarapodott, áttörésszerű fejlődésről nem beszélhetünk, annál is kevésbé, mivel az 1989-es és az 1999-es populáció között szükségképpen jelentősek az átfedések.²

A magyar kutatók idegennyelv-tudása az 1989-es felmérés tükrében

Az eredeti felmérésre a rendszerváltás évében került sor, ilyenformán a róla készült tanulmány összegző jellegű, szociolingvisztikai kordokumentumnak is felfogható (Medgyes és Kaplan 1990; 1992). Az akkori eredmények tanúsága szerint a vezető magyar tudósok nyelvtudása jóval meghaladta a magyar lakosság átlagszintjét, s a társadalmi hierarchiában elfoglalt magasabb pozíciójukból következően mintegy előre jelezték a társadalom egészét meghatározó trendet. Az 1989-es felmérés résztvevői tisztában voltak azzal, hogy egy viszonylag kevesek által beszélt anyanyelv birtokosaiként csak akkor lehetnek egyenrangú partnerek a tudományos közéletben, ha jól tudnak angolul, a tudományok világnyelvén. Annak ellenére, hogy a magyar tudósok általában több nyelven is beszéltek, a válaszadóknak csupán a fele számolt be magas szintű angoltudásról. Kiderült továbbá, hogy az angoltudás fordított arányban van az életkorral, vagyis minél idősebb valaki, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy jól tud angolul. A felmérés során nyert adatok szerint a humán és társadalomtudományok képviselői sokkal több idegen nyelven és sokkal jobban beszélnek természettudós társaiknál, ám ezen belül az angol aránytalanul kis helyet foglal el. Végül – jellemző módon – a természettudósok közleményeiknek több mint a felét angolul publikálták, szemben a humán és társadalomtudomány képviselőivel, akik műveik kétharmadát magyarul írták.

Az 1999-es felmérés kutatási módszere

Módszertani szempontból az 1999-es felmérés híven követi a tíz évvel korábbit annak érdekében, hogy minél összehasonlíthatóbb adatok álljanak rendelkezésre. Ezért hasonló elvek alapján választottuk ki a megkérdezetteket, állítottuk össze a kérdőívet, gyűjtöttük össze és dolgoztuk fel az adatokat.

A válaszadók

1999 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia támogató levelére hivatkozva kérdőívet küldtünk ki az Akadémia valamennyi rendes és levelező tagjának (összesen 311 fő) és minden negyedik akadémiai doktornak (összesen 558 fő),³ majd egy emlékeztető levélben

² Az átfedések mértékét azért nem tudtuk megállapítani, mert a kérdőíveket névtelenül kellett kitölteni és visszaküldeni.

³ Anyagi megfontolások miatt kénytelenek voltunk az akadémiai doktorok számát korlátozni: csak minden negyediket vontunk be a felmérésbe. A résztvevőket a címlistán

ismételtük meg kérésünket. A 869 levélből 843 ért célhoz, s ebből 620-an küldték vissza a kérdőívet kitöltve, vagyis a címzettek 73,5%-a vállalkozott a felmérésben való részvétellel! Feltételezzük, hogy e kiváló válaszarány mögött elsősorban a nyelvtanulás és azzal kapcsolatos kutatások iránti érdeklődés rejlik.⁴

A válaszadók 53,4%-a 65 évnél idősebb, s csupán 10,7% az 51 évnél fiatalabbak aránya. Ez az egyenlőtlenség abból a közismert tényből adódik, hogy a magyar tudósok többsége meglehetősen későn ér fel az akadémiai ranglétra felsőbb fokaira, s e tekintetben az 1990-es évek kevés változást hoztak. Felmérésünkben külön nyomatékkal vizsgáltuk a 65 év alatti tudósoktól származó adatokat.

Habár követtük az Akadémia tudományterületek szerinti osztályozási rendszerét, a jobb áttekinthetőség kedvéért két tág csoportba soroltuk a válaszadókat; ennek alapján beszélünk a továbbiakban társadalomtudósokról (beleértve a humanitáriák képviselőit is), illetve természettudósokról. A 65 év alatti korcsoportok 88,2%-a természettudós; ugyanez az arány a 65 év fölötti korcsoporttal együtt 80,9%.⁵ Megjegyezzük, hogy az 1989-es felmérésben a természettudósok részaránya csupán 71,1% volt.

A kérdőív

Az 1989-essel megegyező módon, az 1999-es kérdőív 22 kérdésből áll. A kérdések többsége feleletválasztós, s mindössze hét olyan kérdés akad, amely bizonyos fokú önértékelést igényel. Tekintettel arra, hogy csak három kérdésre kellett szöveges választ adni, a kérdőív kitöltése legfőképpen 30 percet vett igénybe.

A kérdőív két fő részre tagolódik. Az első rész a *nyelvtudással* (ki milyen nyelveken beszél, milyen szinten), a *nyelvtanulási attitűdökkel* (milyen tényezők segítik elő a nyelvelsajátítás sikerét: nyelvi képességek, a célországban eltöltött idő, mi az adott tudományág világnyelve) és a *tudományos közlemények nyelvezetével* (nyelvhasználat, fogalmazási stratégiák) kapcsolatos kérdéseket tartalmazza. A kérdőív második részében kizárólag az angol nyelvre, nevezetesen annak *tanulására* (mikor és hol tanultak angolul), *használatára* (melyik változatot beszél, milyen gyakran használja az angol nyelvet) és a *nyelvi készségekre* (készségek sorrendje, olvasási sebesség, íráskészség) vonatkozó kérdések szerepelnek.⁶ A tanulmány további részében a fenti kérdésekre adott válaszok egy részének elemzésére vállalkozunk.

feltüntetett névsor szerint választottuk ki, s csupán két egyéb szempontot vettünk figyelembe. Egyrészt azt, hogy a főváros, amely az összes tudós 70,5%-ának ad otthont, az ennek megfelelő arányban legyen képviselve. Másrészt ügyeltünk a férfiak és nők részarányos megoszlására is. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy noha a női akadémikusok és akadémiai doktorok aránya 4,7%-ról 8,8%-ra emelkedett az elmúlt tíz év során, még mindig túl kevesen vannak ahhoz, hogy érdemes legyen nemek szerint bontani az adatokat. Az egyszerűség kedvéért az akadémikusokra és akadémiai doktorokra vonatkozó adatokat is együtt vizsgáltuk.

⁴ E feltételezés jogosságát igazolja az is, hogy többen javasolták a felmérés eredményeinek hazai közzétételét, néhányan pedig tiszteletpéldányt kértek az eredeti, angol nyelvű tanulmányból. E kéréseknek szívesen eleget teszünk, s az itt közölteknel részletesebb adatokat megküldjük az érdeklődőknek. Címünk: medgyes@ludens.elte.hu.

⁵ Az adatok megbízhatóságát illetően óvatosságra int bennünket az a körülmény, hogy a 65 év alatti társadalomtudósok száma mindössze 32.

⁶ Miután összegyűjtöttük a kérdőíveket, számítógépbe tápláltuk, majd a Statistical Package for the Social Sciences, 6.0 Windows változatának (SPSS+) felhasználásával dolgoztuk fel az adatokat.

Az eredmények

Nyelvtudás

Idegen nyelvi tudás. A válaszadók négy fokozatú skálán értékelték vélt nyelvtudásuk szintjét (alap, közép, felső, anyanyelvit megközelítő/anyanyelvi szint). Annak érdekében, hogy össznyelvtudásukat numerikusan kifejezhessük, egy pontot adtunk az alapszintűnek ítélt nyelvtudásért, két pontot a középszintűért és így tovább. Az összesített eredmények alapján a 65 év alatti korcsoportok pontértéke 6,4, ami annyit jelenti, hogy az átlagos magyar tudós – a saját megítélése szerint – legalább két idegen nyelvet jól vagy több mint két nyelvet kevésbé jól beszél. Ezen belül a természettudósok átlaga 6,0, a társadalomtudósoké pedig 9,1 pont, vagyis az utóbbi csoport nyelvtudásának volumene lényegesebb nagyobb. 1989-hez viszonyítva a 65 év alatti válaszadók átlaga 7,3 pontról 6,4 pontra csökkent, s ez a tendencia a természet- és társadalomtudósokra egyformán érvényes.

Angol nyelvi tudás. Ugyanígyen négy pontos skálán mértük a válaszadók angol nyelvi tudását. A 35–50 közötti korcsoport átlaga 2,8, szemben az 51–65 évesek 2,6-os és a 65 év felettiek 2,4-es átlagával. Ebből levonható az a következtetés, hogy minél fiatalabb egy tudós, annál valószínűbb, hogy jól tud angolul. Ugyanez a tendencia jellemezte az 1989-es populációt is, ahol a megfelelő átlagértékek 2,6, 2,3, illetve 2,1 voltak. E szám adatok egyszersmind a válaszadók angoltudásának fejlődéséről tanúskodnak, ami részben annak köszönhető, hogy egyre többekben tudatosodik az angol nyelvnek a nemzetközi tudományos kommunikációban betöltött nélkülözhetetlen szerepe. Ha viszont az idegen nyelvi tudás csökkenő tendenciáját egybevetjük az angol nyelvi tudás növekedési ütemével, még szemléletesebbé válik az angol rohamos előretérése.

Mármost ha a 65 év alatti korcsoportokon belül összehasonlítjuk a társadalomtudósokra, illetve a természettudósokra vonatkozó adatokat, kiderül, hogy az előbbi csoport válaszadói jobbnak ítélték angoltudásukat az utóbbiakénál (2,9, illetve 2,7). Ez az eredmény különösen az 1989-es felmérés fényében meglepő (1,9 illetve 2,4), s azt mutatja, hogy a társadalomtudósok sokkal gyorsabban fejlődtek: míg 1989-ben angoltudásuk a közepes szintet sem érte el, 1999-ben már a felső szintet súrolta.

Érdekes képet mutatnak az idegen nyelvek relatív gyakoriságára vonatkozó adatok is.

1. táblázat

A felső és anyanyelvit megközelítő/anyanyelvi szinten beszélők száma nyelvenként (65 év alatti korcsoportok)

Nyelv	N
angol	171
német	46
oros	33
francia	12

Eszerint a válaszadók közel kétharmada legalább felső szintűnek ítélte angoltudását, szemben azzal a 46 résztvevővel, aki a némettudásáról nyilatkozott ilyen kedvezően. 1999-ben tehát közel négyszer annyian beszéltek jól angolul, mint németül – 1989-ben ez az eltérés mindössze 1,2 volt! Érdemes ezt összehasonlítani a 14 éven felüli magyar lakosság idegennyelv-tudásáról szerzett adatokkal. Terestyéni (1995) reprezentatív felmérése szerint a lakosság 6,1%-a „elboldogul” németül, 5,1%-a pedig angolul. Ezek szerint mindmáig a német a legelterjedtebb nyelv Magyarországon, de a tudományos kommunikáció világnyelve ma már az angol.

Ezt igazolják az alábbi adatok is. A válaszadókat megkérdeztük, melyik nyelvet tartják a tudományáguk *lingua franca*-jának: a 65 év alattiak 96,3%-a az angolt jelölte meg, 3%-a

az angolt és még egy nyelvet, s csupán 0,8% (2 fő) nevezett meg valamely más idegen nyelvet. Ugyanezek az arányok 1989-ben 82,1%, 12,7% és 5,2% voltak, azaz tíz év alatt az angol lényegében minden más nyelvet kiszorított.⁷ Ennek ismeretében még kevesebb okunk van arra, hogy elégedettek legyünk vezető tudósaink angoltudásának fokával.

A nyelvtanulást elősegítő tényezők

A külföldön eltöltött idő. Az egyik kérdés a külföldi szakmai utak időtartama és a célszágok iránt érdeklődött. A 65 év alatti korcsoportok 87,5%-a töltött legalább egy hónapot külföldön; az egy főre lebontott, átlagos időtartam 39,7 hónap, azaz több mint három év. Érdekes, hogy a 65 év felettiiek átlaga nem sokkal alacsonyabb: 37,8 hó/fő. Úgy látszik tehát, hogy az idősebb generációnak sikerült a tudományos pályafutásának hosszával kiegyenlítenie a korlátozott lehetőségeiből származó hátrányokat. Összehasonlításképpen, 1989-ben egy tudós addig átlagosan 23,9 hónapot töltött külföldön, tehát közel 60%-os növekedésről számolhatunk be. E fejlődés vélhetően annak köszönhető, hogy Magyarország és a kutatásban-fejlesztésben élenjáró országok között javultak a politikai és gazdasági kapcsolatok, s ennek köszönhetően az ösztöndíj- és munkavállalási lehetőségek is.⁸

Ezután kiszámítottuk az angol illetve nem angol nyelvű országokban töltött időt: a 65 év alatti korcsoportok átlaga 23,5 illetve 12,2 hó/fő. Az angol nyelvű országok előnye még egyértelműbb a 65 év felettiiek esetében (19,3 illetve 5,6 hó/fő); a tetemes különbséget egyértelműen indokolja az angol nyelvű országoknak, kiváltképpen az Egyesült Államoknak a nemzetközi tudományos életben játszott vezető szerepe.

Egyéb tényezők. A válaszadók fontossági sorrendben megnevezhettek három olyan tényezőt, amely – a külföldi utak mellett – hozzájárult a nyelvtudásuk fejlődéséhez. Miután a válaszokat tíz átfogó csoportba rendeztük, az alábbi rangsort állítottuk fel:

2. táblázat

A nyelvtanulást elősegítő egyéb tényezők: 1989–1999

	Rangsor	
	1989	1999
Tudatos tanulás	1	1
Szakszövegek olvasása	2	3
Szakmai motiváció	3	2
Szorgalom	4	6
Családi háttér	5	7
Konferencia-részvétel	6	10
Külföldiekkel való kapcsolattartás	7	4
Kedvtelésből történő olvasás	8	8
Idegen nyelv szeretete	9	5
Tévé/rádió	10	9

A két felmérés adatainak összehasonlításából kiderül, hogy a válaszadók mindkét esetben a tudatos tanulásnak (iskola + magánórák + önképzés) tulajdonították a legna-

⁷ Egyesek nem is tudnak napirendre térni az angol térhódítása fölött. Valaki például így fakad ki: „Jelenleg a politikailag erőszakolt angol nyelvet kell követni, bár a német vagy a francia nyelv a tudománynak sokkal tökéletesebb alapja”.

⁸ Tény, hogy e szám adatok a valóságosnál szebb képet festenek, mert azoknak az adatait is tartalmazza, aki több évtizedes emigrációból hazatelepültek a rendszerváltást követően. Ha figyelmen kívül hagyjuk azoknak az adatait, akik megszakítás nélkül három éven át külföldön éltek, a 65 év alatti korcsoportok egy főre vetített átlaga 18,2 hónapra, a 65 év felettiéé pedig 12,4 hónapra csökken.

gyobb jelentőséget. Ez nem meglepő egy olyan országban, ahol az idegen nyelv mindennapi használatára korlátozottak a lehetőségek, s ahol kevesek előjoga a külföldi nyelvtanulás. A két lista közötti eltéréseket vizsgálva az „Idegen nyelv szeretete” kategória előretörése a legszembeesőbb, amely a nyelvtanulás iránti motiváció növekedésével magyarázható. Ugyanakkor a „Külföldiekkel való kapcsolattartás” emelkedése, illetve a „Konferencia-részvétel” visszacsúszása arról tanúskodik, hogy ma már nem csupán konferenciákon nyílik alkalom a szakmai kapcsolatok ápolására: 1989-hez viszonyítva bővült a lehetőségek köre.⁹

Publikációk

A 65 év alatti válaszadók átlagosan 26–50 művet jelentettek meg az 1989 és 1999 között eltelt időszakban. A teljes populációt figyelembe véve az összes publikáció 49,6%-a angolul, 41,9%-a magyarul és 9,6%-a más nyelveken jelent meg.¹⁰ Az angol nyelvű publikációk aránya még magasabb a 65 év alatti korcsoportok esetében (62% angol, 32% magyar és 6% egyéb), ami azt jelzi, hogy a fiatalabb kutatókra erősebb nyomás nehezedik, hogy angolul írjanak. A tudományterületek összehasonlításából viszont az derül ki, hogy míg a természettudósok eredményei a fenti trendet tükrözik (67% angol, 27,1% magyar és 5,9% egyéb), a társadalomtudósok mindmáig túlnyomórészt magyarul írnak (20% angol, 68,9% magyar és 12,2% egyéb); ez részben a szakterületük jellegéből fakad (gondoljunk csak a magyar irodalommal vagy magyar történelemmel foglalkozó kutatókra, akik értelemszerűen elsősorban az anyanyelvükön publikálnak), de talán az is szerepet játszik benne, hogy lassabban igazodnak a világban lezajló változásokhoz. Ami az 1989-es adatokat illeti, azt látjuk, hogy az angol és a magyar sorrendje időközben felcserélődött, s csökkent a többi nyelvre eső hányad.¹¹

A válaszadókat arról is megkérdeztük, mikor miért publikálnak magyarul, illetve angolul. Az angol nyelvű publikáció mellett sokan hivatkoztak az impact faktorra és a citációs indexre, de akadtak olyanok, akik a külföldi állásokra és ösztöndíjakra vonatkozó pályázatokra valamint a tudományos kapcsolatok kiépítésének és ápolásának feltételeire hivatkoztak. Visszatérő érvként szerepelt, hogy csak az angol nyelven közölt eredményekről szerez tudomást a világ – a magyar nyelven történő írást egyesek merő időfecsérlésnek nevezték.¹²

Természetesen szép számmal akadtak olyanok is, akik a magyar nyelvű közlés mellett emeltek szót, leggyakrabban annak oktatáspolitikai jelentőségét hangsúlyozva: igenis szükség van magyar nyelvű egyetemi jegyzetekre valamint az angolul nem olvasó kollégáknak szánt szakkikre. Többen kiemelték, hogy első munkáikat, köztük a kandidátusi disszertációjukat magyarul írták. A magyar nyelvű közlemények válfajai között a monográfiákat, tudományos beszámolókat, népszerűsítő kiadványokat, recenziókat és az angol nyelvű közlemények fordítását említették leggyakrabban. Egyesek bevallották, hogy olykor a visszautasítástól való félelmükben vagy pusztán kényelemszeretetből fordulnak magyar nyelvű szakfolyóiratokhoz nemzetközileg elismert szakfolyóiratok helyett, mások

⁹ Az egyik válaszadó szellemes hasonlattal élt: „Csak könyvből nyelvet és szerelmet megtanulni nem lehet. Mindkettőt *élő közegben* gyakorolni is kell.”

¹⁰ A többi nyelv sorrendje megegyezik az 1989-es sorrenddel, vagyis: német, orosz, francia.

¹¹ 1989-ben a válaszadók műveik 46,6%-át közölték magyarul, 39,5%-át angolul és 13,8%-át más nyelveken.

¹² „A nemzetközi tudományos közösség még ma se olvas magyarul” – jegyezte meg szarkasztikusan az egyik válaszadó. Ennél is rosszmájúbb volt az, aki szerint nem is érdemes megszólítani azokat, akik nem olvasnak angolul.

arra hivatkoztak, hogy „Időnként illik elfogadni magyar szerkesztőségek felkérését”. Többen – változó hevességgel – a magyar tudományos nyelv fennmaradása és fejlődése iránti aggodalommal indokolták a magyar nyelven történő írást.

Az angol nyelv változatai

A válaszadók arról is nyilatkoztak, hogy az angol melyik változatát beszélik: a brit, az amerikai vagy valamilyen más változatot. A brit és az amerikai angol összehasonlító adataiból kitűnik, hogy a hagyományosan kedveltebb brit angol a század utolsó évtizedében veszített népszerűségéből a magyar tudósok, különösen a fiatalabbak nyelvhasználatában, feltehetőleg annak a szerepnek következtében, melyet az Egyesült Államok a világ tudományos életében betölt. A vegyes változatok között a brit-amerikai hibrid a leggyakoribb, de a „Hunglish”, a kontinentális angol, a nemzetközi angol, a tört angol, az iskolai angol, sőt még a Rottenbiller utcai angol is szerepel a listán.

Az angoltanulás kezdete és helye

A válaszadók hat életkori kategória alapján határozhatták meg nyelvtanulásuk kezdetét. Az 1989-es és 1999-es adatok egybevetéséből bizonyítottan látszik az a korábbi feltevézésünk, mely szerint a mi populációnkra nemigen hatottak az 1990-es évek kedvezőbb nyelv tanulási lehetőségei: a felkérdezettek több mint 40%-a a diploma megszerzését követően kezdett el angolul tanulni, valószínűleg azért, mert az orosz jószerivel kiszorította a többi nyelvet az iskolából és az egyetemről.

Ami az angoltanulás helyét illeti, a 65 év alatti korcsoportoknál a felnőtt kurzusok (27%) és az önálló tanulás (26%) bizonyult a két legnépszerűbb tanulási formának – ez újabb adalékul szolgált annak bizonyítására, hogy az iskolában korlátozottak voltak az angoltanulás lehetőségei (17%).¹³

Az angol nyelvi készségek

A válaszadók hét fokozatú skálán rangsorolták angol a különféle nyelvi készségek terén elért nyelvi szintjüket. Miként várható volt, a lista élére a szakszövegek olvasása került, és – a többitől messze leszakadva – a beszédértés és az szépirodalmi szövegek olvasása zárta a sort. A beszédértésben mutatkozó hiányosságok az ország politikai elszigeteltségére és a hagyományos tanítási módszerek alkalmazására vezethetők vissza elsősorban, ami pedig a szépirodalmi szövegek olvasási készségének alacsony szintjét illeti, annak főleg az a fő oka, hogy a felmérésben résztvevő tudósok többsége pusztán kedvtelésből olvas szépirodalmat.

Ha az 1999-es adatokat összehasonlítjuk a tíz évvel korábbiakkal, akkor a készségek sorrendjében alig észleltünk változást, ellenben valamennyi készség tekintetében nagy előrelépést tapasztaltunk. Főleg a szakírás készségének közel 30%-os javulása szembetűnő, egyúttal jelzésértékű: a „publikálj vagy pusztulj” (*publish or perish*) jelszót hovatovább a magyar tudóstársadalom is a zászlajára tűzte. Nem véletlenül találtunk szignifikáns pozitív összefüggést a szakírás készségének fejlettsége és az angol nyelvű publikálás mértéke között.

¹³ Egyesek kifejtették, hogy akkor is az önálló tanulást részesítették volna előnyben, ha jobb lettek volna a szervezett oktatás feltételei. Mások nemcsak az iskolai nyelvtanítással szembeni kifogásaiknak adtak hangot, hanem számos javaslattal is éltek.

Az angol anyanyelvűekkel való kapcsolat

Az 1989-es adatok alapján az átlagos magyar tudós angol anyanyelvűekkel való érintkezése az „egyszer-kétszer havonta” és a „néhányszor évente” közé esett, s ezek az arányok az 1999-es populáció esetében sem sokat javultak.

3. táblázat

Az angol anyanyelvűekkel való kapcsolat: 1989–1999

Gyakoriság	1989	1999
	százalék	
Minden nap	2,6	7,5
Egyszer-kétszer hetente	20,6	21,1
Egyszer-kétszer havonta	24,1	25,5
Néhányszor évente	34,4	31,4
Ritkán	15,4	10,9
Soha	2,9	3,7

Ha viszont a 65 év alatti korcsoportokat külön vizsgáljuk, sokkal kedvezőbb képet kapunk: a szakmailag legaktívabb korban lévő magyar tudósok rendszeres szakmai kapcsolatot tartanak fenn angol és feltehetőleg nem csak angol anyanyelvű kollégákkal; találkozásaik gyakorisága az „egyszer-kétszer hetente” és az „egyszer-kétszer havonta” között mozog.

Ezek után négy független változónak (az angoltanulás kezdete, a külföldön eltöltött idő, a publikációk száma és az angol anyanyelvűekkel való kapcsolat) az angoltudással való viszonyát vizsgáltuk egy regressziós modell alkalmazásával. A statisztikai számítások egy kivételével valamennyi változóra vonatkoztatva szignifikáns összefüggéseket eredményeztek. Amennyiben a két fő korcsoport közötti különbségeket elemezzük, az alábbi főbb megállapításokra jutunk: (a) az idősebb és fiatalabb tudósok között nincs különbség a korai kezdésnek a nyelvtudás fejlődésére gyakorolt hatását illetően; (b) a 65 év alatti válaszadók esetében nincs szignifikáns összefüggés a külföldön eltöltött idő és a nyelvi kompetencia szintje között; (c) a publikálás gyakorisága és a nyelvi tudásszint a fiatalabb korcsoportok esetében sokkal szorosabb összefüggést mutat; (d) az anyanyelvűekkel való kapcsolattartás erősebben hatott a fiatalabb válaszadók nyelvi tudásszintjére, mint az idősebbekére.

Konferencia-részvétel

A kérdőív két kérdése a konferenciákon való részvétel, illetve az ott megtartott előadások száma iránt tudakozódott, de csak azokról kellett beszámolni, melyeken az angol volt a (z egyik) hivatalos nyelv. A válaszokból megtudtuk, hogy a felmérést megelőző öt évben a 65 év alatti magyar tudós átlagosan 11,9 konferencián vett részt, s ezeken 9 előadást tartott, vagyis négyből három konferenciába aktívan bekapcsolódott. Ez a viszonylag magas arány azt jelzi, hogy elsősorban azokat hívják meg, akik hajlandók előadást tartani. Ezzel szemben az 1989-es felmérés résztvevői átlag 8,4 konferencián 6,6 előadást tartottak, amiből az következik, hogy a mai populációnak sokkal jobbak a lehetőségei, miközben a részvétel és az előadás aránya alig változott.

Összegzés

E tanulmány készítői kettős célt tűztek maguk elé: megpróbáltuk adatokkal alátámasztani, hogy (1) a magyar tudósok szemében és szakmai tevékenységében is az angol lett a tudományos kommunikáció munkanyelve, és (2) az angoltudás jelentősége az 1990-es években növekedett. Ennek érdekében a magyar tudomány 620 vezető képviselője részvételével kérdőíves felmérést végeztünk, majd annak adatait összehasonlítottuk egy tíz évvel korábbi, azonos típusú felmérésből származó adatokkal.

Az 1999-es adatok szerint a válaszadók idegen nyelvi tudásának volumene átlagosan csökkent ugyan 1989 óta, ám az angol nyelvi tudásának aránya számottevően nőtt, különösen a 65 év alatti korcsoportok vonatkozásában. Az angol nyelv súlyának viszonylagos növekedését egyértelműen jelezték a publikációkra vonatkozó információk: az elmúlt évtizedben az angol nyelv mellett eltörpült a többi idegen nyelv részaránya. A megkérdezettek túlnyomó többsége egyetértett abban, hogy csak azok az eredmények kerülnek be a tudományos élet vérkeringésébe, amelyek angolul látnak napvilágot.

Több más tényező is az angol nyelv és az angol nyelvű országok súlyának gyarapodását igazolta. A válaszadók vélt angol nyelvi tudásszintje jelentősen emelkedett, kiváltképpen a szakírási készségüket illetően. Kiderült továbbá, hogy a résztvevőknek 40%-a csak a diplomaszerezést követően kezdett el angolul tanulni, s hogy több mint a fele a felnőtt tanfolyamokat és az önképzést részesítette előnyben a nyelvtanulás egyéb formáival szemben. Mindez arra utal, hogy a többség nem élt azokkal a kedvező lehetőségekkel, amelyek a rendszerváltást követően megnyíltak az angoltanulás terén. A külföldi tartózkodás időtartama 1989 és 1999 között 60%-kal meghosszabbodott, ezen belül a válaszadók átlagosan kétszer annyi időt töltöttek angol nyelvű országokban, mint másutt. A kedvező társadalmi és politikai légkörnek köszönhetően a tíz évvel korábbihoz képest több külföldi konferencián vehettek részt és szorosabb kapcsolatokat ápolhattak angol anyanyelvűekkel.

Véleményünk szerint a magyar tudomány életében az angol nyelv térhódításának két fő oka van. Egyrészt mi sem vonhatjuk ki magunkat annak a világméretű trendnek a hatása alól, amely az angol nyelvnek privilegizált helyet biztosít. Másrészt kétségkívül befolyásolják e folyamatot a Közép- és Kelet-Európában lezajlott történelmi változások is. Ennek kapcsán Magyarország legalább abban az értelemben különbözik a régió többi országától, hogy nálunk az angol előretörése jóval a rendszerváltás előtt megindult, ennélfogva fokozatosabban érvényesült.

Végül hadd térjünk ki még valamire. Az angol nyelv ellenállhatatlan nyomulását látva, fölvetődik: milyen sors vár a magyar nyelvre? Vajon végleg kiszorul a tudományos kommunikációból? Ezt a kérdést a felmérés résztvevői közül is sokan feltették. Egyikük odáig ment, hogy kijelentette: „Manapság már csak nekrológokat írok magyarul”. A túlnyomó többség azonban nem látta ilyen sötétben a helyzetet, s bizonyos értelemben jogos is az optimizmus. Igaz ugyan, hogy a magyar publikációk részaránya csökkent a vizsgált időszakban, különösen a fiatalabb kutatók körében, de még ma is a teljes termés 42%-át teszi ki. Ugyanakkor tény, hogy a nyelvválasztás mindinkább a téma függvénye: míg az új tudományos eredmények egyre nagyobb hányada angolul jelenik meg, a népszerűsítő kiadványok nyelve továbbra is a magyar. Nyelvészeti szempontból vizsgálva ezt a tendenciát, lehetséges, hogy Magyarország maholnap bekerül azon országok sorába, ahol az angol inkább második, semmint idegen nyelvnek számít (Kachru 1985). Ez azt jelenti, hogy bizonyos területeken az angol válik a kommunikáció természetes eszközévé – kétségtelen, hogy a tudomány lehet az egyik ilyen terület. Szerencsére e tanulmány készítőinek nem kell állást foglalniuk abban a kényes kérdésben, hogy üdvözik-e vagy kárhoztatják ezt a folyamatot.

IRODALOM:

- Baldauf, Richard és Jernudd, Björn H. (1987) „Academic communication in a foreign language: the example of Scandinavian psychology” *Review of Applied Linguistics*. Vol 41. 220–224.
- Crystal, David (1995) *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Graddol, David (1997) *The future of English?* The British Council, London.
- Kachru, Braj B. (1985) „Standards, codification and sociolinguistic realism: the English language in the outer circle” in: *Quirk, Randolph és Widdowson, Henry G. (szerk.) English in the world*. Cambridge University Press/The British Council, Cambridge/London. 11–30. o.
- Kaplan, Robert B. (1993) „The hegemony of English in science and technology” *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. Vol 14. 151–172.
- Medgyes, Péter (1999) *The non-native teacher*. Hueber Verlag, Ismaning.
- Medgyes, Péter és Kaplan, Robert B. (1990) „A magyar kutatók idegennyelv-tudása” *Magyar Tudomány*. Vol 90. 1219–1232.
- Medgyes, Péter és Kaplan, Robert B. (1992) „Discourse in a foreign language: the example of Hungarian scholars” *International Journal of the Sociology of Language*. Vol 98. 67–100.
- Terestyéni, Tamás (1995) „Helyzetkép az idegennyelv-tudásról” *Jel-kép*. Vol 1. 47–60.

Apor Éva

Kaufmann-konferencia az Akadémián

Az MTA Könyvtár Keleti Gyűjteménye 1999. november 29-én nemzetközi tudományos üléssel tisztelgett Kaufmann Dávid (1852–1899) emlékének halála századik évfordulója alkalmából.

Kaufmann Dávid hebraika-gyűjteménye az MTA Könyvtárában nemzetközi hírnévnek örvend. Az Országos Rabbiképző Intézet egykori tanára a középkori zsidó filozófia, történelem és kultúrtörténet kiváló tudósa volt, aki valódi szakember módjára gyűjtötte a héber kéziratokat és régi könyveket. Halála, majd felesége halála után anyósa, Gomperz Róza akaratából a gyűjtemény *Kaufmann Dávid és Irma alapítvány* néven a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába került. A gyűjtemény katalógusát a tanítvány, Weisz Miksa jelentette meg még a tudós özvegyének kívánságára 1906-ban s ugyanabban az évben a Magyar Tudományos Akadémia április 23-i ülésén Goldziher Ignác adott róla tájékoztatást. A kéziratokat és régi nyomtatványokat tartalmazó gyűjteményből Goldziher különleges értékűnek minősítette az A. 280 jelzetű kódexet, mely egy filozófiai munka héberbetűs arab nyelven, *Kitáb al-muhtavi* címmel, Júszuf al-Baszír műve a XI. századból, ugyanígy az A. 50 jelzetű *Misna-kódexet*, „mely egy Dél-Arábiából származó zsidó tudós szorgalmából a teljes Mishnah kritikailag megrostált szövegét accentuatio és hangzójelekkel nyújtja”. Felhívta a figyelmet a kéziratok közt egy hungaricumra (A. 349), „melyet már

és hazai kutatók tartottak előadást, azok, akik évtizedek óta foglalkoznak a Kaufmann-gyűjtemény egy-egy darabjával, vagy nagyobb egységével. Az ünnepi ülés előadásai a *genizakutatás és a zsidó művészettörténet* kérdéskörébe tagolódtak. Az emlékülést a házigazda Apor Éva, a Keleti Gyűjtemény vezetője nyitotta meg, majd Schweitzer József országos főrabbi, a Rabbiképző Intézet nyugalmazott igazgatója és Schöner Alfréd professzor, az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem rektora köszöntötte a konferenciát, melyen részt vett Bakonyi Béla, a Kaufmann-család leszármazottja is. A délelőtti ülésszak elnöke a párizsi Gabrielle Sed-Rajna, a CNRS kutatási igazgatója volt, előadói Benjamin Richler (*Some Observations on Weisz's Catalogue of the Kaufmann Collection*) és Abraham David (*The Expulsion from the Papal States F1569 in Light of Hebrew Sources Preserved in the Kaufmann Collection*) a jeruzsálemi Jewish National and University Library munkatársai, a közös kiadású geniza-katalógus készítői; BÍRÓ Tamás (*A 16th Century Astrological MS from the Kaufmann Collection*) az ifjú magyar tudósnevezdek képviselője Budapestről; Fröchlich Ida (*The Dead Sea Scrolls and Genizah Studies*) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Héber Tanszékének professzora (Piliscsaba); Szabados Judit restaurátor (*The Restoration of the Genizah Fragments in the Kaufmann Collection*) (Nagymaros). Délután Marosi Ernő akadémikus az MTA elnöksége nevében köszöntötte a konferencia résztvevőit. A délutáni ülésszak előadói: Gabrielle Sed-Rajna (*Research on Jewish Art in the Last Fifty Years*); Evelyn M. Cohen (*The Kaufmann „Mishneh Torah” Illuminations*); (Jewish Theological Seminary of America, New York,) Emile Schrijver (*The Oeuvre of the Viennese Jewish Calligrapher Aaron Wolf Herlingen of Gewitsch*) (Menasseh ben Israel Institute for Jewish Social and Cultural Studies, Amsterdam);

maga Kaufmann e kézirata alapján 1895-ben kiadott, ... Buda visszavételének (1686) egy szemtanútól héber nyelven írt elbeszélését”. Külön méltatta a gazdagon díszített, festményes középkori kéziratokat, amelyek a zsidó könyvművészet legszebb alkotásai közé tartoznak, valamint az ókairói Ben Ezra zsinagógában véletlenül fennmaradt középkori archívumból származó héber, arab, arameus nyelvű töredékeket a 10–16. századból, az ún. genizákat.

A centenárium örvendetes bejelentése volt, hogy befejeződött a genizák katalógizálása, amit a jeruzsálemi Jewish National and University Library tudósai végeztek Benjamin Richter irányításával, s a közeljövőben jelenik meg magyar-izraeli közös kiadványként.

Az emlékülésen a legjelesebb külföldi

Hermann Schmelzer (St.Gallen) előadását távollétében olvastuk fel (David Kaufmann: Denker, Gelehrter, Visionär: Zur Geschichte seiner Genizah-Sammlung in Budapest anhand eines bislang unveröffentlichten Briefes); Beöthy-Kozocsa Ildikó (Restoration of Two Mediaeval Hebrew Codices in the Kaufmann Collection) (Budapest). Az előadások sorát Ormos István, a Kaufmann Gyűjtemény kurátorának rövid összefoglalása zárta (The Kaufmann Collection).

A konferencián bemutattuk az MTA Könyvtár tulajdonában lévő Kaufmann Dávid portrét, Thein Izidor festményét, melynek restaurálása erre az alkalomra készült el az MTA Művészeti Gyűjteményének vezetője, Szabó Júlia jóvoltából. Az emlékülést követően a portré a Művészeti Gyűjteményben nyert elhelyezést.

Másnap a konferencia résztvevői lerótták tiszteletüket Kaufmann Dávid sírjánál a Kerepesi temetőben. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának koszorúját Apor Éva helyezte el, imát mondott Schweitzer József országos főrabbi.

A konferencia anyaga *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies* c. sorozatunkban jelenik meg.

Széchy Éva

A pedagógiai doktori képzés tapasztalatairól

2000. május 10–11-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem pedagógiai doktoranduszainak kezdeményezésére országos konferencián – előzetes válogatás alapján – több mint hatvan tömör összefoglalóval adtak számot a PhD-hallgatók tudományos kutatásairól. A doktori iskolák vezetői, előadói, konzulensei és a doktoranduszok képviselői egyben véleménycserét folytattak a PhD-képzés első tapasztalatairól, jelenlegi állapotáról a neveléstudományban, a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatási Minisztérium, a Magyar Akkreditációs Bizottság, az ELTE és az országos ifjúsági parlament illetékes vezetői jelenlétében.

Ma Magyarországon négy akkreditált neveléstudományi doktori iskola működik. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Intézetében 83 hazai és több mint 70 külföldi hallgató van, a *pedagógia valamennyi ágazatát átfogó* programmal. Munkájában kooperál a programhoz akkreditált, s abban aktívan részt vevő Gödöllői Szent István Egyetem, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem, az Iparművészeti Egyetem pedagógiai intézeteivel és tanszékeivel.

A Budapesti Műszaki Egyetem Tanárképző Intézetében a doktori iskola elsősorban a műszaki szakképzés pedagógiai kutatásaira koncentrálnál közel 40 doktorandusszal. A Debreceni Egyetem PhD-iskolája a nevelés és művelődés történeti és társadalmi összefüggéseit vizsgálja 60 hallgatóval, míg a Szegedi Tudományegyetem iskolájában 18 hallgatóval a kognitív kompetencia fejlesztése a tudományos utánpótlás képzésének fő témája.

A korábbi, az aspiránsképzést felváltó, egyetemre telepített PhD-képzésben talán a legtöbb kezdeti tapasztalattal az Eötvös Loránd Tudományegyetem rendelkezik. Erre mu-

tatnak a már monográfiákban, gyűjteményes kötetekben, folyóiratokban és periodikákban megjelent, megvédett értekezései, tudományos konferenciái, a folyó kutatások részleges eredményeinek közreadása. A képzés hatékony formájának bizonyult tapasztalatunkban a pedagógiához közelálló társtudományok legújabb felfedezéseinek integrálása a kutatási felkészítésbe, a legkiválóbb hazai és külföldi szakértők, akadémikusok, külső előadók bevonásával. Bebizonyosodott, hogy a doktori képzésben már nem az egyetemen megtanultakat kell ismételtetni, hanem a tudományfejlődés és a világtendenciák legfrissebb eredményeit nélkülözhetetlen közreadni, a különböző megközelítések irányzatainak ütközéseit világossá tenni, a hasznosnak ígérkező új kísérleteket bemutatni.

A Budapesti Műszaki Egyetem és a Debreceni Egyetem Pedagógiai Doktori Iskolái nagyobb lehetőséget biztosítanak – helyi ösztöndíjakkal és pályázatokkal is – a külföldi tapasztalatok közvetlen megismerésére, tanulmányutakra. A Szegedi Tudományegyetemen megkülönböztetett gondot fordítanak a modern tanulási eszközök (számítógép, internet) használatának lehetővé tételére.

A konferencia tudományos előadásainak és vitáinak irányultsága sokszínű tartalmat tükrözött. Külön témacsoportokban tárgyalták a szocializációs és személyiségformálási folyamatok aktuális problémáit, egyes neveléstörténeti és mai oktatáspolitikai kérdéseket. Részletesebben vitatták a tanítás-tanulás folyamatát, korszerűsítésének megoldásait, a modern média használatának szerepét a tanulás segítésében, a továbbképzés és távoktatás pedagógiai lehetőségeit. Ízelítőül néhány téma a doktoranduszok körében folyó kutatásokból és elhangzott előadásokból: a gyermekkép megjelenése az iskolai pedagógiai programokban; a szülők iskolával kapcsolatos elvárásai és a valóságos teljesítmények; a különleges bánásmódot igénylők nevelése a szakképzésben – különös tekintettel a hátrányos helyzetű és a tehetséges tanulókra. Több előadás foglalkozott az iskolai nevelés konfliktusaival, a fogyatékos gyermekek speciális nevelésének problémáival, vita volt a környezeti nevelés megalapozásáról.

A neveléstörténeti szekció behatóbban a reformpedagógia hasznosíthatóságát tárgyalta, több előadás szólt a két világháború közötti magyar pedagógiai fejlődésről. Érdekes előadások hangzottak el a pedagógusdiploma megtérülésének oktatás-gazdaságtani aspektusairól, a Szegedi Egyetemen 1985 és 1996 között végzett pedagógusok szakmai életútjának tanulságairól, a felekezeti iskolák helyéről a mai magyar oktatási rendszerben, a munkanélküliségről mint pszicho-szociológiai és pedagógiai problémáról, a minőségbiztosítás szerteágazó kérdéseiről és így tovább.

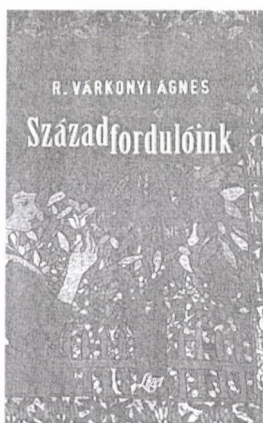
Vitatták az eltérő tanítási modellek összehasonlításának következtetéseit, a tankönyvek funkcióit, az iskolai tudás transzferálását, az önszabályozó tanulást, a nyelvtanulást, a történelemtanulást, a természettudományok oktatásának különféle időszerű kérdéseit. Beható vizsgálat tárgya volt a multimédia bekapcsolásának problematikája a modern tanítási és tanulási folyamatokba, a számítástechnikai tudás és a gondolkodási képességek összefüggésének elemzése, nem különben az iskolarendszerű felnőttoktatás és a távoktatás magyarországi fejlesztésének kérdései, a pedagógus-továbbképzésnek mint az oktatási rendszer minőségi megújításának vizsgálata stb.

A konferenciának nagyon értékes mozzanata volt, hogy megtisztelték jelenlétükkel olyan kiváló tudósok, egyben a kulturális élet, az államirányítás, a társadalmi önszerveződés fontos posztjain álló személyiségek, mint *Ádám György* agyfiziológus, a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke, *Ballér Endre*, az MTA Pedagógiai Bizottságának vezetője, *Izsák Lajos* történész, az ELTE rektorhelyettese, *Köpeczi Béla* történész, *Meskó Attila* geofizikus, a Magyar Tudományos Akadémia fűtőkárhelyettese, *Náray-Szabó Gábor* kémikus-biológus, az Oktatási Minisztérium Tudományos Főosztályának vezetője, *Timár János*, az oktatás-gazdaságtan professzora, akik fontos tanácsokat adtak a kutatási horizont szélesítésére, a hiányok pótlására, a szükségletek jobb felismerésére.

Olvasónapló

NÉHÁNY ÚJABB MAGYAR TÖRTÉNETI MUNKA

A történelem iránti érdeklődés alkalmasint nem a millenniummal függ össze, korábban is igen nagy volt nálunk, sokféle okból, az utóbbi időben azonban különösen megszapordtak e témakörben a kiadványok. A közelmúltban hozzám eljutott kötetek közül időrendben *R. Várkonyi Ágnes Századfordulóink* című könyve az

első, amely a közelmúltban különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait gyűjti össze, három csoportba foglalva (Kultusz és katarzis, Theatrum naturae, Alternatívák). Nagyon nehéz volna a kötetről valamiféle tárgyi ismertetést adni. Valamennyi írás végül is azt kívánja igazolni, és eredményesen, hogy a történelem nem egytényezős műfaj. Olykor egy könyv indítja meg

a szerző gondolatmenetét, olykor éppen egy könyv hiánya (hogy Zrínyi Miklós Török áfiuma kimaradt a Magyarok krónikájából, vagy hogy Duroselle magyarul is megjelent Európa-története Európát a Nyugattal azonosítja, holott Erdély nélkül nem érthető meg a reformáció). Várkonyi már néhány éve igen eredményesen műveli a történeti ökológiát, egyetemi előadássorozata is van erről, itt például a múlt századi Tisza-szabályozást és a Kárpát-medence ökológiáját ismerteti. A nálunk az utóbbi évtizedekben divatos Fernand Braudel Hajnal Istvánnal veti össze, aki jóval korábban tért ki olyan témákra, mint később Braudel. Várkonyi tanulmányainak nagy erőssége az igen széles olvasottság, a rengeteg kultúrtörténeti asszociáció, amelyeket külföldi útjai is táplálnak. Néha talán túl gyors is az asszociációk váltása, a videoklipek zaklatottságára emlékeztet. De lehet, hogy éppen ezért modern. Mindenesetre élvezetes olvasmányok sora.

V. Molnár László már hosszú évek óta tanulmányozza a 18–19. századi magyar— orosz kulturális kapcsolatokat, számos tanulmánya jelent meg ebben a témakörben. Most ezek alapján szintézis-félet állított össze az 1750–1815 közti kulturális kapcsolatokról. Külön fejezet foglalkozik az Oroszországba került, ott tudóssá váló orvosokkal, a délvidéki szerb F. I. Janković tevékenységével, aki Mária Terézia oktatási reformjainak volt egyik fontos szereplője. Az ő ajánlására, II. Katalin kérésére folytatta ezt az iskolaszervező tevékenységét

Oroszországban, részben az odatelepitett szerbek körében is. Tankönyvet is írt, tipikus felvilágosodás kori reformer volt. A maga idejében maradandót alkotott. Egy következő fejezetben az ebben a korban Magyarországon járt és útkjáról nyomtatott visszaemlékezéseket is adó orosz utazókról, meg az orosz könyv hazai útjáról (elsősorban a délvidéki szerbekhez jutott el) és az orosz diákokról esik szó. Az utolsó rész az oroszországi fejlemények 1780–1815 közötti magyar sajtóvisszhangját foglalja össze. Végső konklúziója, hogy a felvilágosult abszolutizmus idején jóval több volt a kulturális kapcsolat, mint korábban feltételezték. Persze, hozzá kell tenni, hogy V. Molnár László bőkezű a korabeli „magyarok” kiválogatásában, mint Janković példája is mutatta, a magyarországi származásúakat – ruszinokat meg szepességi szászokat – mind ide sorolja, de egy németországi születésű orvost már kihagy. A könyv óriási levéltári és könyvészeti anyagot gyűjtött össze, a hazain kívül orosz és bécsi anyagot is, sok elfelejtett adalékot tár fel ezzel.

A pesti egyetem új- és legújabbkori történeti tanszékének fiatal oktatója, Csapó Csaba még a régimódi kandidátusi fokozatot szerezte meg azzal a könyvével, amely most szerencséjére meg is jelent. A magyar királyi csendőrség 1880–1914 közötti történetét mutatja be. Röviden kitér a nemzetközi előzményekre is. Franciaor-

szágban VII. Károly király már a 15. században szervezett hasonló testületet, de fontosabb e tekintetben Napóleon csendőrsége, a gens-d'armes, akiktől a magyar zsandár szó is származik. Közelebbi előzmény az osztrák császárság csendőrsége, amely Erdélyben egy ideig még az 1867-es kiegyezés után is megmaradt. A kifejezetten magyar csendőrséget az 1881:II. tc. hozta létre. Csapó ettől kezdve részletesen ismerteti a szervezet kialakulását, létszámbeli növekedését. Eleinte kevesen voltak, 60 km²-re jutott egy csendőr, 1912-re is csak valamivel több mint 11 ezer volt a létszám, de valójában ennek is közel harmada hiányzott. A testület rendeltetése a közbiztonság fenntartása volt, első időben a városokban is, a városi rendőrség csak később alakult ki. A hat kerületbe beosztott csendőröknél a nemzetiségek lakta vidéken kötelező volt az ottani nyelv ismerete (persze lehet ezt is a nemzetiségi el-

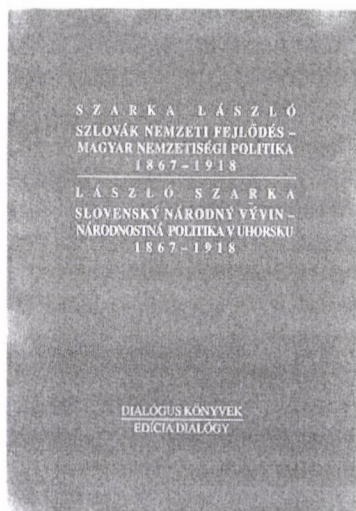
nyomás egy formájának tekinteni!). A nyomozati eredmény (vagyis a feltárt bűnügyek aránya) 85–90% volt, ami jól hangzik, de valószínűleg sok bűncselekményről nem is szereztek tudomást. A csendőrök közt német, román és szlovák nemzetiségűek is voltak, de országos arányukhoz képest alulreprezentáltak. A csendőrség tagjai rendszeres oktatásban részesültek, nemcsak a fegyverek használata tekintet-

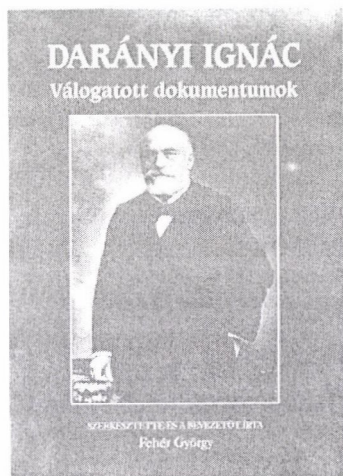
ben, de jogi alapismereteket meg fogalmazási készséget is kellett szerezniük a jelentések készítéséhez. A csendőrség ebben a korszakban végeredményben nemzetközi összehasonlításban is jól működő intézmény, a későbbi túlkapások (1919 után) ekkor még nem jellemezték. A felszerelés lehetőleg hazai eredetű volt (Csapó részletesen ismerteti az egyes fegyverfajtákat). Szociális helyzetük nem irigylésre méltó, fizetésük a szakmunkásokénál alacsonyabb, nagyjából a mezőgazdasági munkások keresetének felelt meg. Viszont nyugdíjjogosultak voltak, 1912-ben a rendezés értelmében 35 szolgálati év (korábban 40 év) után teljes fizetéssel mehetek nyugdíjba. A csendőrök közé lehetőség szerint már katonaviselt embereket vettek fel. A könyv mellékletben 21 korabeli iratot is közöl, többek között a fegyverhasználatról. Sok fénykép is található a kötetben. Nagyon jó, kiegyensúlyozott, elfogultságtól mentes, objektív összefoglalásról van szó. A könyv alapján a fiatal kutatóknak még szép jövőt jósolhatunk.

Szarka László a szlovák nemzeti fejlődésről és a dualizmus kori magyar nemzetiségi politikáról írott könyve 1995-ben már megjelent első kiadásban. A könyv nagyon jó összefoglalást ad egyrészt a szlovák társadalom fejlődéséről a 19. század második felében és a 20. század elején, másrészt

a korabeli magyar nemzetiségi politikáról. Nagy hibájának tartja, hogy nem volt pozitív regionális politika, amely a szlovákok gazdasági boldogulását támogatta volna, a nagyarányú szlovák kivándorlást pedig a kormányzat még elő is segítette. A legtöbb magyar kormány nem vette komolyan a szlovák ellenzéki politikusokat. Tisza István itt némiképpen kivétel, de ő is inkább a nagyobb létszámú románokkal tárgyalt, a szlovákoknál belső viszállyaikat igyekezett kihasználni. Bizonyos engedményekre persze hajlandó volt, de a végrehajtásra a magyar államapparátus nem megfelelő. Szarka végeredményben igen jó képet ad témájáról. Mostani második kiadását azért érdemes megemlíteni, mert a könyv a teljes szöveget szlovákul is közli. Sokszor panaszkodunk fel, hogy a magyar történettudomány nyelvi elszigeteltsége miatt nem jut el a külföldre, tehát sok fordítás kellene világnyelvekre. Úgy véljük, az adott esetben talán még indokoltabb a szlovák fordítás, hiszen a téma világnyelven sem érdekelhet sok kutatót, így viszont éppen a szlovák történészek ismerhetik meg, az a fiatalabb nemzedék, amelyik már nem tud magyarul. A kötet a Dialógus könyvek – Edícia dialógus sorozatban jelent meg, a magyar köztársaság pozsonyi kulturális intézete és az ottani Kalligram könyvkiadó gondozásában. Remélhetőleg még sok hasonló munka követi, ami nagy hasznára volna nemcsak a szlovák történészeknek, de általában a két szomszédos nép kapcsolatainak.

Nagyjából hasonló korszakba vezet el a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, *Fehér György* Darányi Ignác válogatott írásainak a közreadásával. A terjedelmes bevezető tanulmány jó, kiegyensúlyozott képet ad a pártállami időkben nagyon megrótt miniszter tevékenységéről. Az 1849-ben született politikus atya nyomán ügyvédi pályára lépett, de hamarosan a vízvédelenben és egyéb mezőgazdasági és közgazdasági teendőkből is nagy jártasságot szerzett, és ügyvédi karrierjével 1892-ben fel is hagyott. Első alkalommal a szabadelvű párt tagjaként viselte a miniszterséget, de már korábban is tagja volt a képviselőháznak. Másodjában, miután a liberális pártból kilépett és az Alkotmánypárthoz csat-

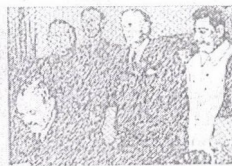

lakozott, a koalíciós kormány földművelésügyi minisztere lett. Nevéhez fűződött a filoxéra pusztítása után a szőlők újratelepítése, tehát a hagyományos borgazdaság megújulása, de jórészt a hitelszövetkezetek megszervezése és hálózatuk kiépítése is. Érzékeny volt a szociálpolitikai kérdések iránt. Ezzel függött össze az a két törvény, amely oly rossz kalkulusra készítette a pártállami korszak ítélezőit, az 1898-as ún. „rabszolgatörvény”, második minisztersége idejéből pedig a 1907-es „deresztörvény”. Mindkettő voltaképpen a mezőgazdasági munkások helyzetét, a munkavállalók és a munkaadók kölcsönös kötelezettségeit kívánta rendezni, végeredményben számos vonatkozásban javított is a helyzetükön. Ő kezdeményezte magyar parasztok telepítését a nemzetiségi vidékekre, a magyar elem erősítése érdekében, bár épp ő volt az, aki úgy látta, hogy a nemzetiségeknek sehol sincs olyan jó dolguk, mint éppen Magyarországon (egy 1906-os országgyűlési beszédében). Kétségtelen, hogy a gépesítés ellen is fellépett, mert az csökkentette a mezőgazdasági munka iránti keresletet. Fehér György azt a megrögzött felfogást is megkérdőjelezi, hogy Darányi az agráriusok szövetségese lett volna. Miniszter korának utolsó törvényjavaslatát a telepítésről nem fogadták el. A koalíciós kormány bukása után még nem vonult vissza a politikától, de a forra-

dalmakat követően már nem volt aktív szereplő. A kötet nagyobb részét természetesen Darányi saját írásai teszik ki, parlamenti beszédei, iratai és levelezése, sok hozzá intézett levél is, például Károlyi Sándortól, ezek a szövetkezeti ügyben kibontakozott együttműködését mutatják be. Fehér György kétségtelenül az eddigtil különböző portréit rajzol Darányiról, de a közölt forrásanyag eléggé hitelesen tanúsodik az arckép mellett.

Az ebben az összefoglalásban véletlenül, a megjelenés ideje okán egybekerült munkák közül a legjelentősebb kétségtelenül *Herczegh Géza* könyve: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig*. A nemzetközi jogász, jelenleg a hágai nemzetközi bíróság egyik bírója, már régebben kiadott egy könyvet a magyar külpolitika történetéről, amely a kezdetektől az első világháborúig kísérté nyomon a tényleges magyar külpolitikát. Azt az időszakot, amíg az állam valóban önálló volt, és azután a külpolitikai változásokat, amelyek az ország sorsára hatottak, ill. a hazai kísérleteket a magyar érdekek valamilyen érvényesítésére a Habsburg-birodalmon belül. Itt ismertetett könyve voltaképpen ennek a folytatása, de sokkal szélesebb háttérrel. Herczegh Géza az egész régió történetére kitér ebben a munkában. A régiót az első fejezetben definiálja. Kelet-Közép-Európának nevezi, de a nálunk ezen a néven

HERCZEGH GÉZA
A SZARAJEVÓI
MERÉNYLETTŐL
A POTSDAMI
KONFERENCIÁIG

MAGYAR SZEMEL KÖNYVEK

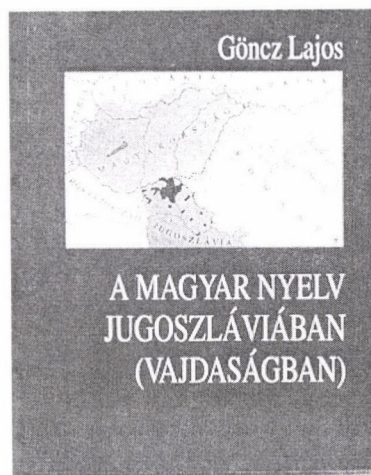
ismert, valójában a Köztes-Európát jelentő régiótól eltérően, ő a lengyel—cseh—magyar—horvát területet sorolja ide, amit magunk éppen ennek a lapnak a hasábjain 1988-ban Nyugat-Kelet-Európának szertünk volna nevezni (azóta másoknál is előkerült az elnevezés). Herczegh Géza csak a balti területet hagyja ki belőle, ezt a skandináv régióhoz sorolja. Úgy látja, ez a régió távol esett a világkereskedelem fő útvonalaitól, ezért nincs itt egyetlen igazi nagyhatalom sem. A régió fénykora a 15. század. Az utána bekövetkező gazdasági lemaradás oka az integráció hiánya volt. Ezt az integrációt éppen a Habsburg-birodalom akadályozta meg, amely nyugati hatalom volt, illetve azzá vált. A régió ilyen megfogalmazása erősen Bibó István hatását mutatja, akire a szerző többször is hivatkozik. Magyarország ebben a régióban 1000 óta áll fenn, Ausztria viszont így sohasem tartozott ide. Az asszimiláció, amely Nyugat-Európában nemzetállamok létrejöttéhez vezetett, itt már elkészt, ezért maradt meg a régió etnikai tarkasága. A továbbiakban Herczegh Géza még hét fejezetben mutatja be az eseményeket, kezdve a világháborúval, külön fejezetet kapnak a húszas és harmincas évek, a háború alatt a német győzelmek, majd a német kudarcok, és azután a német megszállás, majd a szovjet megszállás. Ezen utóbbiak mutatják, hogy érdemben mégis Magyarország külső kapcsolatairól és elhelyezkedéséről van szó, bár ugyanakkor voltaképpen a 20. század első felének legfontosabb európai történései mind előkerülnek, egyéni megfogalmazásban. Itt nincs mód rá, hogy ezekről a fejezetekről tárgyi ismertetést adjunk, csak a szerző néhány megállapítását emeljük ki. Így mindjárt az elején azt, hogy a Habsburg-monarchia azért maradt fenn sokáig, mert népei nem kívánták az orosz uralmat. Az államalakulat összeomlása után a békerendezők nem gondoskodtak a térség gazdasági egységének megőrzéséről. A trianoni határokért sem a Tanácsköztársaság, sem az utána következő fehérterror nem volt felelős, a határokat már 1919 elején megvonták. Nagyon szellemes Herczegh megjegyzése, hogy Mussolini nem diktátor volt, hanem inkább diktátort játszó színész. A spanyol

polgárháború az európai szélsőbal és a szélsőjobb összecsapása volt. Az első bécsi döntés után lezajlott eredménytelen magyar—csehszlovák tárgyalásokon a csehszlovák fél végül majdnem ugyanazt a határt ajánlotta fel, mint amit a döntés kijelölt, csak Kassa maradt volna csehszlovák területen. (Ennek a határvonalnak az elfogadása netán lehetetlenné tette volna 1945-ben a korábbi trianoni határ visszaállítását, hiszen a csehszlovák kormányzat kétoldalú tárgyalásokon mondott le a területéről. Persze valószínűbb az, hogy mindenképpen a trianoni határ állt volna helyre.) A lengyel terület épségének garantálása 1939 nyarán a nyugati hatalmak részéről csak blöff volt. A háborúért csak Hitler felelős. Hitler nem az angolokkal való esetleges kiegyezés érdekében állt meg 1940 júniusában Dunkerque előtt, mint sokan feltételezték, hanem a Párizs elleni támadásra koncentrált. A franciák többsége ebben az időpontban Pétain mellett volt. Még ebben az évben született a második bécsi döntés, a magyar—román területi vita lezárásaként. Ha a románok tudták volna, hogy a Székelyföld kérdése is szóba kerül, nem vállalták volna a döntőbíráskodást. 1941 tavaszán, a Jugoszlávia elleni támadás idején az ellenállás örültség volt, de végül jól kamatozott. Teleki sorsa menthetetlen volt, a lehetetlenre vállalkozott, a történeti Magyarország helyreállítására. A Szovjetunió elleni háború volt Hitler igazi háborúja. A háború alapvető fordulata az Egyesült Államok hadbalépése jelentette 1941 decemberében. A szövetségesek részéről a feltétel nélküli megadás megkövetelése hiba volt, ahogy azt azóta már sokan megállapították. A háború végén felvetődő konföderációs terveket Sztálin hiúsította meg. Személy szerint különösen a magyarokat nem szerette. Minden kérdésben a magyarokkal szemben döntött, mert nem volt biztos abban, hogy ez az ország is az ő birodalmához tartozik majd. Kállay Miklós hintapolitikájával nyert két évet, hogy annál nagyobb legyen utána a bukás. A nyilas hatalomátvétel megakadályozása elhárította volna Budapest ostromát. Az utolsó fejezetben a szerző arra utal, hogy Dálnoki Miklós Béla volt a leggyengébb a magyar tábornokok közt, ezért lett ő a

miniszterelnök. A debreceni ideiglenes nemzetgyűlés névsora jobb, mint amit az adott körülmények közt várni lehetett volna. A Jaltában a térségről és egyéb kérdésekben hozott határozatok csak az angolszász hatalmak politikájának logikus következményei. Rákosi és a többi moszkvai magyar kommunista üres kézzel jött haza, Sztálin semmi olyan ígéretet nem adott nekik, ami előmozdíthatna a kommunista mozgalom gyors megerősödését. A felszabadulást Herczegh Géza csak idézőjelben írja, holott nagyon sok ember számára ez valóban felszabadulást jelentett, persze messzemenően nem mindenkinek. A sokszor emlegetett kényszerpálya 1989-ig tartott. Herczegh Géza 1551-gyel veti össze a helyzetet, amikor Izabella királyné kénytelen volt elhagyni Erdélyt, és a Sic fata volunt – mondást véste egy fa kérgébe. Herczegh Géza könyve, mint látható, roppant sok kérdést érint. Érzelmes baloldaliak nyilván rossz néven vehetik tőle Hitler és Sztálin összehasonlítását, de ebben nem ő az egyetlen.

Az Osiris Kiadó, az újvidéki magyar Forum Könyvkiadó és a MTA Kisebbségkutató Műhelye nemrég indított egy sorozatot A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén címen. A sorozat szerkesztője Kontra Miklós, aki igen sok kutatást végzett a nyugati magyarok nyelvhasználatára. Eddig már megjelent egy kötet a kárpátaljai magyarokról és nyelvükről. Göncz Lajos most a jugoszláviai, vajdasági magyar nyelv helyzetét tárgyalja. A kötet szociolingvisztikai irányultságú és – nyilván az adott helyzetre való tekintettel – a kétnyelvűség kérdése áll előtérben. Ennek sokféle változatát sorolja fel a szerző elméletben, de a két alapvető: a domináns és a balansz, vagyis az, ahol az egyik nyelv mégis az uralkodó, illetve ahol a kettő között valamiféle egyensúly van. Először a hátteret rajzolja meg, a mai földrajzi és népesedési viszonyokat, a történeti előzményeket, a mai politikai, gazdasági és kulturális körülményeket, a vallás kérdését (a magyarok zömmel katolikusok, a szerbek ortodoxok). Minden esetben kitér a három Jugoszlávia (vagyis az 1918–41 közötti, a titói és az 1991 utáni) különbsé-

geire. A magyarok helyzete a legtöbb szempont szerint a titóiban volt a legjobb. Persze akkor az egypártrendszer súlyos korlátokat is jelentett. Ma éppen hat magyar párt működik a Vajdaságban, és nem biztos, hogy ez olyan egyértelműen jó, tehetjük hozzá. A kötetnek nagyjából a fele tárgyalja a szűkebben vett nyelvészeti kérdéseket, helyben (és kontrollként Magyarországon) felvett kérdőívek alapján, a mellékletek sorában be is mutatja a teljes kérdőívet. Természetesen a kötet végén

megtalálható a kérdőívek szakszerű feldolgoása. A magyar és a szerb nyelv genetikailag egymástól távol áll, struktúrájuk eltérő. (A szerző egyébként olykor szerbhorvát nyelvet is emleget, ami a szétválás után már majdnem illetlenség.) A magyarok száma Jugoszlávia fennállása óta állandóan fogy, sok az öngyilkosság, az alkoholizmus. A kérdőíves adatok szerint a megkérdezettek 42,3%-ának van kapcsolata a mai Magyarországgal. 30,7% vegyes házasságban él. A kisebbségi nyelvhasználatot engedélyezik, bár a nyelvnek nincs hivatalos státusa. Az anyanyelvi képzés egyre inkább háttérbe szorul. A kérdőíven 1–5-ös skálán mérték a kötődéseket, a vajdasági magyarokhoz ez 4,3 a magyar nemzetéhez 4,2, de 1,9 minősítést kapott a sehová sem való kötődés. Az 1991 előtti Jugoszláviához többen érznek kötődést,

mint a maihoz. A szerb nyelvtudás persze eléggé elterjedt már. A megkérdezettek 34%-a saját megítélése szerint nagyon jól, 35,5%-a jól beszéli a nyelvet. A szerző a továbbiakban még a kétnyelvűség számos elvi kérdését is felveti. Sok példát hoz a kérdőívek alapján a mai standard magyartól való eltérésre, a szóképzésben, de az alakokban is (szóképzés, ragok használata). Bármilyen erős is a szerb nyelv hatása, Göncz Lajos végeredményben úgy látja, hogy a vajdasági magyarok olykor inkább használják a magyar standardot, mint a magyarországiak. Így hát az itteni magyar nyelv valamiféle külön, az anyaországtól eltérő fejlődése nem valószínű. A kérdőíves felmérések matematikai kiértékelése mellett a melléklet elég részletes bibliográfiát, sőt név- és tárgymutatót is tartalmaz. (R. Várkonyi Ágnes: *Századfordulónk. Esszék, tanulmányok Liget*, Bp. 1999. 261 o. – V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750–1815.*

Kapcsolattörténeti tanulmányok Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000. 235 o. – Csapó Csaba: A magyar királyi csendőrség története 1881–1914. Pannonia, Bp., 1999. 186 o. – Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918. Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867–1918. Kalligram Könyvkiadó – a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1999. 346 o. – Darányi Ignác: Válogatott dokumentumok. Szerkesztette és a bevezetőt írta Fehér György. Osiris, Bp., 1999. 255 o. – Herczegh Géza: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle Könyvek, Bp. 1999. 592 o. – Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris – Forum – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp. – Újvidék, 288 o.)

Niederhauser Emil

REFORMRÓL REFORMRA

Bizonyára nem a szerzőn múlott, hogy rendkívül adatgazdag és nagyívű áttekintése olyan időpontban jelent meg, amikor a hazai felsőoktatás ismételen (ki tudja, hányadszor és még meddig) az átszervezés kritikus állapotában van. Nem volna tehát haszon nélkül, ha mindazok, akik ebben érdekeltek és érintettek, kezükbe vennék ezt a terjedelmében szerény, annál tanulságosabb kötetet. Századunk felsőoktatásának története híven tükrözi azokat a változásokat, amelyek az országban, a hatalomváltások egymásutánjában végbementek. Egyetlen triviális példa is megvilágítja ezt: a nálunk boldogabb, nyugalmasabb történetű országokban egy-egy egyetem évszázadokon át viselhette eredeti nevét, míg nálunk történetileg alig számba vehető időközönként még ezek is gyorsan cserélődtek, hogy mára már ilyen-olyan univerzitásokban végképp eltűnjenek. S e mögött sokkal több rejlik, mint csupán névváltoztatás.

Ladányi nem hagy kétséget afelől, hogy 1867 óta a magyar kormányzatok – bármi

volt is indokuk és céljuk – a felsőoktatási, egyetemi képzés fejlesztésére törekedtek. A 20. században ugyanis a társadalmi emelkedés már nem a vagynon alapult, mint a Gründungszeit idején, hanem az iskolázottságon, a tanultságon. Az iskolai végzettség egyidejűleg volt társadalmi pozíciók és privilégiumok megőrzésének, valamint a társadalmi felemelkedésnek a feltétele a két világháború között, s a változott viszonyok ellenére sem tűnt el ez a sajátos funkciója.

Az egyetemre jutás és juttatás – a nagyon különböző feltételek ellenére – mindenkor a kormányzati politika függvénye, alárendelődik politikai, ideológiai megfontolásoknak. Hangsúlyozva a lényeges különbséget, tény marad, hogy 1945 előtt és után ilyen tényezők befolyásolták az egyetemre jutást. A 20-as években és azt követően a zsidóellenes törvények vezettek be kitiltást, majd jó ideig a társadalmi származás lépett elő kizáró okká. Az utóbbi időben az kelthet aggodalmat, hogy az egyetemi végzettségre vágyó fiatalok csa-

ládjának anyagi helyzete ismét esélybefolyásoló tényezővé válhat.

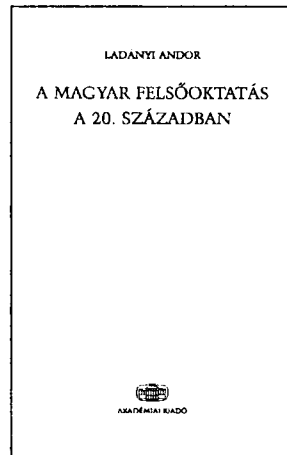
Aligha lehet méltatás nélkül szólni arról, hogy a magyar kormányzat akkor, amikor az ország a legnehezebb helyzetben volt, vagyis közvetlenül Trianon után, szinte erejét meghaladó módon fejlesztette az egyetemi oktatást. Hazahozta a határon kívül rekedt intézményeket Szegedre, Pécsre, Sopronba. Külföldön olyan kollégiumokat létesített az értelmiségi elit képzésére, amelyek ma is működnek. *Klebelsberg Kunó* mindezen túl olyan természettudományi egyetem telepítését tervezte a Lágymányosra, amely talán manapság jut el a megvalósulásig. Művét Hóman Bálint is folytatta. A 30-as években készült el a debreceni egyetem központi, ma is elismerten szép és modern épülete, a kor legnagyobb vidéki, központi beruházásaként.

A karok és hallgatók számának, arányának bemutatása tükrözi azokat a gazdasági, szerkezeti változásokat, amelyek 1918 után a modernizáció mérsékelt, mégis valós előrehaladásának voltak következményei: a joghallgatók rovására a két háború között nőtt az orvosok, mérnökök, tanárok aránya. A modern gazdaság azonban, napjainkban különösen, úgy tűnik, visszahozza a joghallgatók domináns arányát. Ladányi nemcsak szóbeli kifejtést ad a hallgatók karok, szakok szerinti megoszlásáról, hanem igen tanulságos és tanulmányozásra felettebb érdemes táblázatokban is megjelenti.

Előítéleteket, téves nézeteket rombolnak le és új ismereteket adnak a kötetnek azok a számításai és elemzései, amelyek *a hallgatók társadalmi összetételét* tárják fel. A hazai egyetemek 1918 előtt nem az arisztokrácia, a gazdasági elit gyermekeinek, hanem sokkal inkább a középrétegek, ezeken belül is az ún. középosztály gyermekeinek karrierbiztosító intézményei voltak, azt követően pedig túlnyomórészt a középosztály iskoláivá váltak. Társadalmi igazságszolgáltatást jelentett, hogy a második világháború után, az egyetemek kapui megnyíltak azok előtt, akik korábban nemcsak innen, hanem jórészt még a gimnáziumokból is ki voltak zárva. Különleges érdeklődésre tarthatnak számot Ladányi adatai, amelyek a nők

egyetemre jutásának lehetőségét, feltételeit mutatják be.

A kötetből úgy tűnik, bármilyen volt is a hatalmi rendszer, az egyetemek szinte mindig azonos vagy nagyon hasonló problémával küzdöttek, eltekintve azoktól a jelenségektől, amelyek kifejezetten egy-egy politikai kurzushoz kötődtek (antiszemitizmus, társadalmi származás). A legfőbb kérdés volt és maradt is, az autonómia és annak mértéke, az anyagi függés és a politikai-ideológiai befolyás ereje. Állandósult

probléma a karok és szakok megoszlása, az oktatók és a hallgatók számaránya, a tan szabadság mértéke, az egyetemek felszereltsége (oktatási eszközök, kollégiumok stb.), a hallgatók felkészültségének és teljesítményének foka. Ehhez kapcsolódik az a probléma, hogy az oktatás általános tömegesülése, ami az egyetemeken is bekövetkezett, mennyiben járt együtt – mert kétségtelenül együtt járt – a színvonal csökkenésével, vajon az érettségi értékének devalválódását mennyiben követi a diploma értékcsökkenése, s ez a jelenség mely szakokon mutatkozik erőteljesebben. Erre az állást kereső diplomások lehetőségei eléggé kézzelfogható választ adnak.

A népesség és az egyetemi hallgatók arányának bemutatása a kötetben fontos része egy-egy rendszer általános megítélésének. Kezdetből eleven kérdés volt, vajon Magyarországon sok, kevés, vagy az ország igényeinek éppen megfelelő-e az egyetemet

végzetek száma? E tekintetben nemcsak Klebelsberg és Hóman között volt nézetkülönbség, de manapság is eltérőek a válaszok.

A szerző rendkívüli önmérsékletéről tesz tanúbizonyságot, amikor a felső- és egyetemi oktatás *reformról reformra* vergődését tényekre, adatokra szorítkozva tárja eléink, csak az egészen elkerülhetetlen esetekben engedve meg magának visszafogott kíséző megjegyzéseket. Napjainkban nem akad még egy szakember, aki olyan mértékben és mélységben ismerné a modern kori magyar egyetemi oktatás történetét, mint Ladányi, aki évtizedek kutatómunkáját, áldozta a témára. Jelen kötete, mintegy összegezve korábbi munkásságát, megbiz-

ható, jól orientáló információk gyűjteménye. Sajnálom, hogy nem tért ki arra a máig sem feloldott problémára, ami annak következménye, hogy az 50-es években az oktatáspolitikai a szovjet mintát vitte át egyetemeinkre. Így állt elő az a helyzet, hogy oktatás és kutatás – legalábbis szervezetileg – elvált egymástól, az egyetemek elvesztették jogukat a tudományos minősítésre, éveken át megszűnt a bölcsész doktori cím elnyerésének, odaítélésének lehetősége is. Azóta ennek az anomáliának a felszámolására sok jó intézkedés történt, bizonyos felemáság és feszültség azonban még ma sem tűnt el. (*Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, 1999. Akadémiai Kiadó, 135 o.*)

L. Nagy Zsuzsa

HOGYAN ÍRJUNK ISMERETTERJESZTŐ REMEKMŰVET?

Hosszú idő múltán végre vállalkozott egy kiadó Péter Rózsa Játék a végtelennel című műve újbóli megjelentetésére. (7. kiadás!) Gondolom, sokan vagyunk úgy vele, hogy ezt a kis könyvet, a tőle kapott bepillantást a matematika művészetének műhelytitkaiba, fiatalkorunk nagy élményei között tartjuk számon, és örömmel látjuk, hogy az újabb nemzedékek fiataljai is kézbe vehetik. A szerző mindenekelőtt a matematikára „botfűlűeknek” szánta ezt a munkáját. Úgy, ahogy Kodály nem hitt abban, hogy van igazán botfűlű, énekre-zenére taníthatatlan gyerek, Péter Rózsa sem hitte el, hogy van olyan széprejóra, az emberi alkotás értékeire fogékony ember, akinek ne lehetne elmagyarázni, mi a matematikában a szép és az emberi. De a matematikában képzetesebb olvasó is találhat olyan ötletet, gondolatmenetet ebben a könyvben, amely akár jól ismert tényeket is egészen új oldalról világít meg.

Számomra ilyen az, amit Péter Rózsa az aritmetika ellentmondásmentességének Gentzen-féle bizonyításáról elmond. A harmincas évek nagy matematikai eredményei közül talán ezt a bizonyítást emlegetik a legkevésbé, és még inkább ritka az, hogy valaki a tartalmi ismertetésére is vállalkozzon. Nem véletlenül;

Gentzen bizonyításának eredeti publikációja (*Mathematische Annalen* 112(1936), 493–565. o.) 72 oldalt tesz ki. Ennek legnagyobb része végeérhetetlen, meglehetősen egyszerű és ötlettelennel tünő számolgatás, minek végeztével kiderül, hogy a természetes számok aritmetikájában az az állítás, hogy 1 nem azonos 0-val, nem vezethető le, így tehát az aritmetika ellentmondástalan (mert különben bármely formulája levezethető lenne). Gödel második nem-teljességi tétele (Über formal unentscheidbare Sätze der *Principia Mathematica* und verwandter Systeme'. *Monatshefte für Mathematik und Physik* 38(1931) óta ismert volt, hogy a természetes számok elméletének nyelvén belül kifejezhető magának az elméletnek az ellentmondásmentessége, azaz van olyan, tisztán aritmetikai formula, amely akkor és csak akkor igaz, ha az egész elmélet ellentmondásmentes; azonban ez a formula nem bizonyítható az elméleten belül (kivéve azt az esetet, ha nem igaz, azaz az aritmetika elmélete ellentmondásos, azaz bármilyen levezethető benne). Gentzen azt mutatta meg, hogy az aritmetikán belül formalizálható eljárásoknál nagyon kevéssel erősebb eszközökkel már bizonyítható az ellentmondásmentesség. Az eredmény jelentősé-

ge kétségtelen, ennek ellenére cikkének bevezetőjében, látva a bizonyítást, maga Gentzen is szükségesnek érezte, hogy védekezzék a trivialitás vádjá ellen. Magam egyszer kerítettem sort — tanítványaim kérésére — ennek a bizonyításnak a bemutatására; meglehetősen csalódást okoztam vele, mert mire a végére értem, senki sem értette, mi itt a poén (én magam sem). Kicsit megvigasztalt, hogy közben alkalmas volt egy egészen kiemelkedő logikus-sal beszélgetni a dologról, aki elmondta, hogy ő is hasonlóan van vele. Sajnos nem emlékeztem viszont a *Játék a végtelennel*re, mert ezt a könyvet vagy húsz évvel annak előtte, gimnazistaként olvastam; most, újraolvastva „esett le a tantusz”. Igen, Péter Rózsa magyarázata a Gentzen-bizonyításról jobban megvilágítja, mi is itt a lényeg, mint Gentzennek magának a kiegészítő okfejtései. Ilyen magyarázatok persze nem pótolják magát a bizonyítást; senkinek nem támad az az érzése a könyvet olvasva, hogy most már tulajdonképpen ő is be tudná bizonyítani a tételt. Azt viszont joggal érezheti a laikus olvasó is — nemcsak ebben az esetben persze —, hogy megértette, igazából miről van szó. Belelátott a matematikus titokzatos és érthetetlennek tűnő gondolkodásmódjába, és ez a könyvecske tulajdonképpeni célja.

Ha kételkedünk benne, vajon ma is ki tudja-e fejteni Péter Rózsa műve azt a hatást, amit húsz, harminc vagy ötven éve tett, akkor itt, a célja körül találhatunk optimista választ. Nem olyan értelemben ismeretterjesztő ez a könyv, hogy a matematikának mindenáron a legújabb eredményeivel akarná megismertetni az olvasót. Azok az eredmények, melyekről Péter Rózsa a könyv vége felé ír, a könyv megírásakor, 1943-ban ugyan a legújabbak közé tartoztak, de ma már nem újdonságok, sőt, már az a fontos eredmény is bekerült a „régóta” közismertek közé, amelynek említésével a szerző az 1969-es kiadásban egészítette ki művét (ez volt az utolsó, amit még ő revideálhatott). De amivel kezdi a könyvet, az egész számok összeadása vagy a legegyszerűbb területszámítások, már a megírásakor sem azért kerültek bele, mert valami szenzációs újdonságot jelentettek. Még azt sem feltételezte a szerző a mate-

matikától leginkább idegenkedő olvasóiról sem, hogy ne tudnának összeadni, szorozni, vagy kiszámítani a négyzet területét. Ezt megtanultuk az alsófokú iskolában; a *Játék a végtelennel* viszont arról szól, amit nagyon sokszor nem tanulunk meg matematikai ismereteinkkel együtt, se alsó, se középső, se felső fokon: az alkotó ember gondolkodásmódját, aki itt és most történetesen matematikus, de lehetne zenész, mérnök vagy futballista is.

Péter Rózsa azt a furcsa és hihetetlen, de nagyon megindokolt állítást sugallja, hogy már a legegyszerűbb számtan és mértan is ugyanannak a gondolkodásmódnak a gyümölcse, mint ami a modern algebra, halmazelmélet, logika legújabb vívmányaihoz eljuthatott. Már Platón tudta, hogy a matematikának akár az (akkor) legmeglepőbb eredményeit is kitalálhatja bárki; de megérteni még a legegyszerűbbet is csak úgy lehet, ha a kitalálás útját újra végigjárjuk. Péter Rózsa nem számolni akar újra megtanítani; azt mutatja meg, hogy a „*hogyan lehetne kiszámolni?*” éppen olyan megoldásra váró kérdés, mint Fermat nevezetes sejtése (melynek bizonyítása a könyvben még eldöntetlen kérdésként szerepel, hiszen csak 1994-ben sikerült több mint háromszáz év után bizonyítani a helyességét). Hilbert, Gödel vagy Gentzen kutatásai, melyekben maga a matematikai elmélet válik matematikai vizsgálát tárgyává, úgyszintén nem azért kerültek a könyvbe, mert a szerző a legfrissebb eredményekről akart tudósítani. Nem, Péter Rózsa azért tartotta fontosnak, hogy ezekről is írjon, mert különösen szép példáját látta bennük annak, mire képes a matematikai szigor által szabályozott, de gúzsba egyáltalán nem kötött alkotó fantázia.

Péter Rózsa tehát nem ismereteket akart átadni, hanem gondolkodásmódot. Nem akarta elhithetni az integrálni vagy a Gödel-számozást kezelni, használni nem képes olvasóval, hogy igazából, egészében már ő is tudja, a részletek pedig nem is olyan érdekesek. Nem félműveltséget terjeszt, mint az ismeretterjesztő irodalom, vagy a vele rokon, nem céhbéliek használatára szánt, de tudományról szóló munkák sajnos oly gyakran. Aki csak innen tud

a Gödel-számozásról, aligha fogja megkísérelni, hogy maga is lefordítsa az aritmetika szimbólumairól és tétéleiről szóló állításokat természetes számokról szóló állításokra. De azt meg fogja érteni, hogy Gödel nevezetes tétele az ilyen fordítás lehetőségén múlik.

Fontos természetesen az is, hogy egy-egy tudományág eredményeiről — legalább az igazán fontosokról, legalább a világgépűnket is befolyásolóakról — informáljuk az illető ágazatban otthon nem lévő olvasót. Péter Rózsa könyvének egyik vonzereje kétségtől az volt, hogy egy olyan ágazat világhírű művelőjeként, amely éppen a könyv készültének időszakában sorra ontotta az ilyen súlyú eredményeket, első kézből, hitelesen, és képletek nélkül is pontosan beszélve tudott beszámolni arról mi is történt. Nem avult el a könyv ebben a vonatkozásban sem; lehet, hogy a további kiadásokat ki kell majd egészíteni néhány lábjegyzettel arról, mi is történt azóta (ez egy-két helyen most sem értett volna!), de Hilbert programja a matematikai „tiszta ész önkritikája” megalkotására (ahogy Péter Rózsa fogalmaz) még alighanem igen sokáig fontosnak fog számítani. De amire Péter Rózsa vállalkozik, az talán még merészebb, mint az említett alkotások: megváltoztatni a matematikáról alkotott képét azoknak (és milyen sokaknak!), akik szerint a matematika művelése és alkalmazása száraz, a kivülről számára érthetetlen, embertelen és kényszerektől szabályozott tevékenység. Nem, az a matematika, amit ez a könyv bemutat, mindenekelőtt játék, kalandos és merész játék, azonfelül emberi alkotás és magán viseli alkotóinak emberi

arcát, ennél fogva szép is, érthető is. Nem érti senki sem egymaga minden részletét, ahogy olyan ember sincs, aki a világ irodalmának összes nagy alkotásához közel tud kerülni. Nemcsak időnk végecsége, hanem alkatunk is határokat szab. De nincs a matematika épületében egyetlen rejtett zug vagy titkos szoba se, ahová csak a beavatottak léphetnek. Minden ajtaja nyitva áll, csak legyen elég kalandvágy bennünk, hogy oda is benézzünk.

Nem véletlenül említettem előbb az irodalmat, annak ellenére, hogy ha párhuzamot akarok vonni a matematika és valamely művészet között, akkor nekem is, mint másoknak, előbb jutna az eszembe a zene, mint az irodalom. Péter Rózsa azonban az irodalommal különösen bensőséges kapcsolatban volt, és ezt nemcsak a könyvében található számos utalás, nemcsak a kiváló stílus bizonyítja, hanem elsősorban az, ahogy a könyv olvasói számára a matematikáról mesélő sorok közül kibontakozik egy irodalmi szinten megfogalmazott önarckép: a tanítóé és egyben örök tanulóé, aki ugyanolyan kíváncsian és csodálkozva képes tekinteni a számrendszerek vagy a sokszögek „titkaira”, mint a legújabb matematikai nyelvészet ötleteire, de egyben ugyanolyan barátságos ismerősként kezeli a valós analízis vagy a halmazelmélet bonyodalmaival, mint a számtani sorok összegzését vagy a kombinatorika alapelemeit.

(Péter Rózsa: *Játék a végtelennel.* Typotex Kiadó, Budapest, 1999.)

Máté András

A TUDOMÁNY – EGYETEM MÁSIK ALSOROZATÁRÓL

A Vince (korábban Kulturtrade) Kiadó a hamar népszerűvé vált Világ – Egyetem sorozat – amelyben külföldi szerzők művei jelennek meg magyarul – sikerének láttán a kilencvenes évek végén elindította a Tudomány – Egyetem sorozatot is. Ez utóbbi sajátossága, hogy szerzői magyar tudósok. Így a kiadó egyfajta missziót is teljesít, mert az utóbbi évtizedben a hazai szerzők nemi-

gen találtak kiadót tudományos ismeretterjesztő műveik megjelentetésére.

A Tudomány – Egyetem sorozatcím többszörösen is jelképes. Egyrészt a könyvek magas szakmai színvonalára utal. A magasra állított szakmai mércét támasztja alá az a tény is, hogy az itt ismertetendő négy kötet közül háromnak a megjelenéséhez az Oktatási Minisztérium felsőoktatási

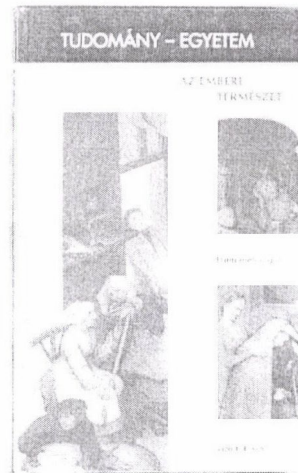
tankönyvtámogatási programja is hozzájárult. A sorozatcím másrészt a tudomány egyetemlegességére utal. A legutóbb megjelent négy kötet mindegyike egyegy jól körvonalazható diszciplínába nyújt betekintést, mégis az egyes témák kibontása elképzelhetetlen a társtudományok eredményeinek, módszereinek használata nélkül, legyen szó akár a fizikai oceanográfiáról, akár a humánétológiáról.

Az új kötetek témái jól példázzák a természettudományok rohamos fejlődését. A humánétológia, fizikai oceanográfia vagy az idegen civilizációk utáni kutatás egyaránt a legutóbbi évtizedekben kialakult diszciplína. Egy a maga idejében korszerű, a természettudományok mindegyikét átfogó kislexikont (Természettudományi műszótár, 1923) felülte megállapíthatjuk, hogy bár az etológia fogalma akkor már létezett, de korántsem a mai értelmében („ethológia u.az mint ökológia”); az immunológiának akkor még nem sikerült önálló tudománnyá válnia (azonban az *immunis*, *immunitás*, *immunizál* címszavak, de különösen az *immunitás egység* jelezte, hogy immunológiai kutatások már akkor is folytak, az utóbbi szócikkben ugyanis már szerepel az antitoxin fogalma); az „óceánográfia a földrajznak az óceánok tanulmányozásával foglalkozó ága” volt akkoriban, a fizikai oceanográfia éppen az idő tájt alakult ki.

A természettudományok szinte mindegyikére jellemző ez az erős diszciplinarizálódás, ugyanakkor jellemző a más tudományágakkal való mind szorosabb kapcsolat. Erre jó példa a fizikai oceanográfia, amely önálló tudományágként meghatározó módon a fizikára épül, noha az oceanográfiát a földrajztudomány keretei között tartják számon. Ezért talán racionális alapja is van annak, hogy a természettudományokat egyetlen alsorozat reprezentálja a Tudomány — Egyetemen belül, míg a történelemtudománynak két külön sorozat is jutott (l. a Magyar Tudomány 2000. 3. számában *Niederhauser Emil* recenzióját).

A kiadó ajánlása szerint az új század és az új évezred felé tekint ez a sorozat, amelyben magyar tudósok a tervek szerint mintegy félszáz kötetben adják közre azo-

kat az ismereteket, amelyek a múlt és a jelen jobb megértése mellett elősegítik a jövőre való felkészülést. E fontos és nem könnyű feladat megoldásából az eddig megjelent természettudományi kötetek kitűnőre vizsgáztak, sőt, többet is nyújtanak az ajánlásban szereplő azon megállapításnál, hogy „a hazai kutatások legújabb eredményeit foglalják össze egyegy tárgykörben”. A természettudományi köteteknél szerencsére fel sem vetődik, hogy csupán a hazai kutatások eredményeinek ismertetésére kellene szorítkozni (a magyar történelemmel foglalkozó kismonográfiáknál viszont ez szinte természetes). Persze álszerénység lenne az itthon született tudományos eredmények elhallgatása – meg is

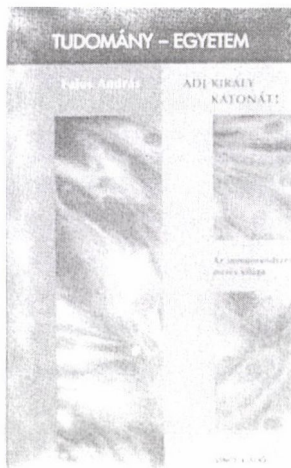

jelennek azok az egyes kötetek lapjain, hol kisebb terjedelemben, hol bővebben. A sorozatnak éppen az a legnagyobb erénye, hogy az egyes témákba a szakterület legjobban ismerő hazai kutatók avatják be az olvasót, mégpedig olyan szerzők, akik egyben a tudományos ismeretterjesztés elismert képviselői. Itt ismét az oceanográfiai kötet említhető példaként, hiszen magyarországi óceánkutatásról nem beszélhetünk (érthető módon), de ettől még a fizikai oceanográfia fontos és másutt eredményesen művelt tudományág, amelynek bemutatása a magyar olvasó számára is sok izgalmat tartogat.

A kiadó eredeti szándéka Csányi Vilmos humánétológiai tárgyú monográfiájában válik a leginkább valóra. Az emberi viselkedéssel foglalkozó kutatásoknak ugyanis a szerző nemzetközileg is meghatározó személyisége (l. a több száz tételből álló irodalomjegyzéket a függelékben, s benne a szerző több évtized alatt elért saját eredményeit tartalmazó publikációinak hosszú listáját). Csányi akadémikus így feljogosítva érezhette magát a szintézisteremtésre: saját munkásságára mint fonalra fűzi fel más tudományágaknak (antropológia, evolúciobiológia, filozófia, genetika, neurobiológia, pszichológia stb.) az emberi természet megértéséhez kapcsolódó eredményeit. A könyv felépítése, tagolása igen jó, stílusa kifogástalan, de ugyanez az állítás igaz a további három kötetre is. Csányi Vilmos könyve alapján született a Magyar Tudomány 2000. évi 4. számában közölt írás is.

A témával korábban nem foglalkozó recenziens számára a könyv fejezetről fejezetre haladva egyre érdekesebbé válik. A főemlősökkel és az ember evolúciójával foglalkozó részek után ugyanis a humán magatartási komplex c. fejezettől kezdve már minden megállapítás vagy kutatási eredmény összevethető az emberi viselkedésre vonatkozó mindennapos tapasztalattal mind a humán szocialitás egyes aspektusait (csoportélet, agresszió, dominancia, politika, család stb.) tekintve, mind a szinkronizációs készség jegyeit (empátia, hipnózis, ének, tánc, szabálykövetés, nevelés, szociális szerepek stb.) illetően. A kulturális evolúció ismertetésénél pedig a genetikai és a kulturális jegyek párhuzamos fejlődésére hívja fel a figyelmet a szerző. Szó esik a nyelv(ek) keletkezéséről, erről a fontos, de egyelőre megválaszolatlan kérdésről. A könyv zárófejezete a legrövidebb és a legkevésbé szívdierítő. Ebben a szerző a napjaink megapopulációjára oly jellemző két kortűnetet ismertet: a megszaladási jelenségeket (amelyek nagy részét a dominancia igénye kelti) és a csoportmérétek radikális csökkenését – a modern társadalmak egytagú csoportok szövetségéből épülnek fel. Ha nem kívánatos ténynek tartjuk is ezt, attól még realitás marad.

Egyetlen kritikai észrevétel engedtessek meg e könyvvel kapcsolatban: az ábrák aláírása többnyire a főszöveg valamely részének szó szerinti ismétlése. Ezt jobb lett volna elkerülni, akár az ábrák szövegének rövidítésével, akár a főszövegtől eltérő – és azt kiegészítő – magyarázattal (pl. a 24. ábra megértését megkönnyíthette volna az ábra jelöléseit magyarázó mondat).

A tudományos ismeretterjesztés műfajában alig akad (ha akad egyáltalán) párja Falus András immunológiai tárgyú könyvének. A címétől (Adj király katonáit!) kezdve a kötet végén található ajánlott irodalomig (amelynek főbb tételei két szakkönyv, egyegy szatirikus heti és kéthetilap, valamint a világirodalom) valódi stílusbravúr ez. Az immunrendszer mesés világa alcímű viselő könyv. A humoros és könnyed fejezet és alfejezetcímek és (az irodalomjegyzékben feltüntetett művekből kölcsönzött) mottók és idézetek, valamint Elek Livia bájos-szellemes illusztrációi a mű komoly tudományos mondanivalójával párosulva méltóságteljes bartóki disszonanciát képeznek.

A szerző fogalmazása szerint: „az immunrendszer szellemes és izgalmas mechanizmusokkal, ravasz cselekkel és ellen-cselekkel dolgozik és rendelkezik a váratlan helyzetekre való reagálás sokféle képességével”. Ezt a sokféleséget érzékelteti a könyv tagolása is: 28 fejezetről áll, me-

lyek némelyike csak 3–4 oldal terjedelmű. Az immunológia fontossága az AIDS, a rák, az allergia támadásának korában nem igényel magyarázatot. E veszedelmes betegségekkel foglalkozó könyvek között ez nem egyszerűen egy újabb mű a mindenkit érdeklő témáról, hanem rövid terjedelmű ellenére igen alapos betekintést nyújt az immunrendszer működésébe: az AIDS kapcsán megtudjuk a kritikus második receptor szerepét, a ráknál pedig a tumorantigénekét; az igazi népbetegséggé vált allergiáról szólva megvilágosodik az antigének és a hisztamin funkciója (legalábbis amennyire azok hatásának az olvasóban meg kell világosodnia). És amire a kívülálló eddig talán sohasem gondolt: a terhesség egyfajta természetes transzplantáció eredménye, a szülés pedig immunológiai kilökődési folyamat, a terhesség idején viszont az anyai szervezet szellemes mechanizmusokkal gondoskodik a vetélést okozó immunreakciók elhárításáról.

A nagyszámú elkerülhetetlen szakkifejezésből adódóan a könyv szellemessége ellenére sem könnyű olvasmány. Minduntalan hátra kell lapozni a szakkifejezések magyarázatához, ahol aztán mégsem sikerül mindent megtalálni (sok más mellett hiányzik pl. a fagocita és a ligand). Az antigén és a limfocita fogalmak értelmezése részben egymással történik, az opszonizáció fogalmával pedig az ott közölt meghatározás révén nem sikerült megbárátkozni. De ezek a kritikai észrevételek e könyvnél is eltörpülnek a mű nagyszerűsége mellett.

A következő mű, *Almár Iván* könyve, a Földön kívüli civilizációk keresésének tudományos programjairól szól. Az alig negyven évvel ezelőtt kialakult tudományterülettel szemben megfogalmazódó fő ellentét a kutatások eddigi sikertelensége, vagyis az, hogy ez ideig nem szereztünk tudomást egyetlen konkrét idegen civilizációról sem. A könyvben ismertetett Drake-formula szerint pedig kell lenniük ilyeneknek, hacsak a formula valamelyik tényezője helyére nem nullát írunk, de annak jogságát is előbb be kellene bizonyítani. A szerző megfogalmazása szerint a SETI szépsége abban rejlik, hogy egzakt tudás,

sejtés és tökéletes tudatlanság egyetlen formulává ötvöződik. Az idegen civilizációk felkutatása olyan terület, ahol és amellyel szemben nem szabad türelmetlennek lenni. Ha a Földről kibocsátott jelekre történő választ várjuk, akkor a fénysebesség mint korlát több évtizedes kényszerű várakozást jelent a kiszemelt vagy gyanús égitest távolságától függően. Ha az „óáltaluk” kezdeményezett kapcsolatfelvétel jelzéseit akarjuk felfogni, akkor pedig hihetetlenül érzékeny észlelő-berendezésekre van szükség, és el kell találni, hogy a Tejútrendszer mintegy 200 milliárd csillaga közül melyek irányából számíthatunk mesterségesen keltett jelre. Gondoskodni kell továbbá a földi eredetű elektromágneses zaj leválasztásáról (ami a földi civilizáció fejlődésével egyre fokozódó gondot jelent a rádiócsillagászat egészének, a SETI kutatásokon túlmenően is). A SETI sikere iránt támasztott túlzott várakozás közepette a

közvéleményt már alig lelkesíti, és a kutatások pénzügyi támogatóit sem bírja jobb belátásra az a tény, hogy az elmúlt évtizedben hirtelen beindult a Naprendszeren kívüli bolygók felfedezése, és ma már több mint húsz ilyen exobolygót ismerünk a Naphoz hasonló csillagok körül, vagyis a földihez hasonló élet feltételeinek kialakulásához kedvező környezetben (a könyv megjelenése óta is tovább bővült a lista). Ám az eddig kimutatott exobolygók mind jóval nagyobbak a Földnél. A más csillagok

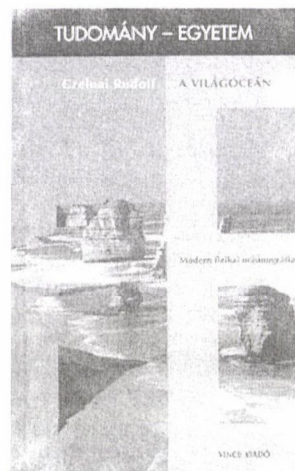
körül a mi bolygónkéhoz hasonló tömegű planéták felfedezéséhez még nem elég érzékenyek a műszereink. A SETI kutatások mindazonáltal fontosak, noha a siker időpontja előre megjósolhatatlan. Az eddigi eredmények, illetve az eredménytelenség is felfogható a tudományosság alapjait is nélkülöző UFO kutatások ellenpólusaként.

A SETI szépsége a monográfia igényével ismerteti a tárgykörébe tartozó kutatások történetét, jelenlegi állását, a különböző hullámhosszakon végzendő kutatások és az egzotikus üzenethordozók szerepét, az önkéntes amatőrök bekapcsolódásának lehetőségeit a kutatásokba, de kitér arra is, hogy miként kell felkészülni arra az állapotra, amikor már megteremtődött a kapcsolat egy társcivilizációval. A könyv értékét fokozza a hat függelék (felhasznált és ajánlott irodalom, közte internet honlapok is, a rövidítések feloldása, szakkifejezések magyarázata, a SETI kutatások néhány fontos alakjának életrajza, név és tárgy-mutató). E könyvvel kapcsolatban is csupán apró bíráló észrevételeim vannak: éppen a mértékegységek összefoglalásánál fejtette ki áldatlan tevékenységét a nyomda ördöge – egy fényév ugyanis 63 239 csillagászati egység a könyvben szereplő 63 239 értékkel szemben. Kívánatos lett volna továbbá a maser és a microlensing helyett a magyar nyelvben már meghonosodott mézer és mikrolencsehatás kifejezések használata.

Néhány hónappal az előző hármat követően jelent meg *Czelnai Rudolf* műve, *A világoceán*. Magyar nyelven ez az első összefoglaló könyv a fizikai oceanográfiáról, és a hézagpótló mű szerzője még arra is különös gondot fordított, hogy a legfrissebb eredmények se maradjanak ki, bár saját kutatási területe nem az oceanográfia. (Az ismeretek naprakész követése a jó tudományos kutató egyik alapvető tulajdonsága.)

A történeti bevezetőt követően a világoceán tulajdonságaival és eredetével ismerteti meg a szerző. Furcsa egybeesés, hogy ahol a világoceán legmélyebb pontjáról esik szó (38. o.), az egyébként igen gondosan szerkesztett mű is ott kerül „mélypontjára” – egy oldalon két hiba is benne maradt (Jacques Piccard keresztnévéről hiányzik a c, és Sir James Clark Ross

mérésének említésénél a második évszám rossz: 1843 helyett 1943 szerepel). A következő rész – egyben a könyv legerjedelmesebb fejezete – a fizikai oceanográfiai mérések világába nyújt bepillantást. Ugyanis mindig, ami a könyv csúcspontját képező 6. fejezetben található az óceánok általános vízkörzéséről (érthetően az a másik leghosszabb fejezet), az megszámlálhatatlanul sok egyedi mérésen nyugszik. A világoceánban végbemenő fizikai folyamatok modellezéséhez és előrejelzéséhez

ugyanis ismerni kell az óceánvíz mozgási állapotát, hőmérsékletét és sűrűségét (ez utóbbi a hőmérsékleten kívül függ a víz sótartalmától és a vízmélységgel változó nyomástól is), mégpedig lehetőleg az óceán minden részére és időben folyamatosan. Az elmúlt évtizedekben kifejlesztett távérzékelési technikának köszönhetően az óceánfelszín több tulajdonsága jól vizsgálható, de a sótartalom és a sűrűség csak helyben mérhető. A mélyóceán áramlatainak globális megfigyelése viszont megoldatlan. A műholdas oceanográfiai megfigyelésekről szóló részt olvasva újabb példa igazolja azt, hogy milyen fontos a különböző tudományterületek művelőinek tájékozottsága más diszciplínák eredményeiről és módszereiről. Az óceánkutatásban épp csak kifejlesztett apertúraszintézis módszere a rá-

diócsillagászatban már közel negyed százada alkalmazott és jól bevált eljárás.

Az óceánvíz és a tengeri jég tulajdonságait ismertető fejezet is bővelkedik érdekességekben: példaként csupán a mélyvízi hangcsatorna létét és az óceánfelszínen előforduló jégfajták sokféleségét említem. A mélyvízi hangcsatornában a hanghullámok több ezer kilométer távolságra is eljutnak számottevő energiavesztés nélkül, az úszó jégek gazdagságát pedig jól jellemzi, hogy azok osztályozásáról és az egyes fajták megkülönböztetéséről a Meteorológiai Világszervezet három kötetes kézikönyvet adott ki.

Külön fejezet foglalkozik a tengerszint rövid időskálán bekövetkező változásaival – a hullámzással, a tengerjárással és a tengerrengésekkel. A legnagyobb újdonságot azonban a világoceán áramlatait leíró vízkörzési modell, a nagy óceáni szállítószalag jelenti. És hogy miért nem mindegy egy tengeri határ nélküli ország lakói számára, hogy mi zajlik az óceánokban, arra az éghajlat és az óceánok közötti kölcsönhatással foglalkozó fejezet világít rá. E könyv utolsó lapjainak tartalma sem kínál hepiendét, hasonlóan a humánétológiai

könyv befejező gondolataihoz, de ez esetben sem a tudomány a ludas.

A szerzők dicséréte mellett a kiadót is dicséret illeti. Mind a témaválasztás, mind a könyvek kivitele (borító, tipográfia) elismerést érdemel. S ha az egy oldalon talált két hibát az imént „mélypontnak” tekintetem, akkor itt – a legfeltűnőbb helyen – hadd említsen meg azt is, hogy mindegyik könyv szövegét remekül gondozták: átlagosan 50–100 oldalanként lehet egyegy betűhibára bukkanni, ami tényleg kimagasló teljesítményként értékelendő. És titokban már abban bízom, hogy a Vince Kiadó mégsem fejezi be ötven kötet után ezt a remélhetőleg sikerre ítélt sorozatot. (Csányi Vilmos: *Az emberi természet. Humánétológia*, Vince Kiadó, Budapest, 1999. 308 o.; Falus András: *Adj király katonát! Az immunrendszer mesés világa*; Vince Kiadó, Budapest, 1999. 149 o.; Almár Iván: *A SETI szépsége. Kutatás Földön kívüli civilizációk után*; Vince Kiadó, Budapest, 1999. 196 o.; Czelnai Rudolf: *A világoceán. Modern fizikai oceanográfia*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 182 o.)

Szabados László

„TEJFOGGAL KÖBE MIÉRT HARAPTÁL?”

(Fábry Zoltán összegyűjtött írásainak újabb kötete)

Immáron két évtizede, hogy Fábry Zoltán összegyűjtött írásainak első kötete megjelent; s ez a mostani a tizenegyedik. Külön kiadástörténeti jelentősége van (és lehet) annak, hogy miért húzódik ily soká egy tucatnyi kötetből álló sorozat megjelentetése. Gyakran hivatkoztak arra, hogy „... pénz, pénz, pénz ...” De hát, ma visszapillantva, úgy tűnik (s a valóság is ez), hogy egészen más húzódott és húzódik meg a háttérben. A háttérben, mert a nyilvánvaló igazságot nem akarják (vagy nem merik) megmondani. Arról van szó: Fábry Zoltánnak számos cikke, írása egyenest botránykő volt (és mint ilyen létezik ma is) a hatalom szemében. A 11. kötetnél tartunk, s még nem jelenhetett meg *A vádlott*

megszólal! Pedig ennek az 5. kötetben (1985-ben) kellett volna megjelennie.

Ma tehát itt tartunk. A tizenegyedik kötetnél, mely az 1964–1968 közötti évek írásait gyűjti egybe. Egyre „izgalmasabb” témák kerültek ki Fábry tolla alól ezekben az években. A legkritikusabbak, a legszélesebb témaköröket felölelik. Csak néhány név, kikről az írások szólnak: Balogh Edgár, Bartók, Forbáth Imre, Gaál Gábor, József Attila, Kazinczy, Kodály, Komlós Aladár, Mécs László stb. Néhány név, akik – különböző szempontokból – a botránykő szerepét töltötték be. Sőt: volt idő, amikor egyesek kitagadottak voltak; úgy, hogy velük együtt maga Fábry Zoltán is *majdnem* e sorsra jutott.

Világosan látszik: e 11. kötet írásainak javarésze a *Stószai délelőttök*-ben jelent meg (1968-ban), néhány az előző évben, a *Valóság*irodalomban, s ismét néhány már Fábry halála után a *Vigyázó szemmel*-ben (1971-ben). Néhány írása kötetben még nem jelent meg, nem jelenhetett meg korábban.

Az egyik kiemelkedő, terjedelmileg is figyelemre méltó írása: az 1965-ben – folyóiratban – napvilágot látott *Szókratész méregpohár*. Ez az írás, ennek „születési” dátuma egybeesik egy korábbi Fábrykötet, az *Európa elrablása* megjelenésével (1961–1963). A témája is hasonló: a háború, a fasizmus, a kultúra, a gyilkosság. Szókratész méregpohara: Fábry szinte magáról ír.

Persze, hogy Fábry Zoltán magába, befelé húzódik; persze, hogy magatartásának eredményét látja „igazolva” azzal, hogy beléfojtják a szót. Vagy: amit ő világgá akar kiáltani – azt el és kiátkozzák. Lásd: *A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága*, vagy a *Rang és hűség* (mindkettő 1968-ban jelent meg az Irodalmi Szemlében).

Az 1968 áprilisi cikkéhez filológiai adatként: 1968 júniusában (a stószai posta

bélyegzőjének tanúsága szerint: június 2án) elküldte e sorok írójának a szövegvariánsokat. Ebből kitűnik: miként változott és kapott végső formát maga a cím. 1. variáns: *A kisebbség nagysága*; 2. variáns: *A kisebbség nyomorúsága és nagysága*; 3. (és végleges) variáns: *A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága*. (Ehhez még hozzáteszem: e szövegvariánsokat, valamint a Fábry Zoltántól kapott leveleket [kb. 75–80 db], s egyéb feljegyzéseket az 1980-as években átadtam az MTA Könyvtára Kézirattárának. Ezek ma is ott találhatóak.)

Persze, azt külön mondanunk sem kell: mint minden Fábrykötetben, ebben is a leggyakrabban szereplő név, példakép – Ady Endre. Ady egy bizonyos fundamentum Fábry számára, akár interjút készítettek vele, akár *Stószai jegyzeteiben* tekint vissza életére, akár mintegy monológot mormolja magában *Hittel, emberséggel ...* a maga igazát, a humánium igazát, adott esetben a toll emberének igazát, *Ady igazát*.

Fábry Zoltán – e kötetében is – arról tanuskodik, hogy a szellemembernek (az ő fogalmi rendszere) helyt kell állni; ha kell, viaskodnia kell a *gonosz démonokkal*, s ebben fordul segítségért írásunk elején felsorolt, s általa is biztosnak vélt emberekhez, az írás, a humánium, a szellem embereihez. *Tejfoggal kőbe miért haraptál?* – kérdi József Attilával. S ő, Fábry Zoltán – Győry Dezsővel együtt – boldogan öleli keblére a szellemtárs József Attilát, aki költő létére vette fel a démoni – és kilátástalan – küzdelmet az *ordas kor* kösziklarémeivel.

Fábry mércéje magas (e kötetben is), csúcscokat akar meghódítani; pedig – legalábbis e sorozatban – a legnagyobb csúcs elérése még hátravan: a 12. kötet fájdalmas s mégis ígéretes búcsúzása, és – *A vádlott megszólal* botránykö írás. (*Fábry Zoltán összegyűjtött írásai. 11. kötet. Madách-Posonium. 1999. 332 o.*)

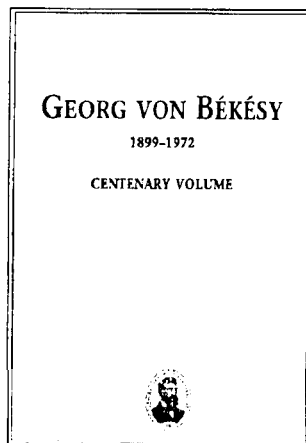
Kovács Győző

EMLEKEZÉSEK BÉKÉSY GYÖRGYRE

E kötet kiemelkedő tehetségű, Nobel-díjas polihistorunk, Békésy György születésének századik évfordulóját ünnepli tíz, az életút különböző állomásait illusztráló megemlékezéssel. Békésy a Monarchiának ahhoz a kettős – vagy még több – gyökerű s nyelvű, kivételes lehetőségekkel induló nemzedékéhez tartozott, amelynek utóbb világháborúk, forradalmak, ordas eszmék és rendszerek megpróbáltatásai közt kellett kibontakoztatnia tehetségét, megőriznie emberi tartását, sőt, olykor pusztá életét is. Az erdélyi származású diplomata apától s a szlavóniai anyától született Békésy György gyermekkorát Münchenben, Konstantinápolyban, Pesten majd Zürichben töltötte. A háború után Svájcban maradv Bernben szerzett – meglepetésre nem csillagászati, zenei vagy művészettörténeti – hanem vegyész-mérnöki diplomát. A húszas évek elején hazafiúi lelkesedéstől vezérelve tért haza s promoveált – Tangl Károly vezetésével – fizikai tárgyú disszertációval bölcsészdoktorrá. 1923 és 1946 közt a Magyar Királyi Posta szolgálatában állt, mint kutatómérnök. Későbbi, Nobel-díjat eredményező akusztikai kutatásait szintén e munkájával kapcsolatban végezte itthon és Berlinben. Tudományos tevékenysége mellett, 1940 és 1946 között a budapesti egyetemen, az alkalmazott fizika tanáraként is működött. 1928-ban kiadott, az emberi hallás frekvenciaanalízisével foglalkozó első tanulmánya meghozta számára a nemzetközi hírnevet: e hírnévnek köszönhetette, hogy 1946-ban – laboratóriuma pusztulása után – Stockholmban folytathatta kutatásait, majd húsz évet tölthetett a Harvard Egyetemen. Nobel-díját 1961-ben, már amerikai tudósként kapta. 1966 és 1972 között a Hawaii Telefonszolgálat támogatásával a Hawaii Egyetem professzoraként, önálló laboratórium élén fejleszthette tovább addigi eredményeit.

Mindez azonban még vázlatos curriculum vitaeként sem lenne teljes, ha nem hívnánk egyúttal föl a figyelmet e nagy tudós hihetetlen sokoldalúságára: akusztikai érdeklődésében is nyilván szerepet játszó zenei tehetségére, művészettörténeti felkészültségére s műgyűjtői teljesítményé-

re, irodalmi és nyelvi műveltségére is. A kötet írásainak szerzői szinte valamennyien Békésy egykori kollégái, barátai voltak. Szavaikból nyilvánvaló: ezek az emberek nem csupán tiszteletet, hanem szeretetet éreztek a magyar tudós iránt, kinek nem pusztán szakmai felkészültsége, hanem emberi tartása, humora, hihetetlenül széles látóköre is lenyűgözte őket.

Vizi E. Szilveszter rövid, tartalmas előszava után, *Marx György* ismerteti Békésy életútját s tudományos eredményeit, emellett a lexikonokban hol osztrákként, hol pedig amerikaiként említett tudós magyarságát Békésy saját szavaival bizonyítja meggyőzően. *Lajtha György* a Postánál töltött évek kutatásait elemzi, a nagyközönség számára is érthető nyelven. *Jan Nilsson*, a Svéd Tudományos Akadémia elnöke a tudós stockholmi korszakáról ír, csodálattal adózva művészettörténeti képzettségének s emberi tulajdonságainak egyaránt. *C.G. Bernhard* a Karolinska Intézet részéről, részben Yngve Zottermann, az egykori svédországi munkatárs önéletrajza, részben pedig személyes élmények alapján emlékezik a magyar fizikusra, akinek ezúttal újabb adottságával: sajátos humorával ismerkedhetünk meg. Bernhard emlékezéséből azt is megtudhatjuk, miért utazott végül is Békésy

Amerikába (elsősorban azért mert, Svédország túl közel volt a Szovjetunióhoz, másodsorban pedig Gunnar Holmgrennel való rivalizálása miatt), erre ugyanis eddigi életrajzai nem adtak kellő magyarázatot. *Leonard Jossen* a harvardi éveket idézi föl, remek, Békésy sajátos gondolkodásmódját, problémalátását illusztráló anekdotáival is gazdagítva bennünket. *Galambos Róbert*, a kaliforniai egyetem tanára, szintén személyes élményekről, s Békésy tudományfilozófiai gondolatairól ír, *D. Carlaton Gajdusek* pedig a tudós óceániai kultúrák iránti érdeklődését és különös moralitását elemzi igen érdekesen és elgondolkodtatóan. *Stanley Batkin* a Hawaiiin töltött évek életvitelét idézi föl anekdotikus stílusban. *Cleveland Harlan*, a Hawaii Akadémia elnöke Békésy sokoldalúságát és zsenialitását hangsúlyozza rövid emlékezésében. A két utolsó írás méltóképpen zárja a rövid, ám igen tartalmas kötetet: *Ádám György* magas színvonalú cikke arra hívja fel figyelmünket, milyen fontosak és milyen

messzire mutatóak Békésy eredményei az agykutatás, az élettan, a neurofiziológia terén, magának Békésy Györgynek, a Nobeldíj átadásakor tartott előadása pedig hű tükre annak az átfogó műveltségnek és szabatos gondolkodásnak, amely kitűnő hazánkfiát felfedezéseibe és e magas elismeréshez vezette.

Az időrendet és mértéket egyaránt tartó, izléses kötet – eltekintve néhány apróbb hibától (például Leibniz és nem Leibnitz, Marx Györgynek György és nem George a neve, vagy az osztrák Bárány magyarságára való többszöri utalás) eleven képet ad e lassanként tovatűnő század egyik legnagyobb magyar tudósáról. Örömeinkre szolgálhat az is, hogy e kép végre nem csak a magyarul tudók szűk köre számára válhat láthatóvá – feltéve, hogy a könyv eljut azok kezébe is, akiknek el kellene olvasniok. (*Georg von Békésy 1899–1972. Centenary Volume. Ed. George Marx. Bp., Eötvös Physical Society, 1999. 113 o.*)

Magyar László András

KÖZEL-KÉP-TÁR

Ha egyszer megírja valaki a rendszer-változás sajtótörténetét, ajánlja figyelmünkbe a kötethez írott előszavában *Hovanyecz László*, talál majd látványos újságírói teljesítményeket, amelyek néhány évi csillogás után megsápadnak, elfelejtődnek, de kevés olyan egynemű teljesítményt talál, mint a Fábíán Péterét, ezt a közélet legkülönfélébb szakmájú és státusú képviselőivel készített harmincnyolc interjút, amelyek rendkívül plasztikus képet adnak az elmúlt évtized szellemi, politikai, társadalmi folyamatairól.

Mi teszi ezeket az interjúkat maig elevenekké? Mindenekelőtt az interjúkészítő példás szerénységgel párosuló sokirányú érdeklődését és műveltségét említeném, ahogy kérdéseit a megszólaltatottak munkásságának ismeretében felteszi, ahogy alanyaival kapcsolatot létesít, lényegre törő kérdéseivel érdeklődést és feszültséget kelt és old, a közélet kérdései körül alanyai személyes sorsát, nézőszögét is képes

felmutatni, legyen a megszólaltatott matematikus, biokémikus, mérnök, közgazdász, szociológus, etnográfus, nyelvész, történész, filozófus, lelkes, irodalomtörténész vagy művész, határainkon innen s túl élő, s e sokféle nézőszögből áll össze páratlanul gazdag körkép.

Torkunkon akadt a múlt, véli például *Pataki Ferenc* szociálpszichológus. „Régi gondolat – mondja –, hogy a múlt fogságban tartja az élet, s hogy ez a szövet sokkal bonyolultabb csomózású, mint ahogy azt manapság hinni vélik.” Két interjú is számba veszi azokat a történelmi, társadalomlélektani okokat, amelyek az értelmiség több generációjának rossz közérzetét okozzák, a büntudatból, szégyenérzetből származó agresszív indulatokat gerjesztik, s az országos politika világát messzire távolítják az emberek hétköznapjaitól, igazolva Bibó éleslátását: feszült szituációkban színre lépnek az eltorzult történelmi karakterek, a „hamis idealisták” és a

„tűlfeszített lényeglátók”. A társadalom átalakuló szerkezetéről beszélgetve hasonló

kérdéseket érint *Szelényi Iván* szociológus is. „A gazdaság transzformációs válsága szellemi válsággal társul, s ez talán a legváratlanabb következménye az egész 1989 óta tartó folyamatnak. Az elithez tartozók, akiknek érdemeik voltak az államszocializmus felszámolásában és radikális ideológiák megfogalmazásában, manapság zavarban vannak, nem tudják, hogyan éljenek együtt a valósággal, és nem is akarnak szembesülni vele. A gyakorlatban az értelmiségi elit – Tamás Gáspár Miklós kifejezésével – törzsekre, a nyolcvanas években kialakult baráti körökre tagozódik, és egyszerűen intellektuális érdekük, hogy ne lássák azt, ami van, mert érdek és tudás bizony összefügg.” S e nyomokon haladva tovább számos szociológust interjúvol, *Kemény Istvánt*, *Somlai Pétert*, az agrárszociológus *Kovács Terézt* s másokat is.

Mivel múltja nélkül egy nemzet sem élhet, *Fábian* visszafelé is nyomoz. A kötetben történések szólalnak meg – *László*

Gyula, *Ormos Mária*, *Laczkó Miklós* –, hogy örökségeinket, a konzervativizmus, a liberalizmus alakváltozatait, a Januscarcú nemzeti tudat szebbik arcát megőrizzük. Az egyház és az állam viszonyát elemzi *Gergely Jenő*. S határainkon átlépve sokrétű és számos vonatkozásban hasonló képet rajzolnak kisebbségeink helyzetéről a *Dobos Lászlóval*, *Grendel Lajossal*, *Gion Nándorral*, *Jákó Zsigmonddal*, *Csákány Bélával*, *Szántay Jánossal*, *Tompa Gáborral*, *Cs. Gyimesi Évával* és *Szépalfusi Istvánnal* készített interjúk, megterhelve a kisebbségi lét nyomasztó gondolataival is.

Mérnökök, természettudósok, közgazdászok – *Lovász László*, *Vámos Tibor*, *Michelberger Pál*, *Pethő Szilveszter*, *Palánkai Tibor* – megszólaltatásával a világban végbemenő mikroelektronikai forradalmat, a következő század társadalmát átalakító nagy kihívásait elemzi a kötet. A francia forradalom magasztos jelszavai, e három gyakran együtt emlegetett nővér között – mondja *Csákány Béla* matematikus – *Lear* király legkisebb és legszerényebb, uralkodásra nem vágyó lányának, *Cordéliának* jutott a *Testvériség* szerepe. Míg a *Szabadság* és *Egyenlőség* világot formáló mozgalmak vezérszeméivé váltak, amelyekért csatatereken és bírósági tárgyalótermekben szüntelenül folyik a harc, a *Testvériség* szerényen kuporog a piedesztál legalsó lépcsőjén. Mi emelheti őt méltó helyére? A *Szabadság* és *Egyenlőség* eszméje közti feszültségeket talán *Cordélia*, a *Testvériség* felemelt eszméje csökkenthetné...” Talán e néhány gondolatföredék felvillantásával ajánlanám az olvasó figyelmébe *Fábian Péter* gondolatokban gazdag és gondos interjúkötetét. (*Fábian Péter: Közelkép-tár*. MTA Jász-Nagykunszolnok Megyei Tudományos Testülete, 1999. 314 o.)

Sylvester András

Beérkezett könyvek

Andor László – Galló Béla – Hegyi Gyula: TIZ ÉV UTÁN ... Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 191 o. Ára 790 Ft.

A három tanulmányt összefogó kötet tárgyát és törekvését azonnal elárulja az alcím: „Három írás a rendszerváltásról s annak szükséges korrekciójáról”. A három szerző amellet érvel, hogy a rendszerváltás tíz esztendeje a neoliberalizmus kemény évtizede volt, amely komoly eredmények mellett súlyos kudarcokat és mély csalódásokat hozott magával. Az eredményeket megőrizve, de a kudarcokat és csalódásokat meghaladva a rendszerváltó folyamat baloldali kiigazítására van tehát szükség. A Galló Béla által fölvázolt külpolitikai korrekciós javaslat a kritikai világlátással párosuló pontos geopolitikai jövőkép, az európai eltökéltség és a szolidáris kisebbségpolitika pilléreire épül. Az Andor László kidolgozta gazdaságpolitikai program az egyszerű egyensúlyi és növekedési célok meghaladása érdekében a rendszerváltás kereteitől való gondolati elszakadásra tesz javaslatot. A Hegyi Gyula fogalmazta társadalompolitikai fejezet végül a politikai demokrácia, a társadalmi igazságosság és a környezetvarát életforma új egységének követelményét hirdeti meg.

Fenyvesi Anna – Kis Tamás – Várnai Judit Szilvia (szerk.): *MI A SZLENG?* Tanulmányok a szleng fogalmáról. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 285 o.

A legérdekesebb tudományos problémákat mindenki felismeri, de senki sem tudja meghatározni. Így van ez a stilsztika egyik területével, a szlenggel kapcsolatban is. Ez azonban – a szerkesztők okos döntése nyomán – nem lehet a kutatások megkezdésének vagy folytatásának akadálya. A jelen kötet számos alapvető és részkutatást tár az olvasók, sejtetően nyelvszakos egyetemisták, gimnáziumi tanárok stb. elé. Jónéhány nyelvbe, így pl. távol-keleti nyelvekbe is bepillantunk a felvonultatott példaanyag jóvoltából. Hiányolható azonban egy pszichológiai megközelítés, amely

identitás-kialakító és fenntartó célatokkal magyarázná a szleng – afféle személyes kód – használatát, és talán még mélylélektani érvek is bevonhatók lehetnének. Hiszen számos szlenges fordulatnak nincs más célja, mint megerősíteni a hallgatót abban a hitében, hogy „talpig férfitval” vagy „izig-vérig nővel” van dolga.

KERESZT ÉS FÉLHOLD. A török kor Magyarországán (1526–1699) – Kétfejű sas. A Habsburg-uralom Magyarországon (1699–1790). *Encyclopaedia humana Hungarica* sorozat 5–6. CD-ROM. Ára lemezenként 6720 Ft.

A művelődéstörténeti sorozat nemrég megjelent ötödik és hatodik lemeze az eddigiekhez hasonlóan a köz- és felsőoktatást segítő interaktív taneszköz, ugyanakkor hasznos támasz a történelem iránt érdeklődők enciklopédikus műveltségének megalapozásához és bővítéséhez is. Az ismeretek legkorszerűbb számítástechnikai bemutatását nyújtja. Hét tudományterület összefüggései alapján tárgyalja a tudnivalókat, miközben törekszik a témakörök közötti határok feloldására. A történelem szolgáltatja a vezérfonalat, ehhez illeszkedik a magyar nyelv és irodalom, a vallás-, a művészet- és zenetörténet, a történeti földrajz és néprajz eredményeinek bemutatása. A szakanyagokat az érintett tudományágak neves művelői írták. A tematikus összefoglalókat és címszavakat gazdag illusztráció kíséri (az ötödik kötetnél 1087, a hatodiknál 1030 kép, számos zeneműrészlet és több száz korabeli kinyomtatható forrás). A sorozat eddigi kötetei elnyerték a Hundidac 99 arany díjat.

Kiss Elemér. *MATEMATIKAI KINCSEK BOLYAI JÁNOS KÉZIRATOS HAGYATÉKÁBÓL.* Akadémiai Kiadó–Typotex, 1999. Ára 2350 Ft.

A legnagyobb magyar matematikus tudományos munkásságának eddig rejtve maradt oldalairól ad képet Kiss Elemér marosvásárhelyi matematikaprofesszor. Több lánányi kéziratot feljegyzés elmélyült

tanulmányozásának eredményeként alaposan átrajzolt Bolyai-képet tár elénk a szerző. Közismert geometriai tevékenysége mellett ugyanis Bolyai János az algebra és a számelmélet terén is maradandót alkotott, de mivel eredményeit nem tárta a szakmai közvélemény elé, ez irányú munkássága kis híján feledésbe merült. Kiss Elemér leporolta és értelmezte az egykori színlapok szélére vagy a Bolyai-gyermekek irkáiban a sorok közé irt matematikai tárgyú szövegeket is. Az ennek eredményeként kialakult Bolyai-portré végre a teljes életművet lefedi. A mű értékét tovább növelik a benne bemutatott Bolyai-levelek és egyéb kéziratok facsimiléi. (A mű megírásának körülményeiről l. még *Staar Gyula* interjút Kiss Elemérről a Magyar Tudomány 1998. számának 450–463. oldalán.)

Volker Neuhaus: GRASS. ÍRÓ A FELEJTÉS ELLEN. Fordította: *Körber Ágnes* és *Kajtár Mária*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 218 o. Ára 1150 Ft.

A kötet egy három évvel ezelőtt napvilágot látott német életrajz magyar fordítása: különös aktualitást az ad neki, hogy az író tavaly elnyerte az irodalmi Nobel-díjat. Szerzője, a kölni egyetem irodalomprofesszora a tudományos forrásföltárára alapozott, ugyanakkor népszerűsítő irodalmár-biográfiák klasszikus mintáit követi. Egyszerre nyújt tehát életrajzot, és vázolja föl a művek megszületésének hátterét. Munkájának hőse, a sokoldalú, regényei mellett verseket, sőt metszeteket-grafikákat alkotó művész, akit valamennyi tevékenységével egyetlen cél: a történelmi felejtés és elfojtás elleni harc vezérel. A kötetet részletes életrajzi kronológia, gazdag fényképanyag és kifejezetten a magyar kiadás számára készített magyarázó jegyzetapparátus egészíti ki.

Szabó Tibor. NAIV ORSZÁG. Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, Szeged, 1999. 192 o. Ára 880 Ft.

A kötet a szerző trilógiájának harmadik kötete, amelyben az 1989-es változásoktól kezdve elemzi a magyar társadalom politikai, morális és kulturális kérdéseit. A kötet első része rövid politikai elemzéseket közöl, amelyeket Szabó Tibor a napi társadalmi-politikai eseményeket figyelve írt az 1994–99-es időszakban. Ezekben a rövid esszékben a kisemberek, az átlagemberek érzéseit, véleményük változásait tükrözteti a filozófus szerző, míg a kötet második felében filozófiai, filozófiatörténeti, erkölcsstani és művészeti írásait gyűjtötte egybe. Az írások egyetemi előadásokra és konferenciákon tartott beszámolókra épülnek, és az életvilág problémáit sajátos, egyéni szempontból értelmezik.

Takács Péter: NEHÉZ JOGI ESETEK. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 400 o. Ára 2100 Ft.

A nehéz jogi eset olyan jogeset, magyarán a szerző a bevezetésben, amelynek megítélése során a jogban járatos szakemberek véleménye is jó okok alapján különbözik egymástól. A nehéz jogi esetben nem hozható meg tehát „egyetlen helyes döntés”, ami ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy „bármilyen döntés” helyes lehet. Az ilyen ügyben hozott döntés a döntéshozó személyes erkölcsi-társadalmi állásfoglalását rejti magában, ugyanakkor a jog sajátos logikájára figyelemmel, gondos indoklással alátámasztva születik meg. A terjedelmes jogesetgyűjteményben efféle jogesetek szerepelnek, részben híres történelmi perek, részben nemzetközi jogviták, részben pedig a magyar joggyakorlat – alkotmánybírói határozatok, legfelsőbb bírósági ítéletek és az országgyűlési biztosságok ajánlásai – alapján. Az összeállítás kifejezetten jogbölcseleti igénnyel készült: a joghallgatókat és az érdeklődő olvasókat a jogász érvelés és a jogi ítéletalkotás lehetséges módjaival kívánja megismertetni.

CONTENTS

<i>István Fehér M.</i> : Philosophy as a Critique of its Age	953
<i>János Boros</i> : The Limits of Cognition: Philosophy in the 1990s.....	966
<i>Kata Jávör</i> : The Inheritors' Generation: A Chapter from the Zsolnays' Family History.....	972

How Full is the Larder?

A Symposium on Hungarian Philosophy's Traditions (<i>László Percz</i>).....	981
---	-----

Contributions by *Péter Egyed* (982), *István Fehér M.* (984), *Gusztáv Filep Tamás* (989), *Éva Gábor* (991), *József Hajós* (993), *Judit Hell* (994), *Endre Kiss* (997), *Lajos Kőszegi* (999), *György Kunszt* (1001), *Sándor Laczkó* (1003), *Ferenc L. Lendvai* (1006), *Béla Mester* (1008), *András Mészáros* (1011), *Róbert Somos* (1013), *József Szabadfalvy* (1015), *Imre Ungvári-Zrínyi* (1018), *Miklós Várhegyi* (1022), *Íldikó Veres* (1022), and *Károly Veress* (1024)

The Road We Have Covered

A Letter from the Banks of the Ganges from Tivador Duka Concerning <i>Sándor Körösi Csoma</i> – 1857, introduced by Gyula Wojtilla.....	1027
--	------

Problems of the Scientific Workshop

<i>Péter Medgyes</i> – <i>Mónika László</i> : Foreign Language Skills of Hungarian Researchers in the late 1990s	1032
<i>Éva Apór</i> : A Conference on Kaufmann at the Hungarian Academy of Sciences	1041
<i>Éva Széchy</i> : Educating Education Majors into Doctors of Education...	1043

Book Reviews

A Logbook of my Recent Readings (<i>Emil Niederhauser</i>).....	1045
Hungarian Higher Education by Andor Ladányi (<i>Zsuzsa L. Nagy</i>).....	1051
Playing with the Infinite by Rózsa Péter (<i>András Máté</i>)	1053
The Universe of Science Series (<i>László Szabados</i>)	1055
Zoltán Fábry (<i>Győző Kovács</i>)	1060
Remembering György Békésy (<i>András Magyar László</i>).....	1062
A Storage Room of Symbols (<i>András Sylvester</i>).....	1063

Books Received	1065
-----------------------------	------

Contents	1067
-----------------------	------

A kiadásért felelős az Akaprint Kft. ügyvezetője
Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 24360
Felelős vezető: Freier László
Szerkesztőségvezető: Hernádi Miklós
Megjelent: 10,44 (A/5) iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0325

Magyar Tudomány

A szám szerzői:

Üres-e a kamra? c. összeállításunk szerzőit az 1026. oldalon soroljuk fel.

Apor Éva, a nyelvtud. kand., oszt.v. (MTA Könyvtár Keleti Gyűjtemény)

Boros János, az MTA doktora, tszv. egy. tanár (Pécsi Tud. Egyetem)

Fehér M. István, a filozófiai tud. doktora, egy. tanár (ELTE)

Jávor Kata tud. főmunkatárs (MTA Néprajzi Kutcsop.)

Kovács Győző, az irodalomtud. kand.

László Mónika egy. hallgató (ELTE)

Magyar László András ig. helyettes (Simmelweis Orvostört. Könyvtár)

Máté András egy. docens (ELTE)

Medgyes Péter, a neveléstud. doktora, egy. tanár (ELTE)

Niederhauser Emil, az MTA r. tagja, egy. tanár (ELTE)

Szabados László, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA Csillagászati Kutatóint.)

Sylvester András szerkesztő

Széchy Éva, egy. docens, tud. főmunkatárs (ELTE)

Wojtilla Gyula, a nyelvtud. kand., egy. tanár (JATE)

Ára: 295 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fehér M. István: Filozófia és korkritika</i>	953
<i>Boros János: A megismerés határai. Filozófia az 1990-es években</i>	966
<i>Jávor Kata: Az „örökösök” nemzedéke. Fejezet a Zsolnay-család történetéből</i>	972

Üres-e a kamra?

Körkérdés a magyar filozófiai hagyományról (<i>Perecz László</i>)	981
<i>Egyed Péter (982), Fehér M. István (984), Filep Tamás Gusztáv (989), Gábor Éva (991), Hajós József (993), Hell Judit (994), Kiss Endre (997), Kőszegi Lajos (999), Kunszt György (1001), Laczkó Sándor (1003), Lendvai L. Ferenc (1006), Mester Béla (1008), Mészáros András (1011), Somos Róbert (1013), Szabadfalvy József (1015), Ungvári-Zrínyi Imre (1018), Várhegyi Miklós (1022), Veres Ildikó (1022), Veress Károly (1024),</i>	

Pályánk emlékezete

Levél a Ganges partjairól Körösi Csoma Sándorról Duka Tivadortól — 1857 (Bevezeti: <i>Wojtilla Gyula</i>)	1027
---	------

A tudományos műhely problémái

<i>Medgyes Péter—László Mónika. A magyar kutatók idegennyelv-tudása az 1990-es évek végén</i>	1032
<i>Apor Éva: Kaufmann-konferencia az Akadémián.</i>	1041
<i>Széchy Éva: A pedagógiai doktori képzés tapasztalatai.</i>	1043

Könyvszemle

Olvasónapló (<i>Niederhauser Emil</i>)	1045
Ladányi Andor: A magyar felekezet oktatása (<i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1051
Péter Rózsa: Játék a végtelennel (<i>Maté András</i>)	1053
Tudomány—Egyetem sorozat (<i>Szabados László</i>)	1055
Fábry Zoltán (<i>Kovács Győző</i>)	1060
Emlékezés Békésy Györgyre (<i>Magyar László András</i>)	1062
Jel-kép-tár (<i>Sylvester András</i>)	1063

Beérkezett könyvek	1065
-------------------------------------	------

Contents	1067
---------------------------	------